

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul XXII, 2011

Nr. 1 – 2

ianuarie – aprilie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

CORNELIA BODEA (redactor-șef), NAGY PIENARU (redactor responsabil),
VIOREL ACHIM, ȘTEFAN ANDREESCU, VIOLETA BARBU, DANIELA
BUȘĂ, ILEANA CĂZAN, OVIDIU CRISTEA, IOAN CHIPER, GHEORGHE
LAZĂR, RALUCA TOMI, CRISTIAN VASILE

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC INTERNAȚIONAL

LAURA BALLETO (Italia), MATEI CAZACU (Franța), DENNIS DELETANT (Marea Britanie),
FRANCESCO GUIDA (Italia), KONRAD GÜNDISCH (Germania), YUSUF HALAÇOĞLU (Turcia),
REBECCA HAYNES (Marea Britanie), HARALD HEPPNER (Austria), THEDE KAHL (Austria),
PAUL E. MICHELSON (S.U.A.), DUMITRU NASTASE (Grecia), K.V. NIKIFOROV (Federația
Rusă), DEMETER M. PEYFUSS (Austria), MANFRED STOY (Austria)

REDACȚIA:

NAGY PIENARU (redactor responsabil)
DANIELA FELICIA GHEORGHIȘ (redactor)
IOANA VOIA (traducător)
DOINA-RODICA ORGHIDAN (tehnoredactor)

EDITURA ACADEMIEI: redactor: ALIS ALEXĂ
tehnoredactor: MAGDA JINDICEANU

„Revista istorică” apare de 6 ori pe an.

“Revista istorică” is published in six issues per year.

„Revista istorică” are calificativul B în „European
Reference Index for the Humanities” (ERIH).

“Revista istorică” is ranked B in the “European
Reference Index for the Humanities” (ERIH).

Responsabilitatea pentru conținutul articolelor le
revine autorilor.

Responsibility for the content of the articles rests
with the authors.

Articolele din această revistă sunt indexate în
„Historical Abstracts” și „America: History and
Life”.

Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in “Historical Abstracts” and
“America: History and Life.”

Correspondența, manuscrisele, cărțile și revistele
pentru recenzare vor fi trimise pe adresa:

Letters, manuscripts, books and journals for
review should be sent to the following address:

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”
„REVISTA ISTORICĂ”

B-dul Aviatorilor, nr. 1, 011851, București, România, tel. 4021-212 88 90
E-mail: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com

„Revista istorică” se poate procura de la:

“Revista istorică” can be purchased from:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, București, România, 050711,
tel.: 4021-318 81 06, 4021-318 81 46; fax: 4021-318 24 44; e-mail: edacad@ear.ro; www.ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România,
tel./fax: 4021-610 67 65, 4021-210 67 87; e-mail: office@orionpress.ro

DEREX COM BUCUREȘTI, tel.: 4021-313 71 57; e-mail: derex.com@gmail.com

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața Presei Libere, nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301-302,
sector 1, București, tel.: 4021 314 63 39; fax: 4021 314 63 39; e-mail: abonamente@manpres.ro,
office@manpres.ro; www.romanianjournals.com

HISTORICAL REVIEW

NEW SERIES

TOME XXII, NOS. 1–2

January – April 2011

CONTENTS

POLITICS – PROPAGANDA AND IDEOLOGIES

CRISTIAN VASILE, The Ministry of Culture and the Ideological Departments as Institutional Actors of the Cultural Policies (1953–1965).....	5
FLORIN MÜLLER, The Legionary Movement – New Research Directions.....	23
CRISTIAN PLOSCARU, An Episode of the “National Opposition” in Moldavia: The Confederative Conspiracy and the 1837 Elections	33

GEOPOLITICS – STRATEGIES AND COMPETITORS

FLORIN ANGHEL, Geopolitical Constructions: The Union of Bessarabia in the “Cordon Sanitaire” Variant.....	49
LUCIA TAFTĂ, The Great Powers and the Danube Mouths in the Nineteenth Century.....	61
MARIAN STROIA, The Struggle for Supremacy in the Caspian and Black Sea Basins in the First Three Decades of the Nineteenth Century.....	71

SOCIETY – ELITES AND INDIVIDUALS

VICTOR ȚVIRCUN, The Life and Deeds of Count Toma Cantacuzino in Russia (II).....	83
ANDREEA-ROXANA IANCU, Individu et représentations de la parenté dans les textes normatifs canoniques et laïques (Valachie, fin XVIII ^e – début XIX ^e siècles)	103

DESTINIES – REALITIES AND ASPIRATIONS

ADRIAN-SILVAN IONESCU, Post-War Romania Seen by an American Photo-Journalist, Lee Miller	119
PETRE MATEI, The Gypsy Assemblies of 1919 in Transylvania (II).....	135

„Revista istorică”, tom XXII, 2011, nr. 1–2, p. 1–202

SCHOOL AND INDUSTRY

ION DUMITRAȘCU, Suppliers of Industria Aeronautică Română – Brașov (1925–1945).....	153
ANGHEL POPA, The Organization of the First Officer School in Moldavia	195

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOMUL XXII, NR. 1–2
ianuarie – aprilie 2011

S U M A R

POLITICĂ – PROPAGANDĂ ȘI IDEOLOGII

CRISTIAN VASILE, Ministerul Culturii și secțiile ideologice ca actori instituționali ai politicilor culturale (1953–1965)	5
FLORIN MÜLLER, Mișcarea Legionară – noi perspective în cercetare	23
CRISTIAN PLOSCARU, Un episod al „opoziției naționale” în Moldova: conjurația confederativă și alegerile din 1837	33

GEOPOLITICĂ – STRATEGII ȘI COMPETITORI

FLORIN ANGHEL, Construcții geopolitice: Unirea Basarabiei în varianta de „cordon sanitar”	49
LUCIA TAFTĂ, Marile puteri și gurile Dunării în secolul al XIX-lea	61
MARIAN STROIA, Lupta pentru supremație în bazinul caspic și cel al Mării Negre în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea	71

SOCIETATE – ELITE ȘI INDIVIZI

VICTOR ȚVIRCUN, Viața și activitatea contelui Toma Cantacuzino în Rusia (II)	83
ANDREEA-ROXANA IANCU, Individu et représentations de la parenté dans les textes normatifs canoniques et laïques (Valachie, fin XVIII ^e – début XIX ^e siècles)	103

DESTINE – REALITĂȚI ȘI ASPIRAȚII

ADRIAN-SILVAN IONESCU, România postbelică văzută de un reporter fotograf american, Lee Miller	119
PETRE MATEI, Adunările țiganilor din Transilvania din anul 1919 (II)	135

„Revista istorică”, tom XXII, 2011, nr. 1–2, p. 1–202

ȘCOALĂ ȘI INDUSTRIE

ION DUMITRAȘCU, Furnizori ai Industriei Aeronautice Române – Brașov (1925–1945) ...	153
ANGHEL POPA, Organizarea primei școli de ofițeri în Moldova	195

POLITICĂ – PROPAGANDĂ ȘI IDEOLOGII

MINISTERUL CULTURII ȘI SECȚIILE IDEOLOGICE CA ACTORI INSTITUȚIONALI AI POLITICILOR CULTURALE (1953–1965)

CRISTIAN VASILE*

Studiarea evoluției structurilor instituționale care au guvernat procesul decizional în cazul politicilor culturale comuniste nu a constituit o prioritate pentru istoriografia românească de după 1989, în principal din cauza unor motive obiective (în primul rând absența accesului la documentele de arhivă relevante). În al doilea rând, o parte a istoricilor profesioniști a validat fără o verificare suplimentară versiunile unor înalți demnitari ai birocrăției culturale din anii 1950 și 1960 care și-au publicat memoriile pline de subiectivism prezentate drept reconstituiri istorice pătrunse de spirit critic. Odată cu deschiderea majoră către cercetători a noii conduceri a Arhivelor Naționale, mai ales începând din iulie 2007, numeroase documente eminate de la Comitetul Central al PMR/PCR (și de la secțiile sale) au fost declassificate. Utilizând mai ales documente din fondul *Secția de Propagandă și Agitație* a CC al PCR, ne-am propus în acest articol să trecem în revistă principalele instituții ale aparatului de stat, ideologic și cenzorial responsabile de politicile culturale, precum și interacțiunile dintre ele în ultima parte a guvernării Gh. Gheorghiu-Dej, adică a doua jumătate a anilor 1950 și primii ani ai deceniului șapte¹. Fără aceste instituții – însărcinate cu impunerea utopiei comuniste în domeniul spiritual – *revoluția culturală* (proclamată de propaganda oficială după 1948) nu se putea realiza.

REVOLUȚIA CULTURALĂ

În legătură cu această „revoluție culturală” merită aduse câteva clarificări conceptuale. La fel ca și ideologii sau istoricii sovietici ai anilor 1960², comuniștii de la București (și implicit oamenii de cultură integrați în sistemul politic de după 1948) au ajuns să definească *revoluția culturală* ca o etapă și parte a tranziției către

---

* Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București, cristivasile2002@yahoo.com.

¹ Continuăm cumva demersul schițat în articolul *Impunerea controlului comunist asupra culturii, 1948–1953. Aspecte instituționale*, în „Arhivele Securității”, vol. II, București, 2006, p. 44–53.

² Sheila Fitzpatrick, *Cultural Revolution in Russia 1928–32*, în „Journal of Contemporary History”, vol. 9, 1974, nr. 1, p. 33. O perspectivă diferită asupra culturii sovietice din anii 1920–1930, v. la Martin Malia, *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917–1991*, New York et al., 1996, p. 229–235.

„Revista istorică”, tom XXII, 2011, nr. 1–2, p. 5–22

societatea comunistă. Anul 1964 a însemnat un moment de bilanț (inclusiv istoriografic); această nouă secvență bilanțieră a fost pusă de către propaganda oficială – și, pe urmele ei, de către istoriografia specializată – sub semnul „revoluției culturale”³. Sheila Fitzpatrick a rezumat diversele accepțiuni pe care le-a căpătat această sintagmă în URSS. Potrivit teoreticienilor sovietici ai anilor 1960, existența *revoluției culturale* se circumscria legilor generale după care se călăuzește dezvoltarea socialismului. Revoluția culturală este dependentă de revoluția politică; odată ajuns la putere, partidul marxist-leninist devine inițiatorul revoluției culturale impunând: „democratizarea” culturii, egalizarea condițiilor culturale, ridicarea rapidă a nivelului educațional, precum și crearea unei noi intelectualități, legată de popor, de clasa muncitoare. Spre deosebire de revoluția politică, cea culturală – cel puțin în teorie – nu este nici violentă, nici nu se produce brusc. Este un proces de transformare ideologică graduală care începe în 1917 și continuă decenii de-a rândul (v. *Kulturnaia Revoliuțiia v SSSR, 1917–1965*, Moscova, 1967), respectând tradițiile culturale și principiul leninist al continuității culturale. Fitzpatrick a conchis că, din această perspectivă, atât evenimentele din China anilor 1960, cât și ceea ce s-a întâmplat în URSS în anii 1928–1932, în contextul ofensivei declanșate de Stalin contra „aripii de dreapta” din partid, reprezintă o falsă revoluție culturală. Revoluția culturală proletară din 1928–1932⁴ a fost violentă și iconoclastă, fiind îndreptată împotriva *establishment*-ului cultural, adică a alianței dintre – simplificând – Ministerul Învățământului și Culturii condus de Anatol Lunacearski și intelectualitatea (intelighenția) burgheză⁵. Contestatarii proveneau din rândurile Komsomol, din Academia comunistă și RAPP (Asociația Rusă a Scriitorilor Proletari), iar mișcarea lor a luat forma unei adevărate lupte de clasă la nivelul frontului cultural⁶. Desfășurările din URSS, în acest interval (dacă admitem premisele de la care pornește Sheila Fitzpatrick), nu par să aibă un echivalent perfect în evoluțiile cultural-ideologice din România postbelică, chiar dacă, prin consecințe, lichidarea „devierii de dreapta” (a grupării Pauker-Vasile Luca) a însemnat și îndepărtarea mai multor specialiști „burghezi”, precum și epurarea unor instituții culturale.

Sheila Fitzpatrick și o întreagă școală istoriografică au asociat *revoluția culturală* mai degrabă cu momentul 1928–1931 și cu evenimentele majore care s-au petrecut în acest interval – epurarea intelighenției, episodul „proletar” din literatură etc. În anul 1999, delimitându-se de această paradigmă istoriografică

---

³ Ștefan Bălan, Ilie Murgulescu, George Ivașcu *et al.*, *Momente ale revoluției culturale în România*, București, 1964.

⁴ Ulterior, Fitzpatrick a limitat „revoluția culturală” la anii 1928–1931 – *Cultural Revolution in Russia, 1928–1931*, ed. Sheila Fitzpatrick, Bloomington, 1978.

⁵ *Ibidem*, p. 33–34. v. și nuanțele aduse de Michael David-Fox, *What is Cultural Revolution*, în „Russian Review”, vol. 58, 1999, nr. 2, p. 181–201.

⁶ Sheila Fitzpatrick, *Cultural Revolution as Class War*, în vol. *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia*, Ithaca – London, 1992, p. 115–148.

(încă foarte influentă atunci), Michael David-Fox a pledat pentru o înțelegere multidimensională a conceptului de „revoluție culturală” și a insistat asupra continuității, mai degrabă decât asupra rupturii (singularizarea intervalului 1928–1931) în istoria cultural-ideologică sovietică (triumful leninist asupra *Proletkult*-ului se face cu înglobarea „tradiției”, a afirmațiilor „tari” – acelea potrivit cărora cultura este un domeniu de primă importanță al schimbării revoluționare, de exemplu etc.)⁷. Raportarea la scrierile Sheilei Fitzpatrick (care prezintă elementele definitorii ale „revoluției culturale”)⁸, precum și aceste dezbateri istoriografice au avut ecouri și în rândurile istoricilor români preocupați de periodizarea politicilor culturale comuniste, stimulând diverse comparații și întrebări (poate fi asociat intervalul 1948–1953, anii „stalinismului integral”, cu „revoluția culturală” a anilor 1928–1931?⁹). Bogdan Cristian Iacob a împrumutat argumentația lui Michael David-Fox, apreciind că revoluția culturală din spațiul comunist autohton a fost un element fundamental al civilizației comuniste cu aspecte simultan „pozitive” (de construcție culturală comunistă) și „negative” (în sensul aplicării unor măsuri interdictive, cenzoriale, de limitare violentă a „vechii culturi”). Potrivit lui B.C. Iacob, în România comunistă – mai ales de la finele anilor 1950 și mai pregnant de la începutul anilor 1960 –, *revoluția culturală* devine o parte integrantă a discursului naționalist (dovadă și volumul *Momente ale revoluției culturale în România*, dar și alte sinteze care accentuează latura națională), iar concepția unitară, organică, transistorică a națiunii este dublată de viziunea unei societăți „democratice” bazată pe egalitarism, progres și o permanentă transformare socio-instituțională¹⁰. Această schimbare ce se traduce prin aplecarea spre instrumentalizarea valorilor și sentimentelor naționale este o tendință care se îmbină și cu o „liberalizare” limitată în domeniul cultural, din ce în ce mai vizibilă după 1962–1963. Au fost poate anii în care s-a vădit „liberalismul” conducerii PMR, adică „erezia” politico-ideologică pe care Gheorghe Gheorghiu-Dej o denunțase în toamna lui 1955 (și o atribuia unor intelectuali debusolați), atunci când și-a reluat *de jure* responsabilitățile de lider (prim-secretar) al partidului¹¹. Era perioada în care Gheorghiu-Dej încă părea să considere că Ministerul Învățământului și cel al Culturii se apropie ca importanță strategică de rolul Direcției Generale a Securității.

⁷ Michael David-Fox, *What is Cultural Revolution*, p. 190.

⁸ Mioara Anton, „Progresiști” versus „reacționari”. *Subordonarea intelectualilor, 1944–1955*, în vol. *Intelectualii români în arhivele comunismului*, coord. Dan Cătănuș, București, 2006, p. 14–15.

⁹ Mai ales că intervalul 1928–1931 a fost caracterizat drept „revoluție stalinistă”; Lewis Siegelbaum, *Soviet State and Society Between Revolutions 1918–1929*, Cambridge, 1994, p. 1 ș.u.

¹⁰ Bogdan Cristian Iacob, *Stalinism, Historians, and the Nation. History-Production in Communist Romania, 1955–1969*, PhD Thesis, Budapest, CEU, 2011; Idem, *Tribulations of the Historical Front at the End of the 1950s in Romania*, în „Historical Yearbook”, vol. 7, 2010, p. 135–138.

¹¹ *Apud* Dan Cătănuș, *Regimul comunist din România și problema intelectualității, 1956–1965*, în vol. *Intelectualii români în arhivele comunismului*, coord. Dan Cătănuș, p. 45.

REORGANIZĂRILE MINISTERULUI CULTURII

Potrivit lui Pavel Țugui, șef al Secției de Știință și Cultură (în perioada 1955–1960), dar și înalt demnitar în cadrul Ministerului Culturii (în anii 1953–1954), autoritățile politice și de stat cu drepturi decizionale au hotărât – la începutul deceniului șase – divizarea Ministerului Artelor și Informațiilor în mai multe comitete pe domenii bine delimitate, considerând că acest departament avea prea multe sarcini complexe¹². În realitate, se prelua modelul instituțional sovietic. Astfel, au apărut în anul 1950: Comitetul pentru Artă – care prelua cele mai multe dintre atribuții, fiind adevăratul continuator al defunctului Minister al Artelor și Informațiilor –, Comitetul pentru Cinematografie, Comitetul pentru Așezămintele Culturale, Comitetul pentru Radiodifuziune, Direcția Generală a Editurilor, Industriei Poligrafice și Difuzării Cărții¹³, departamente care funcționau pe lângă Consiliul de Miniștri și aveau statut de ministere. Divizarea urmărea îndeaproape structura instituțională din URSS, unde – spre exemplu – exista un Minister al Cinematografiei. După numai trei ani s-a revenit asupra scindării în mai multe departamente în principal ca urmare a deciziilor luate la Plenara lărgită a CC al PMR din august 1953, unde s-a stabilit inclusiv reducerea numărului de ministere și instituții centrale prin contopirea celor cu profil apropiat, „în vederea îmbunătățirii aparatului de stat și a ieftinirii acestuia”¹⁴. Așadar, la 28 octombrie 1953, într-un alt context politic și economic, prin Decretul nr. 462, toate sus-amintitele comitete au fost unificate într-un singur Minister, cel al Culturii, condus de Constanța Crăciun, care prelua toate atribuțiile și responsabilitățile fostelor comitete¹⁵. Ca locuitori ai ministrului Culturii au fost numiți: Mihail Roșianu (pentru Radiodifuziunea Română), Niculae Bellu (șef al Direcției Generale a Cinematografiei), Pavel Țugui (Direcția Generală a Artelor – DGA), Stan Arsene (Direcția Generală a Așezămintelor Culturale) și Jacques Podoleanu (Direcția Editurilor și a Poligrafiei).

După câteva luni în fruntea Ministerului, Constanța Crăciun a definit – la consfătuirea cu activiștii din domeniul muncii culturale de masă, din 28–29 ianuarie 1954 – atribuțiile și modul în care avea să funcționeze departamentul în noul sistem instituțional: „Prin Hotărârea Partidului și Guvernului, Ministerul Culturii conduce și îndrumază, pe baza sarcinilor trasate de partid și guvern, activitatea instituțiilor de artă, a instituțiilor de cultură; activitatea căminelor

¹² Pavel Țugui, *Niculae Bellu și cinematografia română*, în Niculae Bellu, *De la stânga politică la stânga culturală*, ed. Vasile Morar, București, 2005, p. 218.

¹³ Stelian Neagoe, *Istoria guvernelor României de la începuturi (1859) până în zilele noastre (1999)*, București, 1999, p. 173.

¹⁴ *Hotărârea Plenarei lărgite a CC al PMR din 19–20 august 1953 cu privire la sarcinile partidului în domeniul dezvoltării economiei naționale și ridicării continue a nivelului de trai material și cultural al oamenilor muncii*, în vol. *Rezoluții și hotărâri ale Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român*, vol. II 1951–1953, [București], 1954, p. 492.

¹⁵ „Buletinul oficial”, anul II, 31 octombrie 1953, nr. 44, p. 459.

culturale, a bibliotecilor de la orașe și sate, teatrelor, instituțiilor muzicale, a muzeelor de artă și știință, producția de filme, rețeaua cinematografică și difuzarea filmelor; răspunde de emisiunile radiofonice și de activitatea centrelor de radioficare, de activitatea întreprinderilor poligrafice și de producția de aparate și produse necesare activității culturale și artistice. Pe linie de stat, Ministerul Culturii răspunde de stimularea dezvoltării și ridicării neconținute la un nivel mai înalt a creației artistice.”¹⁶ Constanța Crăciun a deținut postul de ministru până la 19 martie 1957 și avea să fie secondată de Ion Pas, prim-locțiitor al ministrului. După întoarcerea lui Pavel Țugui, în februarie 1955, în cadrul CC al PMR, la șefia Secției de Știință și Cultură, în locul lui a venit la DGA Ion Pas (fost ministru al Artelor între 1946 și 1948), în calitate de coordonator. În cadrul Direcției lucrau 68 de persoane (52 de activiști și 16 cadre din aparatul tehnic și administrativ). În câțiva ani, Direcția a elaborat mai multe propuneri de acte normative: Decretul privind Fondul Plastic, HCM privind monumentele istorice, Legea pensiilor, HCM de înființare a Impresariatului de Stat, legea dreptului de autor; proiectul de HCM cu privire la legea teatrelor și legea muzeelor. De asemenea, au fost luate unele măsuri privind descentralizarea muncii și trecerea activității artistice în seama secțiilor culturale ale sfaturilor populare regionale. Direcția era condusă de Ion Pas, ajutat de doi directori generali adjuncți: Paul Cornea, care răspundea de activitatea Direcției Teatrelor Dramatice și a Direcției Muzicii, și Marin Mihalache, care răspundea de activitatea Direcției Artelor Plastice¹⁷.

Direcția Muzicii era condusă de dirijorul și compozitorul Constantin Bugeanu, ajutat de textierul Constantin Cârjan, care îndeplinea funcția de șef al serviciului opere-operețe. În cadrul Direcției Muzicii lucra un colectiv format din 16 activiști, care erau împărțiți în șapte servicii: creație, filarmonici, opere-operețe, estradă, ansambluri profesioniste, documentare-bibliotecă, secretariat tehnic. Direcția Muzicii trebuia să controleze activitatea instituțiilor muzicale (18 filarmonici, cinci opere, din care una în limba maghiară la Cluj, două operețe, șase ansambluri profesioniste, Ansamblul de Estradă din București) și să „îndrume” Institutul de Folclor și Editura pentru Literatură și Artă în problemele muzicale¹⁸. În iunie 1956 reprezentanții Direcției de Propagandă propuneau îmbunătățirea profilului DGA, după ce constatau că: „volumul de muncă al acestei direcții este prea mare, s-ar putea ca unele instituții (muzeele științifice, monumentele etc.) să fie trecute la alte direcții generale sau la alte instituții. Numărul de activiști în direcție nu este suficient pentru acest volum de muncă. Ar fi bine ca în aceste direcții să se înființeze servicii financiare-administrative. O greutate în organizarea activității direcțiilor generale o constituie și faptul că Ministerul nu are încă un regulament de funcționare. Colegiul (Ministerului – n.n.) ar trebui să acorde o mai

¹⁶ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 4/1954, f. 35.

¹⁷ Ibidem, dosar nr. 58/1956, f. 26.

¹⁸ Ibidem, f. 37.

mare importanță problemelor ideologice și muncii de perspectivă în domeniul culturii. Se simte nevoia ca Colegiul (*sic!*) Ministerului Culturii să fie lărgit cu specialiști, cu creatori.”¹⁹ Supraveghetorii ideologici apreciau că „Paul Cornea, director general adjunct, deși dă un ajutor prețios acestei Direcții [DGA], are oarecum o atitudine de automulțumire că în această direcție lucrurile merg mai bine decât în altă parte”²⁰.

În anul 1953, Comitetul pentru Învățământ Superior a fost unificat cu Ministerul Învățământului Public. La conducerea Ministerului Învățământului s-au succedat: Ion Nistor (1953), Ilie Murgulescu (1953–1956), Miron Constantinescu (1956–1957). Noul departament (Ministerul Învățământului) avea să fie unit cu cel al Culturii (în 20 martie 1957), generând o structură instituțională lărgită, greu de gestionat – Ministerul Învățământului și Culturii (MIC) –, care i-a avut în frunte pe: Miron Constantinescu (20 martie – 15 iulie 1957), prof. Athanase Joja (15 iulie 1957 – 16 ianuarie 1960), prof. Ilie Murgulescu (16 ianuarie 1960 – 9 iunie 1962; a continuat să conducă departamentul Învățământului până la 16 aprilie 1963, când a fost înlocuit cu prof. Ștefan Bălan). Nu intrau în atribuțiile Ministerului Învățământului și Culturii problemele tehnico-științifice, gestionate de o altă structură guvernamentală; încă din vara anului 1956 fusese înființat Comitetul de Stat pentru Tehnică, prin Decretul nr. 406/1956, având ca obiective: orientarea și îndrumarea dezvoltării și introducerii tehnicii noi, sprijinirea introducerii invențiilor, a răspândirii literaturii și documentației tehnice în vederea ridicării nivelului de pregătire a cadrelor²¹. În vara lui 1958 a fost înființat Comitetul de Stat pentru Construcții, Arhitectură și Sistematizare²², succesorul Comitetului de Stat pentru Arhitectură și Construcții (CSAC).

În anul 1962, Ministerul Învățământului și Culturii dispare, fiind divizat în două: Ministerul Învățământului și Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă. CSCA pierdea atât atribuțiile legate de problemele educației, cât și unele instituții care anterior se aflau în subordinea MIC: Institutul de Folclor, de exemplu, care era transferat la Academia RPR. Legea de înființare a CSCA includea și o declarație programatică, în care se argumenta necesitatea apariției noii structuri și se sublinia că acest organ al guvernului – cu statut de minister – va reuni „cei mai competenți oameni de cultură și artă, intelectuali, conducători ai instituțiilor de cultură și ai organizațiilor obștești”²³. Potrivit noii legi, CSCA avea următoarele atribuții: conducea instituțiile și întreprinderile care îi erau direct subordonate; coordona întreaga activitate în domeniul culturii și artei; elabora norme generale privind munca cultural-artistică și acorda ajutor de specialitate pentru desfășurarea acestei activități; colabora cu organizațiile obștești în desfășurarea activității cultural-

¹⁹ Ibidem, f. 60.

²⁰ Ibidem, f. 36–37.

²¹ „Buletinul oficial”, anul V, 18 august 1956, nr. 25, p. 229.

²² Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. 181.

²³ „Buletinul oficial”, anul XI, 9 iunie 1962, nr. 14, p. 103.

artistice²⁴. CSCA mai avea în structura sa un birou executiv (președinte, vicepreședinți și membri) și consilii pe probleme de specialitate, un element de noutate care avea să contribuie la o integrare mai puternică a unor artiști și intelectuali în sistemul politic comunist. Președintele CSCA era și președintele biroului executiv, birou care avea atașat și un corp de control; inițial, au existat șapte Consilii: al Teatrelor, al Muzicii, al Artelor Plastice, al Așezămintelor Culturale, Consiliul pentru Răspândirea Cunoștințelor Științifice, al Cinematografiei, al Editurilor și al Difuzării Cărții. Aceste consilii erau alcătuite din membri ai CSCA și, după specialitate, din alți oameni de artă, știință și cultură etc. și activiști ai unor instituții de cultură și artă. Actul normativ mai stipula că cele șapte consilii: „analizează și dezbat principalele probleme din domeniul lor de specialitate, elaborează și propun măsuri de realizare a sarcinilor din aceste domenii, întocmesc studii și propuneri cu privire la dezvoltarea în perspectivă a sectoarelor lor”. Președinte al fiecărui consiliu era unul dintre vicepreședinții sau membrii biroului executiv. CSCA avea în subordinea sa unități bugetare și unități economice și se ocupa de organizarea comitetelor de cultură și artă regionale, *ale orașelor București și Constanța*, raionale și de raion orășenesc: pe lângă comitetele executive din cadrul sfaturilor populare regionale etc.²⁵ Cum s-ar putea explica menționarea explicită a orașului Constanța, a Comitetului de Cultură Regional Constanța, într-un text de lege, alături de București (și absența altor orașe importante: Iași, Cluj, Timișoara, Brașov, Craiova)? Există mai multe ipoteze. Accentul pus de conducerea comunistă pe dezvoltarea turismului, inclusiv a celui internațional spre litoralul Mării Negre, precum și concentrarea asupra dimensiunii cultural-artistice, a instituțiilor de cultură (muzee, teatre, operă etc.) din orașul Constanța și din împrejurimi (Mamaia etc.) ar putea explica în parte această mențiune specială, indicând un statut privilegiat.

După cinci ani, Constanța Crăciun revenea ca ministru, în calitate de președintă a CSCA; Virgil Florea, fost șef de sector și adjunct de șef de secție la CC al PMR, Dumitru Popescu, fost director general la AGERPRES, și Ion Moraru (responsabil cu activitățile culturale de masă) deveneau vicepreședinți ai Comitetului, ascensiunea lor reflectând „o concepție despre cadre greu de înțeles”. Descrierea îi aparține chiar lui Dumitru Popescu – responsabil de activitatea a trei Consilii: al Teatrelor, al Muzicii și al Artelor Plastice, dar și de Direcția relațiilor externe – cel care a dedicat numeroase pagini activității desfășurate la CSCA²⁶, considerată de ideologul din timpul național-stalinismului drept o instituție monumentală creată pentru scoaterea din impas a culturii românești. Dumitru Popescu a numit aceste organisme *consilii obștești* care „au avut un aport meritoriu la fuziunea, atâta câtă a fost, dintre regim și oamenii de artă”. După câțiva ani s-au

²⁴ Ibidem, p. 104.

²⁵ Ibidem, p. 104–105.

²⁶ Dumitru Popescu, *Cronos autodevorându-se... Panorama răsturnată a mirajului politic. Memorii*, vol. II, București, 2006, p. 42.

operat modificări în ceea ce privește aceste consilii. Președinții lor erau în general artiști renumiți în domeniu, secondati de secretari, cu un rol foarte important, deoarece erau asimilați directorilor în minister. Președintele Consiliului Muzicii a fost George Georgescu, iar secretar: Constantin Marin²⁷. Consiliul Teatrelor l-a avut ca președinte pe reputatul actor George Vraca (între iunie 1962 și aprilie 1964), apoi pe Radu Beligan (1964–1965). Boris Caragea a îndeplinit funcția de președinte al Consiliului Artelor Plastice, fiind secondat de criticul și istoricul de artă Mircea Deac, în calitate de secretar. Vicepreședintele CSCA, ideologul de mai târziu al erei Ceaușescu, l-a evitat pe Boris Caragea. În schimb, Dumitru Popescu și secretarul Mircea Deac au colindat atelierile artiștilor plastici și și-au format o impresie privind nevoile de susținere materială a lumii sculptorilor și pictorilor. Dumitru Popescu pretinde că a evitat clientela obișnuită a artiștilor conectată la fondurile Ministerului, reprezentată de „consacrații prolifici avizi de bani”, și că i-a scos din impas financiar atât pe maeștrii neagreați de Uniunea Artiștilor Plastici și de Consiliul Artelor Plastice, prin Boris Caragea, cât și pe tinerii care ajungeau mai greu la comenzi. Tot împreună cu Mircea Deac ar fi contribuit la reabilitarea postumă a marelui pictor Ion Țuculescu, care murise prematur și în anonimat chiar în vara anului 1962. Imediat, CSCA a achiziționat pânze de 30.000–40.000 de lei și a sugerat altor instituții (în special Ministerului Afacerilor Externe) să investească în creațiile plastice ale lui Țuculescu pentru a decora cu precădere ambasadele din Occident. Dumitru Popescu a constatat că: „au cumpărat e adevărat, aceste instituții, și în primul rând Ministerul de Externe, dar după un timp am aflat că majoritatea achizițiilor au fost făcute în nume personal de funcționarii lor superiori. Investiții rentabile: după câțiva ani, Țuculescu valora înzecit, iar astăzi de o sută de ori mai mult (...).”²⁸

SECȚIILE DE CULTURĂ ALE SFATURILOR POPULARE

În 1953, în fiecare regiune, pe lângă comitetul regional de partid, exista o secție de propagandă și agitație care avea în subordine un sector de literatură și artă de care depindeau secțiile culturale ale sfaturilor populare din raioane²⁹. Dispunem până la acest moment al cercetării de un document al Secției de Literatură și Artă al CC al PMR³⁰ privitor la organizarea în teritoriu într-o singură regiune (Constanța) a acestor secțiuni culturale, care însă nu ne permite să operăm cu generalizări

---

²⁷ Este vorba de renumitul dirijor, fondator în 1963 al Corului „Madrigal”, care s-a făcut cunoscut sub numele de *Marin Constantin* – Viorel Cosma, *Corul „Madrigal” al Conservatorului*, București, 1971; [Marin Constantin, Iosif Sava], *Constelația „Madrigal”*. *Iosif Sava în dialog cu Marin Constantin*, București, 1993.

²⁸ Dumitru Popescu, *Cronos autodevorându-se*, p. 55.

²⁹ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 42/1953, f. 36–37.

³⁰ Secția a avut o existență efemeră, fiind redusă la puțină vreme la statutul de *sector* în cadrul SPA.

referitoare la funcționarea în toate regiunile a sectoarelor/secțiilor de profil. Dintr-o informație a sus-amintitei Secții din 17 februarie 1953 cu privire la felul în care se ocupa regiunea de partid Constanța de „creșterea și promovarea cadrelor în domeniul literaturii și artei” aflăm că, pe baza instrucțiunilor primite de la CC al PMR, Comitetul Regional de Partid Constanța a contopit în ianuarie 1953 Sectorul de Literatură și Artă, Sectorul Cultural și cel de Sport într-un singur sector, *Sectorul de Artă, Cultură și Sport*. Noua schemă de încadrare a Sectorului prevedea un șef de sector cu un colectiv de cinci activiști (doi pentru problemele de literatură și artă, doi pentru problemele muncii culturale de masă și unul însărcinat cu problemele de sport)³¹. Nu este clar dacă acest tip de contopire s-a petrecut și în celelalte regiuni. Cert este că, din diverse motive (inclusiv financiare), în mai multe regiuni schemele au rămas neacoperite, existând un deficit de personal. La Constanța, din cele 27 de posturi aprobate de CC al PMR pentru Secția Regională de Propagandă și Agitație, în februarie 1953 erau ocupate doar 12; Sectorul de Artă, Cultură și Sport avea patru instructori lipsă³².

Încă de la începutul primului mandat în fruntea Ministerului Culturii, Constanța Crăciun și-a pus problema controlului eficient asupra vieții cultural-artistice din teritoriu. Unele directive și circulare către activiștii și responsabili culturali din comitetele executive ale sfaturilor populare nu erau îndeplinite. În alte cazuri, secțiile de cultură și artă de la nivel local erau simple ficțiuni instituționale, așa cum rezultă și dintr-un discurs ținut de Constanța Crăciun în ianuarie 1954: „Numeroase comitete executive ale sfaturilor populare – declara ministrul la o reuniune despre munca culturală în masă – nu numai că se ocupă slab de munca culturală, dar nici nu înțeleg însemnătatea acestei activități, subapreciază această muncă, nu simt pe deplin răspunderea ca organe ale puterii de stat cu privire la îndeplinirea sarcinilor în domeniul muncii culturale de masă, a dezvoltării muncii artistice și a tuturor sectoarelor care sunt legate de activitatea culturală și de sarcina dezvoltării culturale în țara noastră. Cei de la secțiile culturale și de artă de la sfaturile populare sunt trimiși cu alte munci, să rezolve probleme de colectivizare.”³³

De multe ori, supravegherea exercitată de instanțele ideologice a afectat mai ales centrul, orașele importante, unde controlul asupra creațiilor artistice era mai intens. În acest context, unele trupe de teatru și alte echipe artistice au găsit un spațiu de desfășurare mai prielnic în zone rurale, mai izolate și în care cenzura era mai puțin vizibilă. Turneele acestea – care se adresau mai ales tinerilor – se derulau fie într-un cadru oficial, fiind aprobate de instanțele culturale, fie reprezentau inițiative particulare, reprezentații etc. fără autorizație, încurajate de climatul ceva mai puțin apăsător de după moartea lui Stalin. La începutul anului 1954, oficialii Ministerului Culturii atrăgeau atenția reprezentanților secțiilor de cultură și artă din

³¹ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 42/1953, f. 36.

³² Ibidem.

³³ Ibidem, dosar nr. 4/1954, f. 37–38.

teritoriu că: „Avem obligația de a supraveghea tineretul care este în regiunile noastre. Fără îndoială, este greșit dacă de sub controlul instituției de la centru scapă echipe care se duc și-și permit să joace programe care sunt sub demnitatea acestei populații, sub demnitatea acestor artiști, și va trebui să se ia măsuri și de Direcția Artelor și de oamenii de care depind aceștia; însă, la voi acasă, voi răspundeți dacă vin asemenea oameni pe cale particulară. Voi, ca organe locale ale puterii de stat, sunteți obligați să-i trimiteți înapoi. Voi răspundeți de ceea ce se petrece la voi și trebuie sesizată și Direcția Artelor pentru a lua măsurile care sunt necesare.”³⁴ Aluziile ministrului se refereau la ceea ce autoritățile calificau drept program artistic/repertoriu indecent. Potrivit Constanței Crăciun, mai grav era că: „sunt o serie de slăbiciuni în ceea ce privește difuzarea nu numai a publicațiilor și materialelor de conferințe, ci și în difuzarea filmelor. Controlul exercitat de la centru nu este suficient de eficace și calificat. Acest lucru nu trebuie subapreciat, și Direcția Generală a Așezămintelor Culturale, Direcția Generală a Cinematografiei și Direcția Generală a Artelor trebuie să ia măsuri pe baza problemelor ridicate aici în legătură cu activitatea lor.”³⁵

Mai multe documente lasă impresia unei indecizii la nivelul autorităților politice și ideologice cu privire la puterea și capacitatea de luare a hotărârilor pe care ar fi trebuit să o aibă secțiile de cultură și artă ale comitetelor executive din cadrul sfaturilor populare. Atribuții acordate la un moment dat sunt retrase ulterior; anumite instituții aparțin când de centru, când de unitățile locale (întreprinderile regionale cinematografice, de exemplu). Între factorii care determină propunerile de centralizare-descentralizare merită enumerați doi: realitățile din teritoriu și imperativul adaptării la modelul sovietic. La mijlocul deceniului șase, instanțele ideologice – Secția de Știință și Cultură, prin Pavel Țugui, la 13 mai 1955 – au popularizat intens articolul lui A. Zverev apărut în numărul 16 din 1954 al ziarului „Kommunist”, pe baza căruia au și elaborat „propuneri de măsuri” în care preconizau ca: întreprinderile regionale cinematografice să fie trecute în cadrul secțiilor culturale ale sfaturilor populare regionale; Ministerul Culturii să acorde o mai mare răspundere instituțiilor pe care le tutează, precum și secțiilor culturale ale sfaturilor populare³⁶. Constituția din 1952 consacră capitolul 5 organelor locale ale puterii de stat și stipula la articolul 53 că: Sfaturile populare „îndrumă munca organelor administrative subordonate lor, conduc activitatea locală pe tărâm economic și cultural, asigură menținerea ordinii publice, respectarea legilor și ocrotirea drepturilor cetățenilor, întocmesc bugetul local”³⁷. Însă atribuțiile specifice în domeniul cultural-artistic ale sfaturilor populare nu au fost întotdeauna bine delimitate. Legea nr. 6 de organizare și funcționare a sfaturilor populare din

³⁴ Ibidem, f. 46.

³⁵ Ibidem, f. 43.

³⁶ Ibidem, f. 7.

³⁷ *Constituțiile române. Texte, note, prezentare comparativă*, ed. a III-a, ed. Ioan Muraru, Gheorghe Iancu, București, 1995, p. 143–144.

28 martie 1957 preciza la articolul 2 că acestea: „conduc (...) activitatea locală pe tărâm economic, gospodăresc, social-cultural și administrativ. Îndrumază și controlează organele, instituțiile și întreprinderile ce le sunt subordonate. Sarcinile principale: îndeplinirea planului de școlarizare, organizarea muncii de culturalizare a maselor, buna funcționare și dezvoltare a învățământului preșcolar, elementar și mediu și a instituțiilor de artă și cultură, precum și dezvoltarea culturii fizice și a sportului de masă; supravegherea muncii educative în școlile medii tehnice și profesionale.”³⁸

Corpul de control sau alt organ de verificare al Ministerului Culturii putea anula deciziile autorităților locale în chestiuni ce țineau de instituțiile de cultură din teritoriu (Articolul 28 din legea de organizare și funcționare a sfaturilor populare prevedea că: „În cazul când organele de control ale ministerelor, respectiv ale celorlalte organe centrale, constată că s-au comis abateri de la dispozițiile și instrucțiunile normative date, miniștrii din ramura de activitate respectivă au dreptul să suspende măsurile neconforme ...”³⁹). Președintele comitetului executiv al sfatului popular era responsabil de gestiunea fondurilor bănești (articolul 29), inclusiv cele destinate finanțării și investițiilor pentru instituțiile cultural-artistice care erau subordonate autorităților locale. Articolul 33 preciza că: numirea, transferarea și eliberarea din funcție a șefului de secțiune se face de către comitetul executiv al sfatului popular respectiv, cu acordul comitetului executiv al sfatului popular ierarhic superior. În cazul secțiunilor aparținând sfaturilor populare regionale și ale orașelor de subordonare republicană era nevoie de acordul ministrului sau al conducătorului organului central de resort pentru schimbarea șefilor de secții⁴⁰. Direcția Generală a Așezămintelor Culturale din Ministerul Culturii dădea frecvent dispoziții secțiilor culturale ale sfaturilor populare să organizeze serbări la fiecare cămin cultural; de obicei, o parte (jumătate sau mai mult) din realizările nete obținute erau folosite pentru achiziționarea diverselor elemente necesare infrastructurii culturale, cinematografice sau pentru completarea fondului de cărți al bibliotecilor satești sau comunale.

O (PSEUDO)DUALITATE LA VÂRFUL APARATULUI CULTURAL- IDEOLOGIC – SECȚIA DE ȘTIINȚĂ ȘI CULTURĂ ȘI SECȚIA DE PROPAGANDĂ ȘI AGITAȚIE

În anul 1952, Secția de Propagandă și Agitație (SPA) lucra – la fel ca și predecesoarea sa, *Direcția de Propagandă și Agitație* – pe baza unor planuri de muncă elaborate de resorturile din subordine, între acestea: Sectorul de Literatură și Artă și Sectorul pentru Presă. Secția a cunoscut mai multe reorganizări: la finele lui 1952 a fost înființată Secția de Literatură și Artă, prin transformarea *Sectorului de*

³⁸ „Buletinul oficial”, anul VI, 28 martie 1957, nr. 11, p. 63–64.

³⁹ Ibidem, p. 67.

⁴⁰ Ibidem.

Literatură în secție a CC al PMR⁴¹. Sectorul Școli a fost înglobat în Secția de Științe și Învățământ Public, iar Secția de Propagandă și Agitație a continuat să ființeze sub această denumire. Pentru puțin timp (șapte–opt luni), activitatea literar-artistică nu mai era supervizată direct de Leonte Răutu, ci coordonată de Iosif Chișinevschi, secretar al CC al PMR și vicepreședinte al guvernului. Existența acestei secții a durat aproximativ opt luni, până când a redevenit un simplu *sector* în cadrul SPA. Din nou problemele literar-artistice au trecut în subordinea lui Leonte Răutu, care l-a avut ca adjunct pe Virgil Florea⁴². Peste mai puțin de doi ani avea loc o nouă transformare instituțională.

Am pomenit deja de o instituție care și-a făcut apariția la mijlocul deceniului șase, mai precis în primăvara anului 1955: Secția de Știință și Cultură, condusă de Pavel Țugui între 1955 și 1960. În acest moment s-a instituit iarăși o dualitate la nivelul supravegherii spațiului cultural-ideologic; situația avea – cum am amintit – un precedent: efemera existență a Secției de Literatură și Artă, în paralel cu Secția de Propagandă și Agitație, în anul 1953, condusă de Constanța Crăciun (la 12 iulie 1953 apare ca șefă a acestei Secții)⁴³. Ulterior, Constanța Crăciun a fost detașată la Ministerul Culturii, împreună cu Pavel Țugui, iar Secția revine la statutul de Sector, în subordinea Secției de Propagandă și Agitație. Leonte Răutu furniza la ședința cu scriitorii din 25 noiembrie 1953 câteva amănunte legate de aceste schimbări la nivel instituțional: „... sunt anumite schimbări în aparatul CC [al PMR]. Odată cu înființarea Ministerului Culturii, s-a observat că este necesară o anumită concentrare și în aparatul CC. Biroul Politic a luat hotărârea de a uni Secția de Literatură și Artă cu Secția de Propagandă și Agitație. Acum avem o singură Secție, în cadrul căreia activează un Sector de Literatură, un Sector de Artă și un Sector de Cinematografie. Secția de Știință a rămas separat.”⁴⁴ În vara anului 1954 Sectorul de Artă și cel Cinematografic au fuzionat rezultând Sectorul de Artă și Cinematografie (SAC)⁴⁵. Anumite schimbări în organigrama secțiilor ideologice și mai ales la nivelul șefilor și al instructorilor stârneau vâlvă, iar responsabili din diverse instituții subordonate se manifestau într-o manieră servilă încă înainte de numirea oficială. Leonte Răutu remarca acest lucru în sus-amintitul discurs din 25 noiembrie 1953, menit să deplângă răspândirea zvonurilor în interiorul sistemului cultural-ideologic. Liderul propagandei insista că aceste zvonuri trebuie evitate și că este indicat ca deciziile de numire în diverse funcții cu caracter oficial să fie așteptate, fără a se lua în seamă declarații de intenție sau discuții neoficiale. Leonte Răutu adăuga: „Eu personal am început să mă ocup de problema asta (*a combaterii colportării* – n.n.) de curând, dar unele lucruri m-au surprins, țin de anecdotă. S-a

⁴¹ Pavel Țugui, *Amurgul demiurgilor. Arghezi, Blaga, Călinescu (Dosare literare)*, București, 1998, p. 18 și 190.

⁴² *Ibidem*, p. 18.

⁴³ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 52/1953, f. 28.

⁴⁴ *Ibidem*, dosar nr. 81/1953, f. 163.

⁴⁵ *Ibidem*, dosar nr. 18/1954, f. 36. Am identificat prima atestare a SAC în iulie 1954.

luat hotărârea ca tov. Paul Georgescu să fie chemat să muncească în Secție [SPA]. Această hotărâre a fost aprobată de Conducere și a fost cunoscută de un cerc foarte restrâns; nici adjuncții mei nu cunoșteau acest lucru. După trei ore se primește un plic de la Editura Tineretului *către tov. Paul Georgescu, Secția de Propagandă și Agitație a CC.*⁴⁶

Noua divizare a SPA din 1955 nu a însemnat neapărat o diminuare semnificativă a puterilor și a atribuțiilor lui Leonte Răutu, care rămânea șeful Secției de Propagandă și Agitație. Este important de subliniat că SPA continua să exercite controlul asupra așezămintelor culturale, asupra editurilor, a difuzării cărții și a presei de partid, fiind plasată pe o treaptă ierarhică superioară în raport cu nou-creata Secție de Știință și Cultură⁴⁷. Potrivit unui document din 3 martie 1955, Secția de Propagandă și Agitație a CC al PMR se ocupa de selecționarea și repartizarea cadrelor, precum și cu controlul executării hotărârilor partidului și ale guvernului în domeniul propagandei de partid, al presei și editurii, al agitației politice și al muncii culturale de masă. Secția de Propagandă și Agitație a CC al PMR controla executarea de către comitetele regionale și raionale a hotărârilor partidului și guvernului în ceea ce privește activitatea de propagandă și agitație, precum și în ceea ce privește selecționarea cadrelor din acest domeniu. În sfera de activitate a Secției de Propagandă și Agitație intra: Școala Superioară de Științe Sociale „A.A. Jdanov”, Direcția Așezămintelor Culturale, Direcția Generală a Editurilor și Difuzării Cărții, Direcția Generală a Poligrafiei (din Ministerul Culturii), Muzeul Lenin-Stalin, Societatea pentru Răspândirea Științei și Culturii (SRSC), Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor de pe lângă Președinția Consiliului de Miniștri, Direcția Generală Radio, Agenția de presă AGERPRES, ARLUS, Comitetul de Luptă pentru Pace, Comitetul pentru Cultură Fizică și Sport (CCFS)⁴⁸.

Secția de Știință și Cultură a CC al PMR se ocupa de controlul executării hotărârilor partidului și guvernului și de selecționarea cadrelor din nomenclatura CC al PMR în domeniul științei, învățământului, literaturii și artei. Secția era alcătuită din șapte sectoare: Sectorul Științe Tehnice, Sectorul Științelor Agricole și Biologice, Sectorul Științelor Sociale, Sectorul Școli, Sectorul Învățământului Superior, Sectorul de Literatură, Sectorul de Artă și Cinematografie. Secția de Știință și Cultură controla executarea de către comitetele regionale, raionale și orașenești de partid a hotărârilor partidului și guvernului în ceea ce privește activitatea în domeniul științei, învățământului și culturii, selecționarea cadrelor în acest domeniu și activitatea organizațiilor de partid din instituțiile de știință și cultură. Controlul ideologic se exercita și asupra altor instituții: Ministerul Învățământului, Ministerul Culturii (în domeniul artei și cinematografiei),

⁴⁶ Ibidem, dosar nr. 81/1953, f. 186.

⁴⁷ În istoriografia literară, dar nu numai, mai este denumită, impropriu, *Secția de Artă și Cultură a CC al PMR* (titlatură care s-a impus oficial abia în primii ani ai deceniului șapte).

⁴⁸ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 1/1955, f. 10.

Academia RPR, Uniunea Scriitorilor, Uniunea Compozitorilor, Uniunea Artiștilor Plastici, Uniunea Arhitecților, Asociația Științifică a Inginerilor și Tehnicienilor (ASIT). Secția selecționa și repartiza pentru aceste organizații cadrele care intrau în nomenclatura CC al PMR⁴⁹.

Ni s-a păstrat repartizarea sarcinilor în cadrul Secției de Știință și Cultură la momentul octombrie 1955: Șef adjunct al Secției era Virgil Florea. La Sectorul Științe Tehnice șef era ing. conf. univ. Emil Caragheorghe, la Sectorul Științe Sociale funcția de șef sector era vacantă; instructorii Sectorului erau: Ion Goliat (economist); Ion Catrinescu (muncitor lăcătuș); în cadrul Sectorului Învățământ Superior funcția de șef era asigurată de Elvira Cincă; instructorii Sectorului: Ion Bochiș (economist), Gavril Fodor (chimist), Francisc Proinov (medic), Grigore Indriș (inginer). Sectorul Literatură nu avea un șef, ci doar un locțiitor: muncitorul Ștefan Gheorghiu, iar pe lista instructorilor figurau: activistul Cristian Macarie, Simion Solomon (critic literar), Tiberiu Utan (poet), Vicu Mîndra (critic literar). Tânărul poet Tiberiu Utan abia se întorsese din URSS, unde între 1949 și 1954 urmasese cursurile Institutului de Literatură „Maxim Gorki”, iar Vicu Mîndra era, începând din 1950, cadru didactic la Facultatea de Limba și Literatura Română și proaspăt redactor-șef adjunct la „Gazeta literară”⁵⁰. Șefa Sectorului Artă era Constanța Elena Beșcu (profesoară), iar funcțiile de instructori erau ocupate de: Gheorghe Chiru (muncitor), Aurel Constantinescu (funcționar), Paraschiva Poszar (critic de artă), Nicolae Călinoiu (absolvent de Conservator)⁵¹. Șapte posturi – dintre care trei pe funcții de conducere – erau vacante. La începutul anului 1956 a apărut în peisajul instituțional Direcția de Propagandă și Cultură – avându-l în frunte pe Leonte Răutu –, direcție care includea atât Secția de Propagandă și Agitație (șef: Paul Niculescu-Mizil), cât și Secția de Știință și Cultură (șef: Pavel Țugui). Dispărea astfel orice ambiguitate privitoare la ipostaza lui Răutu de șef suprem al aparatului ideologic și de propagandă.

APARATUL CENZORIAL

În coordonarea lui L. Răutu intra și Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor (DGPT, cenzura), asupra căreia pontiful ideologic nu pierduse controlul direct nici în 1955. Dincolo de anumite desfășurări care îl îndeamnă pe istoric să insiste asupra unui *dezgheț* cultural în viața literară și artistică, diverse acte normative adoptate în anii de după moartea lui Stalin indică o înăsprire a sistemului cenzorial, sugerând mai degrabă eticheta de „Biafra a spiritului”, după formula lui Louis Aragon folosită pentru a descrie „normalizarea” comunistă din Cehoslovacia post-

⁴⁹ Ibidem, dosar nr. 59/1955, f. 8–9.

⁵⁰ Nicolae Mecu, *Tiberiu Utan*, în *Dicționarul general al literaturii române*, vol. VII Ț–Z, coord. Eugen Simion, București, 2009, p. 149; Gabriela Danțiș, *Vicu Mîndra*, în *Dicționarul general al literaturii române*, vol. IV L–O, 2005, p. 410.

⁵¹ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 70/1955, f. 18–19.

1968, care s-a tradus prin cenzură și represiune⁵². Spre exemplu, Decretul din 1954 pentru completarea Codului Penal al RPR stipula, la articolul 268 (28b), că: „Fabricarea, repararea, deținerea, transmiterea și dobândirea cu orice titlu, fără autorizație, a mașinilor de scris (...) se sancționează cu închisoare de la trei luni la trei ani sau cu amendă de la 100 la 2.000 de lei.”⁵³ Peste aproape un deceniu, Decretul nr. 1056/1962 privind regimul mașinilor de scris, al multiplicatoarelor și al materialelor necesare reproducerii scrierilor prevedea că deținerea acestor instrumente: „Este permisă numai pe baza autorizației organelor locale de miliție. Deținerea de multiplicatoare de către persoane fizice este interzisă.”⁵⁴

Deosebit de important pentru încercarea de a reconstitui mecanismul de funcționare a cenzurii este și discursul rostit în 4 decembrie 1953 de Iosif Ardeleanu, directorul general al DGPT, cu ocazia ședinței cu redactorii responsabili ai gazetelor centrale. La întrunire au mai participat: Leonte Răutu și fostul șef al Sectorului Presă Centrală (SPC), Virgil Florea, abia transferat ca șef al Sectorului de Literatură. Transferul celui din urmă putea fi privit și ca o retrogradare, Florea fiind criticat – chiar de către I. Ardeleanu – pentru anumite erori comise la SPC, inclusiv pentru lipsă de vigilență. La rândul său, Ardeleanu își asuma greșeli și scăpări, admitea că texte și fraze subversive au fost tipărite și au scăpat vigilenței cenzurii. Iosif Ardeleanu a susținut că directivele primite de ziare de la secțiile ideologice nu ajungeau și la DGPT, fapt care i-a pus în dificultate pe cenzori. Pe de altă parte, rapoartele cenzoriale au fost ignorate de celelalte verigi ale supravegherii ideologice. Iosif Ardeleanu preciza că: „Suntem informați ce anume să intre în ziar, dar – pentru informarea noastră politică și pentru o strânsă legătură cu viața – ar fi important ca acele dispoziții date ziarelor să fie cunoscute și de noi, ca să putem să ne orientăm mai bine. Noi înaintăm rapoarte din sesizările cenzorilor despre munca noastră. Niciodată acestea n-au fost analizate. Noi căutăm să îmbunătățim anumite lucruri, dar am putea primi ajutor efectiv în această privință, dacă rapoartele ar fi citite și analizate și date indicații pe baza lor. Se întâmplă de multe ori ca atunci când apar greșeli în ziare să fim anunțați despre ele, dar se întâmplă să nu aflăm. Ele sunt sesizate de către ziare sau de către Secție și noi nu le cunoaștem. Este un lucru important pentru noi, pentru că este cazul să tragem la răspundere oamenii noștri care au avut scăpări. Au fost cazuri când s-au retras anumite ziare fără ca noi să [le] cunoaștem. Măsuri în această privință ar trebui să luăm noi, când e vorba de retras unele ziare sau reviste, și ar trebui să fim informați. Se întâmplă și la noi ca Sectorul [*Presă Centrală*] să aibă legătură directă cu unele unități ale noastre și noi [conducerea DGPT] să nu le cunoaștem, în special cu sectorul nostru care lucrează la combinat [*Combinatul Poligrafic*].”

---

⁵² Jiřina Šmejkalová, *Censors and Their Readers: Selling, Silencing, and Reading Czech Books*, în „Libraries and Culture”, vol. 36, 2001, nr. 1, p. 87.

⁵³ „Buletinul oficial”, anul III, 21 mai 1954, nr. 25, p. 201.

⁵⁴ Ibidem, anul XI, 19 ianuarie 1963, nr. 4, p. 25.

I. Ardeleanu încheia cu o altă autocritică vizând inconsecvențele Direcției pe care o conducea: „... se fac emisiuni la radio și la AGERPRES și câteodată ne scapă.”⁵⁵

Pe de altă parte, autoritățile ideologice aveau nevoie de producțiile literare realist-socialiste într-un timp rezonabil; or, de multe ori, numeroase cărți zăceau cu lunile și chiar cu anii în birourile cenzurii. În acest context a fost elaborat un „plan de măsuri în vederea îmbunătățirii situației în domeniul literaturii”, datat 25 octombrie 1955, care reglementa responsabilitățile specifice ale cenzurii: „Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor va respecta termenul legal de citire a manuscriselor și șpalturilor, în vederea acordării *bunului de tipar* sau a *bunului de difuzat*. Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor își va respecta strict atribuțiile sale. Orice observații asupra lucrărilor literare care depășesc atribuțiile DGPT vor fi semnalate conducerii revistelor sau editurilor respective, care își iau răspunderea asupra publicării acestor lucrări.”⁵⁶

Înainte de 1955, DGPT a funcționat pe lângă guvern având ca cenzori mai mulți lectori, împărțiți pe limbi străine și pe specialități, care colaborau cu specialiști selecționați de către Ministerul Învățământului sau de Ministerul Culturii (Direcția Bibliotecilor)⁵⁷. O circulară a CC al PMR din 29 noiembrie 1954, înregistrată cu nr. 1560/6 decembrie 1954 la Direcția Treburilor CC al PMR, adresată comitetelor regionale de partid, preciza că: „Ministerul Culturii organizează o acțiune de scoatere a cărților necorespunzătoare din biblioteci. Pentru aceasta s-au organizat, pe lângă sfaturile populare regionale, colective de tovarăși pregătiți, cărora Ministerul Culturii le-a pus la dispoziție lista cărților ce trebuie scoase din biblioteci. Această acțiune cuprinde întreaga rețea de biblioteci din regiune (bibliotecile sindicale, școlare, regionale, raionale, sătești, librăriile, secțiile de librării de pe lângă cooperative și centrele de difuzare a presei). Cărțile ce vor fi scoase din biblioteci vor fi centralizate în depozitul creat la centrul de regiune. După terminarea întregii operațiuni de curățire a bibliotecilor, aceste cărți vor fi triate după care vor fi date la topit, iar altele vor fi date unor biblioteci mari spre a fi folosite ca fond documentar.” Fiecare comitet regional de partid trebuia să controleze felul în care se desfășoară această acțiune în întreaga regiune⁵⁸. Există și un Fond de Stat al Cărții care primea și transmitea reglementări privind fondurile retrase și eliminate pentru casare. Catalogul din 1957 al Fondului Special al Bibliotecii Centrale de Stat (BCS) elimina din circuitul public chiar și lucrări semnate de Gheorghe Gheorghiu-Dej și Leonte Răutu care nu mai erau dezirabile din punct de vedere ideologic⁵⁹.

⁵⁵ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 81/1953, f. 221.

⁵⁶ Ibidem, dosar nr. 59/1955, f. 126.

⁵⁷ Paul Caravia, *Studiu introductiv la volumul Gândirea interzisă. Scrieri cenzurate. România 1945–1989*, București, 2000, p. 28.

⁵⁸ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 31/1954, f. 5.

⁵⁹ Paul Caravia, *op. cit.*, p. 28.

BCS a luat ființă prin HCM nr. 1193 din 25 iunie 1955 în calitate de „Bibliotecă Națională științifică și cea mai mare bibliotecă publică din țară”⁶⁰. Funcționarii Bibliotecii aveau ca sarcină inclusiv verificarea periodică a fondului liber pentru studiu. Controlată la rândul său de autoritățile ideologice la începutul deceniului șapte, BCS era găsită în culpă. Într-o informație privind unele aspecte ale activității Bibliotecii Centrale de Stat, din 26 iunie 1961, se preciza că: „La fondul liber au fost găsite cărți de fond special și documentar, cărți cuprinse în «Catalogul publicații interzise», care trebuiau eliminate, precum și alte cărți fasciste.” Instructorii secției ideologice solicitau imperativ ca: „Ministerul Învățământului și Culturii, Direcția Generală a Așezămintelor Culturale să ia urgente măsuri în vederea: epurării fondului liber de toate publicațiile ce aparțin fondului secret, documentar etc. până la data de 1 aprilie 1962. În acest scop se recomandă a se folosi tovarăși bibliotecari, cadre didactice care pot fi eliberați periodic în perioada de vară.”⁶¹ În anul 1964, prin circulara din 8 aprilie a DGPT, s-au trecut – de la fondul special sau documentar în circulație liberă – publicațiile cu caracter științific și tehnic, dacă nu conțineau elemente necorespunzătoare ideologic⁶².

Existau și cărți care, deși nu erau incluse în fondul Secret sau pe lista cu volumele propuse pentru a fi retrase și eliminate pentru casare, se constituiau totuși în lucrări subversive și pe care mulți cititori – mai ales în anii stalinismului dezlănțuit – evitau să le solicite spre lectură. Spre exemplu, la Institutul de Istorie al Academiei RPR persistau în memoria cercetătorilor măsurile punitive luate împotriva lui Teodor Blumenfeld Armon. Tânărul medievist T.B. Armon, care realiza o documentare pe o temă de istorie medie occidentală, a studiat la începutul deceniului șase, în Biblioteca Institutului, cartea clasică a profesorului belgian Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, publicată în anul 1937. Descoperind la puțin timp natura lecturilor sale, directorul adjunct al Institutului, Aurel Roman, l-a acuzat pe Armon că evită bibliografia sovietică și că nu are suficientă experiență ideologică și academică pentru a interpreta critic o lucrare occidentală tendențioasă. Această „ereză” a contribuit de altfel și la îndepărtarea din Institut a lui Teodor Armon, în anul 1953⁶³. Armon refuzase cu obstinație să se alăture echipei lui Mihail Roller ce rescria și falsifica într-o manieră brutală istoria veche și recentă a României⁶⁴, având girul ideologic al Secției de Propagandă și Agitație.

SPA a fost – sub diversele ei denumiri din intervalul 1948–1989 – secția ideologică prin excelență a Comitetului Central al PCR, adică instituția care a

⁶⁰ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 1/1961, f. 194.

⁶¹ Ibidem, f. 203.

⁶² Paul Caravia, *op. cit.*, p. 28.

⁶³ Ulterior, Armon a emigrat în Israel, unde s-a dedicat studiilor privind antisemitismul Mișcării Legionare; v. Teodor Armon, „*Enemies*” and „*Traitors*”. *Aspects of the Anti-Semitism of the Iron Guard*, în „*Romanian Jewish Studies*”, vol. 1, 1987, nr. 1.

⁶⁴ Interviu cu prof. Șerban Papacostea (29 august 2010).

supervizat din punct de vedere cultural-ideologic majoritatea, dacă nu cvasitotalitatea, instituțiilor cultural-artistice și educaționale. Chiar dacă pot fi mai prețioase în raport cu notele informative ale Securității, documentele fondului SPA își arată și limitele. După ce se parcurge o parte importantă din acest fond există și un sentiment de dezamăgire generat de faptul că reconstituirea structurilor instituționale ideologice și de stat, precum și a modului de funcționare a diverselor departamente și secții se poate realiza doar parțial. Încă lipsesc date importante, care se regăsesc probabil în Arhivele Ministerului Culturii și în cele ale Ministerului Educației, fonduri documentare încă inaccesibile. Analiza evoluției structurilor instituționale din domeniul cultural-ideologic este complementară cu tentativa – tot mai vizibilă în istoriografia română din ultimii ani – de reconstituire a profilurilor biografice ale membrilor influenți din aparatul de propagandă și ale intelectualilor înregimentați politic – *arhitecții utopiei*, după formula lui Vladimir Tismăneanu.

THE MINISTRY OF CULTURE AND THE IDEOLOGICAL DEPARTMENTS AS INSTITUTIONAL ACTORS OF THE CULTURAL POLICIES (1953–1965)

Abstract

The paper examines the different institutional actors in the policy making process especially during the 1950s and early 1960s, using preeminently archival sources (documents from the Propaganda and Agitation Section, collections preserved at the Romanian National Archives). The author explores both the merging of various governmental and ideological departments, and the reorganization of the *Agitprop* and state institutions trying to find out which was the most important organization and ideological body in terms of decision making regarding the cultural policies.

With this purpose in mind, one also analyzed the relevant actions of the cultural bureaucracy and the role of Leonte Răutu, the *Propaganda Czar* of Communist Romania during the 1950s and in the early 1960s. L. Răutu has served as chair of both the Propaganda and Agitation Section (1948–1956), and the Propaganda and Culture Department (1956–1965), the dreaded ideological bodies of the RWP's Central Committee which have shaped the national cultural profile in the post-war decades.

Keywords: Romanian contemporary history, institutional history, Communism, Romanian Ministry of Culture, Communist cultural institutions.

MIȘCAREA LEGIONARĂ – NOI PERSPECTIVE ÎN CERCETARE

FLORIN MÜLLER*

Motivația elaborării unui studiu asupra perspectivelor de cercetare, într-un domeniu în care există deja o semnificativă literatură de specialitate¹, rezidă firesc în necesitatea unor interogații de factură novatoare asupra subiectului reprezentat de Mișcarea Legionară. În afara dimensiunii direct epistemice, se impune și integrarea, în corpul cercetării, a noi categorii de surse editate și inedite², care pot oferi răspunsuri la provocări teoretice actuale. Istoriografia existentă asupra Mișcării Legionare a reconstituit secvențele majore ale activismului politic al acesteia, a conturat cultura politică românească interbelică, ce a promovat, pe importante secvențe ale sale, un model antidemocratic, antisemit și, în sens general, antisistemic. Au fost relevate, astfel, aspectele definitorii ale conflictului de adâncime dintre forța politică antisistemică (revoluționară) a Mișcării Legionare și cadrul puterii legale, în care se integrează și componente puternic antidemocratice. Alte studii, în mod definitoriu cele elaborate de Alexandra Laignel-Lavastine³, Mara Magda Maftei, Adrian Niță și Florin Țurcanu⁴, au contribuit la fixarea reperelor esențiale ale relațiilor existente între intelectuali precum Mircea Eliade⁵, Emil Cioran⁶ și Constantin Noica⁷ și tentația totalitară reprezentată de Mișcarea Legionară și principalul ei vehicul ideologic, revoluția națională. Se impune, însă,

---

* Universitatea din București, mullerflorin_ro@yahoo.com.

¹ Din care putem aminti nume precum Eugen Weber, Nicholas Nagy-Talavera, Armin Heinen, pentru aspectele generale ale problematicii fascismului românesc, dar și Alexandra Laignel-Lavastine sau Florin Țurcanu, pentru relația specială dintre intelectuali și fascism.

² Sunt vizate, în acest sens, cu deosebire Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității.

³ Alexandra Laignel-Lavastine, *Filozofie și naționalism. Paradoxul Noica*, București, 1998.

⁴ Florin Țurcanu, *Mircea Eliade, prizonierul istoriei*, București, 2005 [*Mircea Eliade: le prisonnier de l'histoire*, Paris, 2003].

⁵ Cea mai amplă bibliografie vizează relația ambiguă (sau radical favorabilă, după unii autori) a lui Mircea Eliade cu fascismul (Mișcarea Legionară); o repertoriere parțială ar reține, în afară de monografia lui Florin Țurcanu (care are un obiect de studiu mult mai amplu), autori și titluri precum: Ioan Petru Culianu, *Mircea Eliade*, București, 1995, p. 200–243 [*Mircea Eliade*, Assisi, 1978]; Andrei Oișteanu, *Religie, politică și mit. Texte despre Mircea Eliade și Ioan Petru Culianu*, Iași, 2007; Daniel Dubuisson, *Mitologii ale secolului XX. Dumézil, Lévi-Strauss, Eliade*, Iași, 2003 [*Mythologies du XXe siècle* (Dumézil, Lévi-Strauss, Eliade), Lille, 1993], cu capitole precum *Fascism și misticism, Ontologia primitivă a lui Mircea Eliade, Veșnica reîntoarcere a antisemitismului, Esoterismul fascizant al lui Mircea Eliade, Mircea Eliade sau uitarea Shoah*; pentru o replică coerentă la cartea lui Dubuisson, v. Natale Spineto, *Mircea Eliade istoric al religiilor*, București, 2009 [*Mircea Eliade storico delle religioni*, Brescia, 2006].

⁶ Mara Magda Maftei, *Cioran și utopia „tinerei generații”*, București, 2009.

⁷ Adrian Niță, *Noica: o filozofie a individualității*, București, 2009, p. 159–175.

rediscutarea cadrului ideologic al Mișcării, prin raportarea textelor politice ale unor intelectuali de notorietate la corpusul ideologic hegemonic al Legiunii, și nu la ansamblul operei acestora.

Cercetările viitoare vor trebui să reanalizeze relația existentă între stat, ca deținător al „violentei legitime”, elita politică aflată la gestiunea puterii și din exteriorul acesteia și Mișcarea Legionară, între proiectul politic al acesteia și binomul revoluție-modernitate, să evalueze sistemul de conexiuni dintre radicalismul totalitar și represiunea juridică⁸. Nu ar trebui evitate în cercetările ulterioare probleme esențiale, încă foarte vag abordate în literatura de specialitate: dimensiunea socială a fenomenului legionar, capacitatea Mișcării de a deveni în mod real o forță a „interclasismului” (Francisco Veiga) și, mai mult decât atât, de a reprezenta contestația radical-populară dinspre fascism a sistemului capitalist. Se impune demararea dezbaterii asupra componentei de mobilizare socială și radicalism anticapitalist; acest radicalism ar trebui interpretat altfel decât o atitudine demagogică, inautentică, fals revoluționară, în condițiile în care legitim reprezentant al revoluției sociale nu este exclusiv sau chiar, mai curând, în mod secundar Partidul Comunist.

Obiectivele noului șantier de cercetare ar trebui să vizeze: a) deplasarea centrului de greutate asupra unor concepte precum revoluție și modernitate și integrarea textelor politice ale unor intelectuali de maximă vizibilitate publică în corpul interior al ideologiei fasciste românești; b) analiza tipurilor de angajament electoral (propagandă, activism politic, cadre eligibile în Parlament) al Mișcării Legionare în anii 1932, 1933 (chiar dacă nu a participat efectiv la ultimul act al alegerilor), 1937 (prin Partidul Totul pentru Țară) și a manierei de răspuns a electoratului; c) studierea naturii relațiilor dintre violența legitimă a statului și radicalismul politic al Mișcării, a represiunii juridice, prin marile procese politice; d) reflexia asupra structurii hibride a statului național-legionar, cu deosebire asupra distructivismului în planul forțelor de represiune și a învățământului superior.

Literatura de specialitate deja existentă s-a conturat atât sub constrângerea ideologică, cât și în urma dezvoltării interesului pentru tema vastă a fascismului generic, a provocărilor din discipline conexe istoriei contemporane, cum ar fi politologia, sociologia politică, filozofia. Nu este posibilă o discuție vastă asupra dezbaterii respective în acest spațiu restrâns și cu finalitate bine precizată, cu atât mai mult cu cât asupra istoriografiei despre fascism există inclusiv o lucrare semnificativă în România: Mihai Chioveanu, *Fețele fascismului: Politică, ideologie și scrisul istoric în secolul XX*, București, 2005⁹. Consider că Mișcarea

---

⁸ Am în vedere, în acest sens, relecturarea motivațiilor de apărare invocate în justiție de către militanții Legiunii implicați în procese politice, precum și efectul electoral al activismului Mișcării.

⁹ Literatura despre istoriografia fascismului nu poate omite lucrări precum cele ale lui Renzo De Felice, *Le interpretazioni del fascismo*, Bari, 2005 (1969) sau Ian Kershaw, *Der NS-Staat. Geschichtsinterpretationen und Kontroversen im Überblick*, Reinbek, 2006 [*The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*, London, 1985].

Legionară se încadrează în manieră totală în definiția fascismului (cu variații față de formula fascismului clasic reprezentat de național-socialism și fascismul italian); Mișcarea Legionară se decuplează astfel de variantele non-revoluționare ale extremei drepte, cum ar fi Liga Apărării Naționale Creștine (LANC – din 1935, Partidul Național Creștin). Aceste precizări se impun încă de la început, tocmai pentru a înțelege extrema dreaptă (căreia îi aparține și Mișcarea Legionară) drept un sediment politic proteiform, în care vocația antisistemică nu aparține, în realitatea politică și în vastul aparat ideologic dezvoltat, decât Mișcării Legionare. Diferența dintre Mișcarea Legionară și alte formule (de data aceasta conservatoare) ale extremei drepte se impune nu numai în urma analizei istoricilor și grupului mai vast al specialiștilor. Ruptura dintre Mișcare și Partidul Național Creștin era vizibilă atât pentru clasa politică tradițională, cât și pentru militanții LANC și cei aparținând Legiunii. Termenul de „conservator” are semnificația respectării cadrului existent, a reperelor funcționalității democratice (parlamentarismul), în pofida unei retorici excesive asupra unor aspecte particulare din perioada interbelică (antisemitismul). Discursul radical antisemit național-creștin nu este un coagulant suficient pentru construcția unui bloc totalitar format din Partidul Total pentru Țară și Partidul Național Creștin. Dimensiunea comparativă dintre PNC și Legiune va trebui utilizată în cercetarea de viitor, chiar dacă trasee cognitive pot fi decelate în lucrări cum ar fi cele ale lui Bela Vago și Armin Heinen. Studiile existente până în prezent, de dimensiuni variabile, au clarificat apartenența Mișcării Legionare la grupul radical de tip fascist (căruia i-ar aparține ca modele paradigmatică, generice, național-socialismul și fascismul italian).

După lucrarea lui Henry Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State* (1951), care nu are fascismul drept centru de greutate specific, se poate aminti, cronologic, studiul lui Eugen Weber, intitulat *Romania, din culegerea The European Right. A Historical Profile* (1966)¹⁰. Weber introduce în analiză conceptul alienării și îl aplică grupului conducător și claselor urbane comerciale, birocratice și liber-profesioniste. Ideile și modelul lor de acțiune politică ar fi în contradicție cu tradiționalismul românesc, pe care doreau să-l modifice. În cadrul acestui tradiționalism intra și legionarismul, considerat o mișcare politică și de idei de tip fundamentalist. Analizele comparative directe apar odată cu monografia lui Nicholas Nagy-Talavera, *The Green Shirts and the Others*, Stanford, 1970¹¹. Până atunci, studiile istorice și politologice nu făceau din metoda comparativă un scop precis și riguros abordat al demersurilor academice. Monografia menționată analizează, în paralel, extrema dreaptă maghiară (Crucile cu săgeți, omologul din Ungaria al Mișcării Legionare) și fenomenul românesc similar. Noutatea adusă de Nagy-Talavera, în lucrarea amintită, este relevarea caracterului de masă al acestor două curente politice. Istoriografia anterioară insista asupra caracterului local,

¹⁰ Hans Rogger, Eugen Weber, *The European Right. A Historical Profile*, Berkeley and Los Angeles, 1966 [*Dreapta europeană. Profil istoric*, București, 1995].

¹¹ Nicholas M. Nagy-Talavera, *O istorie a fascismului în Ungaria și România*, București, 1996.

restrâns, al forțelor sociale angajate în activism politic de către fascismele celor două țări. În realitate, după cum îndreptățit consideră Nagy-Talavera, angajamentul social a fost mult mai cuprinzător; el a avut un caracter de masă (nu numai în sensul activării numerice, ci mai ales în drenarea categoriilor marginale în spectrul politic de până atunci, după cum confirmă și cercetări foarte actuale de arhivă). Caracterul de masă semnifică o plurivalență de tendințe, reacții, practici și teorii politice, care nu se circumscriu în totalitate tradiționalismului. Dacă Ernst Nolte înclina spre definirea extremei drepte din România drept o structură duală (prefascism și fascism radical), Nagy-Talavera acordă prioritate elementelor distinctive ale fascismului din Ungaria și România față de naționalismul romantic din secolul al XIX-lea. Dacă limbajul și, mai ales, temele politice rămân similare celor din secolul al XIX-lea (naționalismul și antisemitismul, ca paradigmă majoră), în perioada interbelică, fascismul se dezvoltă (și) ca tip de totalitarism.

O lucrare bazată, în principal, pe rapoartele diplomatice engleze trimise de la București (dar și Praga și Budapesta), care studiază manifestările fascismului în România, Cehoslovacia și Ungaria este cea a lui Bela Vago: *The Shadow of the Swastika: The Rise of Fascism and Antisemitism in the Danube Basin 1936–1939*, London, 1975¹². Bela Vago nu aduce puncte de vedere noi în privința hermeneuticii ideologiei și practicii politice a fascismului românesc. Insistă, mai mult decât până atunci, pe raporturile dintre fascism și comunism. Baza socială comună ar fi permis oscilația între cele două extreme. Înclinațiile tinerilor gardiști spre o revoluție socială care „să elibereze clasele paupere de exploatarea evreiască” vin în consens cu lupta comuniștilor împotriva capitalismului în general, în care subtextual era integrat și cel de „origine evreiască”. Este cert că tendințele socializante își amplifică, în a doua jumătate a anilor '30, pozițiile deținute în ideologia fascismului românesc.

Cea mai temeinică analiză asupra fascismului românesc este cea realizată de Armin Heinen, în lucrarea sa *Die Legion Erzengel Michael in Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation. Ein Beitrag zum Problem des internationalen Faschismus*, München, 1986. Conform aprecierilor lui Armin Heinen, mișcările fasciste se orientează „împotriva individualismului, capitalismului, democrației și criticii raționalist-materialiste făcute de socialism și comunism individualismului, capitalismului și democrației ... Dintre toate partidele românești din perioada interbelică, numai Legiunea poate fi desemnată ca fascistă. Numai ea se așază într-o fundamentală opoziție, în aceeași măsură, împotriva socialismului și ordinii burghez-capitaliste constituite.” Dintre toate forțele politice românești, numai Legiunea și Partidul Comunist ar avea în comun cu fascismul european conceptul realizării „omului nou”, capacitatea unei mobilizări de masă și accentul pus, atât în cuvinte, cât și în faptă, asupra autorității

---

¹² Bela Vago, *Umbra svasticii. Nașterea fascismului și a antisemitismului în Bazinul Dunării (1936–1939)*, București, 2003.

ca mijloc al puterii. Nu lipsesc nici concepțiile care neagă utilitatea unei definiri teoretice a fascismului românesc: „Este lipsită de importanță o discuție gratuită despre gradul în care Legiunea/Garda de Fier poate sau nu să fie considerată pur fascistă.”¹³

Am insistat asupra liniilor de forță ale lucrărilor occidentale pentru a surprinde focalizarea interesului pe teme cum ar fi: suprastructura ideologică, dimensiunea comparativă, insistența pe conceptualizare, orientarea spre social. Niciuna dintre aceste lucrări nu epuizează (fîresc) subiectul în sine, rămânând teme puțin abordate, cum ar fi: conținutul revoluționar (cu puternice inserturi de stînga) al fascismului românesc¹⁴, transformarea acestuia în „contestația radical-populară dinspre fascism a sistemului capitalist” sau, mai direct, contrapunerea unui „comunism popular” „comunismului oficial de tip stalinist” reprezentat de Partidul Comunist din România.

Altă direcție de studiu ar putea fi reprezentată de integrarea discursurilor ideologice în interiorul fascismului, discutarea raporturilor dintre sistemul penal și militanții Mișcării implicați în procesele politice din intervalul 1924–1938, relecturarea teoriilor și atitudinilor intelectuale față de fascism nu prin omogenitatea acestora cu ansamblul operei literare sau filozofice, ci cu sectorul hegemonic al ideologiei fasciste. Am în vedere, în această situație, corpusul de articole politice ale unor intelectuali precum Mircea Eliade, Emil Cioran și Constantin Noica¹⁵. Ipoteza mea de lucru constă în capacitatea redusă de instrumentalizare politică a acestui corpus corelat cu întregul operei și semnificația lui numai în raport cu fascismul românesc. Textele politice supuse (re)semnificării pot căpăta coerență prin surprinderea marginalității lor atât în raport cu ansamblul operei celor trei intelectuali, cât și cu ideologia fascistă, în general; se poate preciza caracterul lor periferic în ansamblul teoriei politice a fascismului românesc; periferizarea respectivă dovedește și o marginalitate politică în raport cu liderii radicali ai fascismului, inclusiv de formație intelectuală: Mihail Polihroniade – acesta construind o teorie „tehnocratică”, „modernistă” a fascismului¹⁶ –, Vasile Marin, Ion Moța, George Macrin, Alexandru Constant sau chiar Nae Ionescu, Nicolae Roșu și Nichifor Crainic. Printr-o astfel de perspectivă mă detașez radical

---

¹³ Francisco Veiga, *Istoria Gărzii de Fier – Mistica ultranaționalismului*, București, 1993, p. 318.

¹⁴ Am analizat acest subiect în studiul *Revoluția fascistă – dimensiuni teoretice; cazul românesc*, în „Revista de științe politice și relații internaționale”, t. VII, 2010, nr. 1, p. 93–110.

¹⁵ Unele dintre aceste articole sunt cuprinse în volumul *Ideea care ucide. Dimensiunile ideologiei legionare*, București, 1994, p. 179–360 (alături de articole scrise de alți autori); articolele lui Mircea Eliade de factură legionară sunt cuprinse și în volumul *Textele „legionare” și despre „românism”*, coord. Mircea Handoca, Cluj-Napoca, 2001.

¹⁶ M-am referit în mod sistematic la acest aspect în studiul meu *Fascismul și comunismul în România interbelică – tipuri de modernizare revoluționară*, în „Revista de științe politice și relații internaționale”, t. IV, 2007, nr. 3, p. 131–137.

de cercetători ai fenomenului intelectual precum Alexandra Laignel-Lavastine¹⁷, Marta Petreu¹⁸, Zigu Ornea¹⁹ sau Daniel Dubuisson, care stabilesc o dublă comunicație între aparatul ideologic construit în a doua jumătate a anilor '30 ai secolului XX de către cei trei intelectuali (Mircea Eliade, Emil Cioran și Constantin Noica) și fascism sau validează teza „camuflării”, uitării voite a fascismului. Perspectiva propusă de mine nu sugerează nici absența unor filiații între operă și militantismul politic, nici o camuflare a sensului real fascist (sau legitimator al acestuia), ci negarea supralicitării acestor corespondențe/conexiuni oferind, involuntar, eclatanță intelectuală fascismului. Consider inadecvată și ocultarea, de către Sorin Lavric, a motivațiilor reale ale lui Constantin Noica de a legitima intelectual și supralicita potențialul anarhic al Mișcării²⁰. Pentru Sorin Lavric, motive spirituale, revoltele morale ar fi cauzat aderența lui Noica la proiectul politic al Mișcării. O perspectivă nuanțată propune Sorin Alexandrescu în *Paradoxul român*²¹. Cercetări viitoare pot oferi răspuns unor interogații precum: care este poziția articolelor politice în interiorul ideologiei fasciste; sunt aceste articole parte a ideologiei centrale a Legiunii (cea reprezentată de militanții ideologi, precum C.Z. Codreanu²², Ion Moța²³, Vasile Marin²⁴, George Macrin, Mihail Polihroniade)²⁵?

Articolele politice ale lui Mircea Eliade, Emil Cioran și Constantin Noica semnifică, dimpotrivă, marcarea marginalității lor militante, activ radicale, tocmai prin textura și referințele intelectuale; nu reprezintă aceste articole mai mult o critică a modernității reale și trecerea spre o resemnificare spiritualistă a lumii, prin degajarea de contingent, de politic și înregimentările politice? Este validă ipoteza revoltei împotriva unui câmp cultural hegemonic (de factură clasică, raționalistă și, implicit, democratică)²⁶? Ar putea fi vorba de o mobilizare generațională împotriva

¹⁷ Alexandra Laignel-Lavastine, *Cioran, Eliade, Ionesco: uitarea fascismului: trei intelectuali români în vâltoarea secolului*, București, 2004 [*Cioran, Eliade, Ionesco: l'oubli du fascisme: trois intellectuels roumains dans la tourmente du siècle*, Paris, 2002].

¹⁸ Marta Petreu, *Un trecut deocheat sau „Schimbarea la față a României”*, Cluj, 1999.

¹⁹ Zigu Ornea, *Anii treizeci: extrema dreaptă românească*, București, 1995.

²⁰ Sorin Lavric, *Noica și Mișcarea Legionară*, București, 2007.

²¹ Sorin Alexandrescu, *Paradoxul român*, București, 1998; mi-am exprimat punctul de vedere asupra studiului acestui autor în *Totalitarismul interbelic românesc: către o hermeneutică a normalității*, în „Analele Universității București, Istorie”, anul LI, 2002, p. 99–112; mai de curând, Sorin Alexandrescu propune o nouă lectură asupra culturii politice românești: *Modernism și antimodernism. Din nou, cazul românesc*, în vol. *Modernism și antimodernism. Noi perspective interdisciplinare*, București, 2008, p. 103–160.

²² Destul de irelevant ca teoretician, dar care conferă o matrice de lectură obligatorie a istoriei Mișcării până la nivelul anului 1932 și o grilă de lecturi ideologice.

²³ Prin volumul de articole *Cranii de lemn*, București, 1937.

²⁴ Prin textele cuprinse în volumul *Crez de generație*, prefătat de Nae Ionescu, București, 1937.

²⁵ Poziția acestuia din urmă nu este definitorie în elita Mișcării, chiar dacă este prezent pe listele de candidați din 1937 și este ales în județul Ialomița, pe prima poziție – „Monitorul oficial”, 30 decembrie 1937, nr. 301, p. 9768–9770.

²⁶ Aceasta ar credita o viziune mai curând „neomarxistă”, mai apropiată sociologiei politice.

„vechiului”, dar fără o conotație politică explicită? Sau perfect validă ar fi conștientizarea fragilității condiției intelectuale și impunerea ca normă de existență a unității (și forței) într-un cadru mai amplu al comunității politice imaginate (aceasta fiind Mișcarea Legionară numai ca o secvență tranzitorie a biografiei personale)? În sfârșit, voința totalitară a Mișcării Legionare nu este o tentație, un mijloc către realizarea unității monolitice a lumii interioare și exterioare, având drept consecință rezolvarea antinomiilor, a frustrărilor, a angoaselor, obținerea libertății²⁷?

O altă direcție de cercetare ar putea fi reconsiderarea exercițiului puterii prin „statul național-legionar”. Deși există studii mai vechi sau mai noi asupra acestui hibrid²⁸, o serie de probleme rămân a fi rediscutate: natura sectoarelor de forță represivă construite în toamna anului 1940, existența unei continuități sau, dimpotrivă, discontinuități între structura psihologică și socială a militanților radicali recrutați încă de la începutul anilor '30 și aceea a celor intrați în Legiune după septembrie 1940, între „stilul politic” al lui Horia Sima și cel al predecesorului său, C.Z. Codreanu, măsurile de revoluționare (prin epurare) a sectoarelor vieții politice și intelectuale (mai ales activitatea Comisiei de epurare a Universităților din București și Iași)²⁹. Activismul social al Mișcării (prin *Ajutorul Legionar* și *Corpul Muncitoresc Legionar*)³⁰ nu reprezintă contestația radical-populară de tip fascist a sistemului constituit (capitalist, burghez, democratic)? Cum s-ar putea explica altfel masiva integrare a categoriilor inferioare (muncitori, plugari) pe „baricadele” Rebeliunii³¹?

Ultima problematică este, desigur, și cea mai provocatoare din punctul de vedere al analizei statutului politic al Mișcării Legionare. În cursul textului există o definire mai curând neclară, confuză, ezitantă între „Mișcarea Legionară ca tip de comunism popular contrapus celui oficial reprezentat de Partidul Comunist din România” și „Mișcarea Legionară – contestația radical-populară de tip fascist a sistemului constituit”. Prima formulare este o exprimare radicală a unei opțiuni

---

²⁷ De avut în vedere, în această ipoteză, considerațiile lui Erich Fromm, din *Frica de libertate*, cu privire la natura psihologică dublă a celor care se integrează în național-socialism.

²⁸ Aurică Simion, *Regimul politic din România în perioada septembrie 1940 – ianuarie 1941*, Cluj-Napoca, 1976; Petre Țurlea, *Ion Antonescu între extrema dreaptă și extrema stângă*, București, 2009.

²⁹ De studiat, în acest sens, documentele aflate la Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității.

³⁰ Există suficient de multe articole publicate, pe această temă, în toamna anului 1940, în ziarul „Cuvântul”: *Țara răspunde cu însuflețire Ajutorului Legionar. Până acum s-au colectat 30 milioane lei. Conferința d-lui Ilie Gârneață rostită la radio*, ibidem, anul XVII (s.n.), 22 octombrie 1940, nr. 9; *Însemnătatea „Ajutorului Legionar”*. Conferința d-lui C. Gane la radio, ibidem, 24 octombrie 1940, nr. 11; alte articole vizează mobilizarea socială: *Au apărut șantierele legionare*, ibidem, 28 octombrie 1940, nr. 15.

³¹ Cea mai completă colecție de documente despre Rebeliune este cea alcătuită de Ottmar Trașcă și Ana-Maria Stan, *Rebeliunea legionară în arhive străine (germane, maghiare, franceze)*, București, 2002.

hermeneutice încă insuficient articulată, a unei intuiții nefondate temeinic până acum; a doua este mai ușor integrabilă în câmpul dezbaterii existente până în acest moment (personal consider că Mișcarea Legionară este o mișcare cu tendințe revoluționare insuficient explicitate și neaplicate istoric). Cu alte cuvinte, adevăratul șantier de lucru ar fi cel al definirii Mișcării nu atât ca mișcare revoluționară (în practică sau intenții), cât ca tip de comunism popular ostil celui de tip oficial, reprezentat de PCR. Anticomunismul nu reprezintă un operator perfect util în discuția de față. Mai curând el blochează înțelegerea Mișcării Legionare sub sintagma atât de insolită a „comunismului popular”. Ce conținut ar putea avea „comunismul popular”; care sunt atributele sale? Cum se regăsesc ele în dinamica social-politică a Mișcării? O explicație ar putea fi avansată sub formula insistenței Mișcării pe un nou tip de comunitate politică, exclusivistă și ostilă față de cea veche, destructurată, fracturată, puternic polarizată social, între (foarte) bogați și (foarte) săraci. Noua comunitate este una care respinge clivajele sociale și caută recompunerea spațiului social prin egalitarism, cult al muncii, o nouă filozofie existențială, integrare, nivelare. În cadrul acestei noi comunități, vechile fracturi sociale sunt înlocuite, întâi prin liber consimțământ, liberă adeziune, cu un egalitarism între burghezia națională, intelectualitate, țărănime și muncitorime. Factorii activi ai acestei noi comunități sunt militanții legionari, puternic conturați ideologic, educați în noua religie politică³². Reperele noii religii politice sunt inserate în spațiul comunitar legionar prin forme de activism precum șantierele, taberele de muncă și, mai ales, interiorizarea valorilor egalitarismului social; acestea nu sunt însă criterii absolute de existență; permanentizarea lor este posibilă numai prin asumarea obedienței, a cultului organizației și conducătorului, refuzul ereziilor politice, conștientizarea conflictului absolut cu lumea exterioară. Conceptul de „comunism” se cere a fi însă definit; este el cel de tip leninist-stalinist (socialismul real)? Ce reține din marxism? În ce raport se află cu formulele de agregare din creștinismul primitiv? „Popular” ar însemna în acest caz (al Mișcării Legionare) dimensiunea socială mai amplă, adeziunea construită voit și activ în jurul Mișcării dinspre muncitorime și țărănime; în același timp, se produce transformarea sintagmelor de egalitarism, asistență socială (plecând chiar de la sloganul *Ajutorului Legionar – Ajută-ți fratele căzut în nenorocire! Nu-l lăsa!*) în limbaj comun, accesibil unor categorii tot mai consistente numeric. În locul unei cercetări pseudo-teologice se poate sugera analiza pe viitor a parametrilor instituționali ai *Ajutorului Legionar* și ai *Corpului Muncitoresc Legionar*: cadre active, proveniență, calificare profesională/ocupație, acțiuni concrete, intervenție în acțiunile de forță ale Legiunii, sursele materiale ale sumelor sau altor forme vizibile ale *Ajutorului Legionar*, relația cu statul și monarhia. Există și forme concrete de ajutorare întreprinse de alte forțe politice? În situația precizării acestor forme se poate

³² Pentru interpretarea fascismului ca religie politică, v. Emilio Gentile, *Fascismo. Storia e interpretazione*, Roma, 2007, capitolul *Il fascismo come religione politica*, p. 206–234.

avansa ideea caducității identificării Mișcării Legionare cu un tip al „comunismului popular”? În această eventualitate, *Ajutorul Legionar* ar fi o dimensiune socială, care cel mult ar accentua caracterul de stânga al Mișcării, dar nu ar identifica-o în niciun caz cu tipul „comunismului popular”. Este clar că acest concept este o invenție terminologică a autorului și nu unul preluat din literatura de propagandă a Mișcării sau din literatura politologică. Acest fapt nu împiedică însă o interogație persistentă și coerentă asupra sa.

Cert este că studiul fenomenului legionar rămâne un șantier în expansiune în care rigorile de cercetare sunt completate de natura interogativă, contradictorie, violentă, dar atât de vizibilă social a fascismelor din anii '30 ai secolului trecut.

THE LEGIONARY MOVEMENT – NEW RESEARCH DIRECTIONS

Abstract

This study sets itself as a task to rebuild the ranges of historiographic and politological approaches to Romanian fascism in its classical formula represented by the Legionary Movement; another objective of the study is to outline future research directions for the legionary fascist phenomenon; even if the ambiguous relationship of legitimizing fascism by intellectuals such as Mircea Eliade, Emil Cioran or Constantin Noica has already been studied under various aspects, the author suggests that it is imperative to intensively reread the internal ideological and political context in which the journalist productions of the three intellectuals were elaborated. These legitimizing ideological constructions are rather peripheral not only in the corpus of the work of the above-mentioned intellectuals, but also for the entire fascist ideology.

Another suggested direction of research is to establish the leftist content of the legionary ideology and practice, in the hypothesis in which the Movement (also) manifested itself under the formula of popular communism, different from the “classical” communism of Stalinist type, represented by the RCP.

Keywords: Romanian contemporary history, the Legionary Movement, Mircea Eliade, Emil Cioran, Constantin Noica.

UN EPISOD AL „OPOZIȚIEI NAȚIONALE” ÎN MOLDOVA: CONJURAȚIA CONFEDERATIVĂ ȘI ALEGERILE DIN 1837*

CRISTIAN PLOSCARU**

Slăbite în posibilitățile lor de acțiune de consolidarea autorității ruse în Moldova și incapabile să depășească prea mult orizontul politicii boierești, *frățiile boierești* de inspirație cărvunară, dar cu origini mai vechi decât mișcarea cărvunară au reprezentat forma de manifestare politică a „*partidei naționale*” boierești în Moldova. Ele au contrapus oligarhismului marilor familii și lipsei de perspectivă națională a politicii acestora, care erau preocupate mai mult de privilegii și de omnipotența lor internă decât de reprezentarea politică a drepturilor naționale, un *curent politic nou*, cu incipiente atribute „liberale” și „constituționale”. Totodată, au dezvoltat în textele elaborate o imagine *etnicistă, românească* asupra „obștii pământenilor” și o formulare a „vechilor dreptăți ale țării” ca drepturi naționale ale unui popor liber, cu tradiția sa politică și juridică, care trebuia recuperată și îmbogățită în consonanță cu ideile veacului. Din această perspectivă, se conturează mai limpede rolul istoric al frățiilor boierești în constituirea „partidei naționale” moderne din Principate, într-o etapă istorică în care contactul boierimii din Principate cu sursa mișcărilor conspirative și revoluționar-democratice (emigrațiile italiană și poloneză, Parisul) era dificil, din cauza depărtării geografice și distanței culturale, precum și a gradului limitat de simpatie a boierimii pentru proiecte mai radicale¹.

De altfel, organizațiile secrete din arealul răsăritean al Europei, legate în principal de „dezrobirea creștinilor de jugul turcesc” și, cu timpul, pe măsura iradierii ideilor politice ale Revoluției franceze, de promovarea unor proiecte politice și constituționale liberale, au păstrat până foarte târziu, în preajma revoluțiilor de la 1848, numele de „frății” sau „eterii”, echivalate în percepția elitei

---

* Comunicare susținută în cadrul Ședinței de comunicări a Comisiei de Heraldică, Sigilografie și Genealogie, filiala Iași, din 10 martie 2010. Studiu realizat în cadrul proiectului de cercetare CNCSIS, nr. 2205/2008.

** Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, cploscaru@yahoo.com.

¹ În deceniul al treilea al secolului al XIX-lea, cauza revoluției naționale și-a pierdut unitatea politică în rândul emigraților polonezi, italieni, unguri etc., deoarece o parte a societăților secrete au insistat asupra importanței instituirii unor regimuri constituționale liberale de tip francez, iar altele, numite „familii” sau „adevărații italieni” ori „adevărații polonezi”, au optat pentru radicalism social, reproșându-le „carbonarilor” moderația în domeniul social. Ei au promovat teorii de instituire a „societății naturale”, fără proprietate privată, dar acuza de „comunism”, formulată în cercurile politice legitimize și moderate, s-a răsfrânt asupra întregii mișcări politice naționale conspirative (James H. Billington, *Fire in the Minds of Man: Origins of the Revolutionary Faith*, New Brunswick and London, 1999, p. 126).

nobiliare din zona balcanică atât cu răzvrătirea și conspirația, cât și cu iacobinismul, „cărvunarismul” și „nesupunerea franțuzească”, chiar dacă vizau în primul rând înlăturarea dominației Porții sau a supremației rusești. În arealul balcanic, proiectele politice respective nu erau pe atât de iacobine sau carbonare pe cât s-ar crede, „nesupunerea franțuzească” fiind mai mult un clișeu, o acuză stereotipă de discreditare, decât rezultatul unei analize de conținut a proiectelor. Persistența acestor „frății” dovedește accentuarea înclinației spre conspirativ și asociații secrete în politica din arealul balcanic și faptul că ele au moștenit tradiția „frățiilor” mai vechi, construite în virtutea unui imaginar politic de inspirație religioasă, având ca scop alungarea turcilor din Europa. Astfel, în ianuarie 1821, generalul M.F. Orlov și ofițerii Pestel, Raevski și Liprandi întemeiau organizația secretă *Frații nevăzuți*, urmând a recruta membri din toate etniile foștilor supuși creștini ai Porții (greci, bulgari, sârbi și români), refugiați în Rusia, mai ales la Odessa, în provincia Cherson și în Basarabia, în Principate sau în Serbia². După evenimentele de la 1821 din Țara Românească, în mediul de la Brașov, nu doar o parte a boierilor munteni refugiați s-au reunit într-o frăție politică, ci și bulgarii fugiți aici de „urgie” turcească. În 1824, Anton Ivan Kamburoglu, mare negustor bulgar din Sliven, partener de afaceri al casei grecești de comerț de la Brașov, și medicul bulgar Ivan Seliminski întemeiau o societate secretă „după model românesc”, deci inspirată de cea a boierilor munteni, o frăție care „să pregătească poporul [...], unind la un loc pe toți conaționalii [...], astfel organizat încât toate păturile lui să se ridice la un moment dat ca un singur om”³. Ceva mai târziu, în 1841, conspiratorii bulgari, care pregăteau la Brăila și Galați „o Eterie [...] în favorul nației bulgare”, au „ridicat un steag roșu, pi față cu *Sf. Gheorghe* [...], purtătorul de biruință” – n.n.] și pe de alta cu o *cruce*” (s.n.)⁴.

Sfârșitul deceniului al treilea al veacului al XIX-lea și începutul celui următor aveau să marcheze o nouă etapă în istoria frățiilor boierești, transformate treptat în veritabile *asociații conspirative moderne*, asumându-și proiecte politice mai apropiate ideilor liberale, într-un context istoric în care naționalismul și liberalismul de tip francez au devenit *principala sursă ideologică* a acestor asociații secrete. Între aceste asociații secrete moderne și frățiile boierești din primele trei decenii ale veacului al XIX-lea există o legătură de *genealogie istorică*, identificată la nivelul ideilor și al oamenilor. Foarte mulți dintre membrii generației pașoptiste cu implicare în aceste asociații secrete aveau o tradiție

² Al. Vianu, *Cu privire la influența mișcării eteriste asupra decembriștilor*, în „Analele româno-sovietice”, Seria Istorie, București, 1958, nr. 1–2, p. 87.

³ Constantin N. Velichi, *Emigrarea bulgarilor din Sliven în Țara Românească în anul 1830*, în „Romanoslavica”, X, 1964, p. 292. Caracterul mai radical și explicit național al acestui proiect bulgar, invocând solidaritatea politică a întregului corp etnic bulgar, se explică prin faptul că bulgarii nu aveau o elită nobiliară aflată la putere, ci erau administrați de turci.

⁴ Gh. Platon, *Documente privind ecoul în Moldova al mișcării revoluționare de la Brăila din anii 1841–1843*, ibidem, Istorie, XI, 1965, p. 317 (*Descrierea întâmplărilor urmate la Brăila la 11, 12 și 13 iulie și 14 iulie 1841, mărturia maiorului Schelet*).

conspirativă în familie (Rosetești din ramurile Baston, Solescu și fiii lui Răducanu Roset, Ghiuleștii, Rășcanu, Cuza, Miclescu, Vârnav, Sion etc.), cu legături politice mai vechi. De asemenea, poate fi identificată o *genealogie istorică* și în planul ideilor politice, frățiile boierești fiind în Moldova cele mai coerente forme de solidaritate politică (și de familii), care s-au remarcat prin deschiderea față de ideile „liberale” ale timpului, proiectând un sistem reprezentativ boieresc (*corps d'État*), contrapus pretențiilor oligarhice ale marilor familii și, pe de altă parte, preluând din substanța discursului cultural etnicist al epocii argumente autentice naționale pentru a-și legitima ideile. În Moldova, aceste frății de inspirație cărvunară au reprezentat însăși „partida națională”, în forma sa boierească, premergătoare „partidei naționale” moderne, de la 1848. Una dintre diferențele esențiale rezulta din funcția politică a *discursului public* de *mobilizare și legitimare politică*, timid conturată în cazul unei „partide” boierești, legată încă de maniera boierească de a *face politică*, puternic afirmată în cazul „partidei” moderne, a cărei principală putere s-a dovedit a fi „puterea asupra cuvintelor”, capacitatea de a atrage și orienta sentimentul public, de a construi un *discurs național-liberal*, proiecție asupra realității și a viitorului pe care tot mai mulți români aveau să o considere înspre jumătatea secolului al XIX-lea ca *unica perspectivă pentru progres și singura politică viabilă de emancipare națională a românilor*.

În istoria frățiilor politice din Moldova, încercările unor boieri moldoveni de a se opune planurilor politice ale protipendadei refugiate la 1821 și ale Rusiei, încercări petrecute în perioada 1827–1831, au o importanță particulară. Precizarea câtorva date referitoare la aceste episoade este necesară pentru a înțelege maniera în care este analizată „conjurația confederativă” de la 1838 și, totodată, rolul pe care l-au avut unii dintre „conjurați” în alegerile pentru Adunarea Obștească a Moldovei din 1837. În studiile dedicate „conjurației confederative” investigația s-a concentrat asupra textelor pe care „conjurații” le-au produs, urmărindu-se eventuale corelații cu alte texte, cu scopul de a surprinde mutațiile în plan ideologic cu ajutorul unei metodologii proprii clasicei istorii a ideilor. În cazul nostru, atenția s-a concentrat asupra oamenilor și a contextului istoric concret în care au fost elaborate aceste texte, motiv pentru care investigația genealogică s-a dovedit extrem de utilă.

Dintr-o perspectivă politică mai largă, reîntoarcerea evgheniștilor refugiați a potențat o solidaritate a familiilor ce își conturaseră o anumită superioritate politică în anii 1825–1826, sprijinind pe Ioniță Sandu Sturdza – Ghiculeștii, ramurile Solescu și Baston ale Roseteștilor, Miclescu ș.a. –, întâietate amenințată de „magnații” reveniți în țară. Acest pericol a stârnit o reacție pe măsură și o asumare selectivă a ideilor cărvunare, orientate contra oligarhismului pe care „magnații” doreau să-l restaureze.

Mărturii referitoare la încercarea de rezistență a unor boieri moldoveni față de ocuparea țării de către trupele rusești și înlăturarea lui Ioniță Sandu Sturdza din domnie s-au păstrat doar în însemnările Sioneștilor și legate de implicarea acestora.

Antohi Sion, unul din boierii credincioși lui Ioniță Sandu Sturdza și vindicativ față de „marile familii”, pretinzând că familia sa ar fi mai evghenistă, trăgându-se dintr-un han tătar crâmlean din veacul al XV-lea⁵, l-ar fi sfătuit pe Ioniță Sandu Sturdza, după mărturia fiului, Iancu Sion, să „scoale țara la arme, mazilime și panțirii [...] și să le puie în frunte pe tinerii hatmani Constantin Palade și Grigore Ghica, ginere a lui vodă [...], ca prin aceasta să poată face măcar un act de opoziție” (s.n.). În acest grup se afla și Ilie Gherghel, fost cărvunar, acum șeful arnăuților domnești. Tot Iancu Sion susținea că această „partidă națională [...] era în înțelegere cu leșii care voiau a se răscula și a veni în Moldova”⁶. Cert este că la 8 august 1826, Ioniță Sandu Sturdza și-a numit ginerele, Grigore Ghica, om tânăr, fără experiență, hatman de oraș, secondând pe marele hatman Constantinică Palade, în zilele când au ajuns la Iași plenipotențiarii turci, în drum spre Akkerman⁷. Alt boier foarte tânăr, Alecu Aslan, nepot bun al lui vodă, în legături tainice cu mișcarea poloneză și ostil Rusiei, era numit agă, altă dregătorie de forță⁸, el fiind protagonistul unui incident cu consulatul rus, provocat de corecția corporală pe care i-a aplicat-o unui supus al puterii (de acum) protectoare⁹.

Asociind anumite acțiuni conspirative și o seamă de texte politice cu legăturile de familie, se poate reconstitui acest grup, numit de Iancu Sion „partidă națională”. Între Roșetești, boieri ai ramurii Solescu aveau să fie implicați în tot felul de opoziții și conspirații după anul 1828, toți fiii lui Constantin Roset Solescu – Veniamin Roset (viitor episcop de Roman), „naționalist înfocat”¹⁰, Ghenadie Roset (mort la 1825), care se remarcase prin atitudine antieteristă și simpatii cărvunare la 1821–1822¹¹, Scarlat Roset, participant la mișcarea de la 1848, aflat atunci (1826) în Țara Românească, pe lângă Filaret Apamis Beldiman¹², Matei Roset, numit de vodă *hatman al Prutului* la 23 mai 1826¹³, și Alecu Roset (unul din

⁵ Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei. Amintiri și note contimporane. Boierii moldoveni*, ed. Rodica Rotaru, București, 1973, p. 267–268.

⁶ Gh. Ungureanu, *Familia Sion. Studiu și documente*, Iași, 1936, p. 18–19.

⁷ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. X *Rapoarte consulare prusiene din Iași și București (1763–1844)*, ed. N. Iorga, București, 1897, p. 367–368 (8 august 1826, Margotti către Kreuchely).

⁸ *Ibidem*, p. 377 (4 octombrie 1826, Margotti către Kreuchely). Alecu Aslan, fiul lui Constantin Aslan și al Eufrosinei Sturdza, sora lui Ioniță Sandu Sturdza (Mihai Dimitrie Sturdza, *Familiele boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. I *Abaza-Bogdan*, București, 2004, p. 142), prezent în mai toate „conspirațiile” și „bunturile” de după 1830, „recruta poloni fără căpătâi, de care era atunci țara plină, și-i aduna la moșia [sa] Oneștii” (Radu Rosetti, *Amintiri*, vol. I *Ce-am auzit de la alții*, București, 1996, p. 124).

⁹ E. de Hurmuzaki, *Documente*, vol. X, 377, n. 2.

¹⁰ R. Rosetti, *op. cit.*, vol. I, p. 129.

¹¹ *Ibidem*, p. 131.

¹² C. Erbiceanu, *Documentele relative la Metropolia Moldaviei*, în Idem, *Istoria Mitropoliei Moldaviei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași*, București, 1888, p. 414 (1826, Filaret Apamis către Veniamin Costache). Mama lui Scarlat Roset, Anastasia Beldiman, era sora lui Filaret.

¹³ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. X *Studiu și documente cu privire la familia Rășcanu*, Iași, 1915, p. 280.

cei patru deputați de la 1824, împăcat cu vodă în 1826¹⁴) – remarcându-se printr-o intensă implicare politică. Ei erau înrudiți cu alte familii boierești importante în anii domniei lui Ioniță Sandu Sturdza: Micleştii și Ghiculeștii. Astfel, Matei Roset era însurat cu Smaranda Miclescu, iar aga Alecu Roset cu Profîra Miclescu, fiicele lui Scarlat Miclescu, frate cu Sofronie Miclescu¹⁵. De asemenea, Ilinca, fiica lui Constantin Roset Solescu era măritată cu Nicu Ghica Budești¹⁶, iar Dimitrie Ghica avea soată pe Zoe Roset, fata hatmanului Răducanu Roset, din ramura Baston, înrudită îndeaproape cu Soleștii¹⁷. Tot ramurii Baston îi aparțineau Ștefan Roset (alt deputat de la 1824, fiu vitreg al lui Iordache Roset Roznovanu, pe care îl ura¹⁸), boier recalcitrant, dar apropiat al lui vodă, primind de la acesta arenda poștelor și Dracache Baston, cărvunar despre care am comunicat cu alt prilej.

Ștefan Roset Baston, care ceruse în 1826 (după ce vodă îl surghiunise, din cauza implicării sale în „opoziția” de la 1824) „supușenia austriacă”, în care scop era plecat în dese rânduri la Cernăuți¹⁹, pare a fi destinatarul unei scrisori trimisă de Ionică Tăutu de la Constantinopol în august 1827. În epistolă, Ionică Tăutu spunea că „nu poci să defăimez” hotărârea prietenului său de „a-ș lepăda driturile strămoșești și a să înbrăca cu titlu străin”, „de vremi ce sistema noastră [a țării] de mult s-au netrebnicit” și că îi trimitea „niște socotinți drepte asupra lucrurilor noastre [...] hârtii tăcute și amestecate [...] lucruri politicești”²⁰. Această dovadă circumstanțială și asemănările în idei între unele texte mai vechi ale comisului Ionică Tăutu (*Constituția cărvunarilor și Socotința*) și trei legăminte boierești din 1827 indică atât caracterul cărvunar, cât și național al acestei „partide naționale”. Ea își păstra conformația de frăție politică și structura restrânsă proprie cărvunarilor, angajând un număr mic de persoane din rândul unor familii ale marii boierimi, dar din afara protipendadei²¹. Chiar dacă legămintele nu s-au semnat, în

¹⁴ *Ibidem*, p. 270.

¹⁵ R. Rosetti, *op. cit.*, vol. I, p. 133–134; Artur Gorovei, *Monografia orașului Botoșani*, Fălticeni, 1926, p. 132.

¹⁶ R. Rosetti, *op. cit.*, vol. I, p. 131.

¹⁷ *Ibidem*, p. 190.

¹⁸ Ștefan Roset era fiul lui Enache Roset Baston și al Anicăi Bogdan, recăsătorită cu Iordache Roset Roznovanu (R. Rosetti, *Familia Rosetti*, vol. I *Coborâtorii moldoveni ai lui Lascaris Rousaitos*, București, 1938, p. 93, 189).

¹⁹ Teodor Bălan, *Refugiații moldoveni în Bucovina: 1821 și 1848*, București, 1929, p. 98–99.

²⁰ Ionică Tăutu, *Scrisori social-politice*, ed. Emil Vârtosu, București, 1974, p. 225 (august 1827, *Scrisoare către un frate și prieten*). În lista corespondențelor lui Ionică Tăutu apare numele lui „dumnealui Ștefănică Roset” (*ibidem*, p. 326).

²¹ Primul text, *Legături între boierii Moldovei pentru viitoarea alegere de domn*, un „jurământ de credință”, față de Poartă, dar și între „iscăliți”, cuprinzând șase „ponturi”, definea „sistema boierească” drept „trup al statului”, compusă din toate stările boierești, în funcție de criterii ierarhice „după vechiu obicei”, reprezentat politic printr-un Sfat, format din „noi toți, prin înscris chemări”, cu drept de a elabora „socotinți” în „oricare pricină”. Puterea *în fapt* a domniei era mărginită de dreptul acordat *Sfatului* de a „trage la judecată” pe domn, dacă a încălcat „pravilele și obiceiurile pământești”, „neclintita urmare pe legiuri”, retrăgându-i-se chezașia dată în urma alegerii (E. de Hurmuzaki, *Documente*, vol. X, p. 605–606). Acest legământ, având caracter „constituțional”, era precedat de un

opinia mea, din cauza faptului că acești boieri au refuzat să se angajeze în scris pentru a susține candidatura la domnie a beizadelei Nicolae Sturdza (venit la Iași în acest scop la 20 iulie 1827, el s-a întors la Constantinopol după doar o săptămână²²), grupul reconstitua frăția cărvunară de la 1821–1823.

Un alt episod în care s-a făcut simțită prezența acestei „partide naționale” de tradiție cărvunară și organizare conspirativă a avut loc înainte de convocarea Adunării Obștești a Moldovei de revizie a Regulamentului organic²³. Nemulțumiți de preconizata componență a acesteia și de conținutul legiurii, câțiva boieri ținuți, între care erau cu siguranță frații Sion (Antoși, Costache și Costandin), un Cozoni (fie Dumitrache Cozoni, ispravnic la Roman, fie unul dintre fiii săi, Iordache, ispravnic la Botoșani, sau Costache, sameș la Vaslui)²⁴ și Ilie Gherghel²⁵ au întocmit niște „hârtii” de protest, numite de Kiseleff „proclamații revoluțio-

---

fel de „jurământ”, redactat „înainte de trecere elciului și nu s-au iscălit” (1826), care avea menirea de *angajament politic*, am putea spune, un act de credință față de o „partidă națională”, care să apere „în numele tău [„maică patrie”] și al ceriului [...] cu credință și râvnă ce cu stăruială [...] pronomiile și hărăzirile tale [...], ne vom strădăni a te face înflorită cu bunile rânduieli și așezămături”. Membrii acestei „partide”, dând această „chezășie” prin jurământ, se *angajau politic* să fie „prietini neftărnici noi între noi [...] ne vom sfătui totdeauna întru toate câte privesc la tine [...] pentru că tu ești noi și noi suntem tu” (*ibidem*, p. 606–607). Ultimul text, care „s-a fost făcut între tineri [Ionică Tăutu, Grigore Ghica, Alecu Aslan, Alecu Roset, Ștefan Roset, Ilie Gherghel? – n.n.], după venirea hătișerifului [mai 1827] și nu s-au iscălit”, avea un caracter „constituțional” mai complex, reafirmând principiile *Constituției cărvunilor* și ale *Socotinței*: recunoaște „sistima boiririi în trup a Statului, *en corps d'État* și *sloboda lucrare* a unui reglement”. Punctele 1 și 2 din acest „legământ”, referitoare la recunoașterea întregii boierimii de neam drept *corps d'État*, reprezentarea tuturor treptelor boierimii în Sfatul obștesc, denumirea acestuia de „Sfat obștesc”, preferată acelor de „Divan” sau „Adunare”, utilizate de marii boieri evgheniști, atribuțiile Sfatului și subordonarea vistieriei față de acesta, apar prima oară în „Constituția cărvunilor”, art. 19–25, 38 (A.D. Xenopol, *Primul proiect de constituțiune a Moldovei*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, seria a II-a, XX, 1898, p. 119–120, 123) și în *Socotința* redactată de Ionică Tăutu la 1824 (Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 140–142; 6 iunie 1824, „*Socotința*” privitoare la *chezășia cerută de Marele Vizir pentru siguranța ostașilor și neguțătorilor turci din Moldova*).

²² E. de Hurmuzaki, *Documente*, vol. X, p. 423 (9 august 1827, Margotti către Kreuchely).

²³ Iuliu Ciubotaru a identificat un proiect de *Regulament obștesc*, din 1828, anterior izbucnirii războiului ruso-turc, elaborat în contextul desfășurării lucrărilor „comitetului de reforme” înființat în anul 1827 (iunie–noiembrie), căruia îi atribuie o corespondență cu ideile „cărvunare”. Este adevărat că în fragmentele de fraze pe care le-a citat se recunosc cu ușurință „stilul” și ideile lui Ionică Tăutu (Iuliu Ciubotaru, *Lucrări și proiecte în vederea elaborării Regulamentului obștesc al Moldovei din anul 1827*, în *Regulamentul organic al Moldovei*, ed. Dumitru Vitcu și Gabriel Bădărău, cu sprijinul lui Corneliu Istrati, Iași, 2004, p. 91–92), dar am serioase îndoieli că acest proiect a aparținut „boierimii mici și mijlocii”, care nu era „cărvunară”, în cea mai mare parte a ei, ci devotată „stăpânilor” mari boieri.

²⁴ Costandin Sion, *op. cit.*, p. 135. Aceștia erau socrul, respectiv cumnații lui Antoși Sion, care se însurase cu sora lor, Maria Cozoni (Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 16), altă soră, Elena Cozoni, fiind mama lui Vasile Alecsandri (Idem, *Date inedite despre familia și viața poetului Vasile Alecsandri*, în Mihai Dimitrie Sturdza, *op. cit.*, p. 59).

²⁵ Acesta a fost arestat în octombrie 1831 împreună cu Antoși Sion (Gh. Ungureanu, *Date inedite*, p. 20).

nare”. Scrisorile descoperite la Antohi Sion l-au îngrijorat pe general, deoarece boierii din ținuturi erau îndemnați să aleagă, cu de la ei putere, câte doi deputați de fiecare ținut, „ca să iscălească o adresă colectivă”²⁶. Tot de la un Sion, Costache, știm că el și fratele său Costandin nu au fost arestați, din cauză că „rușii n-au găsit hârtiile compromițătoare” ce atestau planurile lor, urzite cu Dumitrache Ghica: „multe secreturi am lucrat cu [...] Dumitrache Ghica împotriva voinții rușilor, dar n-au putut rușii să ne prindă.”²⁷

Informația are o anumită credibilitate, dacă este corelată cu faptul că Antohi Sion, Dracache Roset Baston și Dumitrache Ghica aveau un trecut politic comun, ei întocmind în 1815 un memoriu către Austria, „pentru că pe nedrept și prin o înșelăciune neiertată față cu turcii [rușii – n.n.] ne-au luat scumpa Basarabie”²⁸. Sioneștii se înrudeau cu Roseteștii Baston, soția lui Ioniță Roset (unchi după tată al lui Dracache Roset), începătorul ramurii Rosetești Tețcanu, fiind Smaranda Sion²⁹. Nu poate fi lipsit de importanță faptul că Dumitrache Cozoni, tatăl fraților Iordache și Costache, se ridicase la boierie fiind „slugă la boierul Roset, ce-i zice Baston”, Dracache³⁰. De asemenea, o fiică a căminarului Dumitrache Cozoni s-a măritat cu Costache Popovici, „slugă și logofăt la vistiernicul Dimitrachi Ghica”³¹, amestecat și el în complot. Un alt Popovici, Vasile, purta de grijă împreună cu Ilie Gherghel dughenelor din Iași și moșiei Brândești ale lui Ionică Tăutu³².

Scopurile răzvrătiților reies din textul unei corespondențe între Pavel Kiseleff și Buteniev, prezidentul afirmând că „hârtiile” (între care și trei „libele” pregătite pentru a fi trimise la Poartă) „provin de la oameni care [...], văzând că se convoacă Adunarea spre a se alege domnul țării voiesc să participe și ei la aceasta” (s.n.)³³. În complot erau amestecați, potrivit lui Kiseleff, „câțiva boieri îmbătrâniți, nutriți de prejudețe sau orbiți de pasiuni înjositoare și câteva alte persoane, încurcate în datorii și disprețuite în societate pentru desfrânarea lor”³⁴. Dacă boierii „îmbătrâniți” sunt Dimitrie Ghica și Dracache Baston, anumite date îi indică pe Ștefan Roset și Alecu Roset drept acele persoane pline de datorii și acoperite de disprețul „marilor familii”³⁵. De asemenea, faptul că acești adversari ai ingerinței

²⁶ Alexandru Papadopol-Calimah, *Generalul Pavel Kiseleff în Moldova și Țara Românească 1829–1834, după documente rusești*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, seria a II-a, IX, 1886–1887, p. 94–95.

²⁷ Gh. Ungureanu, *Familia Sion*, p. 38.

²⁸ *Ibidem*, p. 16.

²⁹ R. Rosetti, *Familia Rosetti*, vol. I, p. 104–106.

³⁰ Costandin Sion, *loc. cit.*

³¹ *Ibidem*, p. 212.

³² Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 252.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, p. 96.

³⁵ Ștefan Roset se afla în mari dificultăți financiare de pe urma unui interminabil proces cu Iordache Sturdza și a cheltuielilor făcute atunci când a mers în „deputăție” la Silistra (1824), pe care nu le-a putut „deconta”, judecându-se mulți ani cu boierii care îi dăduseră bani (R. Rosetti, *Familia*

rusești în Moldova „țeseau împreună cu turcii contra administrației rusești”, trimițând la Constantinopol „trei hârtii”, acele „libele” de care vorbea Kiseleff, indică o similitudine cu strategia cărvunară, care viza *negocierea direct cu Poarta* a statutului de autonomie al țării, în detrimentul intereselor rusești.

În primii ani ai ocupației rusești, lichidarea acestei „opoziiții naționale” și așa destul de firavă, având propriile sale slăbiciuni boierești, a fost unul dintre obiectivele prioritare ale politicii rusești. Cu toate acestea, familiile boierești cunoscute din perioada anterioară pentru spiritul lor turbulent și-au menținut și în timpul domniei lui Mihail Sturdza înclinația spre nesupunere. Îngrijorat de influența rubedeniilor din Basarabia asupra boierilor ținuți moldoveni, guvernatorul militar al Basarabiei, P. Fiodorov, îl avertiza pe M. Voronțov, șeful său aflat la conducerea guberniei Cherson și a Odesei, că ar trebui luate măsuri mai ferme privind „curmarea corespondenței secrete dintre persoane de pe ambele maluri ale Prutului”³⁶. Pericolul unor tulburări iscate de boieri creștea pe măsură ce se adunau semnele că unii ar fi înclinați să-și alăture vocea „nemulțumiților” evgheniști, asociind pe cei nedreptățiți la procese și moșteniri cu ambițioșii dornici de slujbe³⁷. În acest context politic complicat, în care este foarte greu a discerne între „interesați” și „patrioți”, a fost dat în vileag complotul lui Leonte Radu și proiectul „conjurației confederative”, ale cărui afinități cu spiritul politic cărvunar al „*partidei naționale*” boierești de la 1828–1831 sunt incontestabile.

La începutul anului 1838, s-a declanșat o acțiune politică împotriva lui Mihail Sturdza, a regimului regulamentar și a Rusiei de cu totul altă factură, comparativ cu opoziția nemulțumiților. În martie 1838, autoritățile au descoperit un pamflet, lipit pe zidurile clădirii Sfatului Administrativ și ale agenției austriece, având un conținut provocator: „voi toți care sunteți oprimați, nu mai dormiți, căci se apropie timpul de a-l înlătura pe acest domn odios și toate creaturile lui inutile, a căror singură țință este să se îmbogățească și să ruineze pe toată lumea mai ales prin procese cu totul nedrepte.” Pamfletul era un „produs al câtorva minți exaltate”, în opinia consulului rus Kotzebue, care își exprima speranța că așa îi va descoperi pe „libeliști”³⁸. Incidentul era simultan cu apariția la Paris a două articole critice la adresa lui vodă Sturdza, unul intitulat *Jassy et Bucarest*, inclus în „Revue de Paris”, „scris de un moldovean”³⁹, iar celălalt publicat în „Le National”, în care domnul

---

Rosetti, vol. I, p. 189). Alecu Roset se găsea într-o situație similară, fiind mai toată viața datornic, datorii „din care unele rămăseseră neplătite la încetarea sa din viață” (*ibidem*, p. 135).

³⁶ Ion Varta, Tatiana Varta, *Moldova și Țara Românească în timpul domniilor regulamentare. Documente inedite din arhivele din Federația Rusă, Ucraina și R. Moldova*, Chișinău, 2002, p. 20 (Chișinău, 19 ianuarie 1836, P. Fiodorov către M. Voronțov).

³⁷ *Memoriile principelui Nicolae Suțu*, trad. Georgeta Penelea Filitti, București, 1997, p. 144.

³⁸ Ion Varta, Tatiana Varta, *op. cit.*, p. 92 (Iași, 13 mai 1838, K. Kotzebue către P. Rückman).

³⁹ *Ibidem*, p. 93 (Iași, 20 mai 1838, K. Kotzebue către P. Rückman).

era făcut „satrap”⁴⁰, ultimul fiind, poate, opera lui Ion Ghica, acesta având o rubrică regulată în „Le National”, intitulată *Correspondance de Bucarest*⁴¹.

Cu două-trei luni înainte, Costache Negruzzi trimisese „Institutului Albinei” un text intitulat *Despre ruinele și ruinările Moldovei*, iscălit „un tânăr moldovean”⁴², articol respins de la publicare. Tocmai atunci, Costache Negruzzi era implicat într-un veritabil scandal, generat de alegerea sa ca deputat al ținutului Iași în Adunarea Obștească. (Cu prilejul alegerii lui Costache Negruzzi avuseseră loc unele incidente la „balotarisire”, între „opozanți”, provocate de hatmanul Constantin Balș, „abia întors de la Paris”, și vornicul Petrache Roset Bălănescu, care „au pronunțat câteva vorbe înfierbântate”, fiind susținuți numai de Nicolae Roset Roznovanu, restul „nemulțumiților” din „Colegiul electoral” nefiind de acord cu afirmațiile lor, probabil prea radicale⁴³.) Victoria în alegeri la colegiul din Iași a lui Nicolae Roznovanu și a lui Costache Negruzzi, cu unanimitate de voturi, l-a îngrijorat pe consulul Besack, deoarece considera că aveau mare influență în capitală, unde domnul „nu este iubit”, mai ales asupra boierilor mai tineri⁴⁴. Costache Negruzzi, surghiunit la moșie din cauza articolului citat, s-a întors pe furiș la Iași, fiind descoperit de oamenii agăi Constantin Mavrocordat în casa unui boiernaș Steri, vechilul lui Nicolae Roznovanu, unde citea o scrisoare primită de la Costandin Sion. Acesta era etichetat ca „om foarte rău famat”, autor de pamflete, aflat „în relații intime și continue” cu Nicolae Roznovanu⁴⁵. Legătura dintre Nicolae Roset Roznovanu, Sionești și Leonte Radu este confirmată de Costache Sion, care consemna că Leonte Radu „vroie a lucra un fel de [constituție] [lipsă în text – n.n.] voind a mă trage și pe mine către el”⁴⁶, lucru pe care l-a refuzat. Proiectul de „constituție” descoperit la Leonte Radu, întocmit cu mai mulți ani înainte de aga Alexandru Roset, care a făcut parte din „frăția” de la 1828–1831, cuprindea *principii politice* a căror ascendență cărvunară nu poate fi tăgăduită⁴⁷.

⁴⁰ I.C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul organic 1834–1848*, București, 1915, p. 507.

⁴¹ Ion Ghica, *David Urquhard*, în Idem, *Scrisori către Vasile Alecsandri*, București, 1967, p. 107.

⁴² *Documente privitoare la anul revoluționar 1848 în Moldova*, coord. Gheorghe Ungureanu, București, 1960, p. 12 (Iași, 18 ianuarie 1838, Gh. Asachi către Secretariatul de Stat).

⁴³ Ion Varta, Tatiana Varta, *op. cit.*, p. 76 (Iași, 2 noiembrie 1837, C. Besack către K. Rodofinikin).

⁴⁴ *Ibidem*, p. 77 (Iași, 9 noiembrie 1837, C. Besack către K. Rodofinikin).

⁴⁵ *Ibidem*, p. 83 (Iași, 7 februarie 1838, C. Besack către K. Nesselrode).

⁴⁶ Gh. Ungureanu, *Familia Sion*, p. 50.

⁴⁷ Ion Varta, Tatiana Varta, *op. cit.*, p. 245 (București, 16 noiembrie 1839, V. Titov către K. Nesselrode). Aceste idei nu puteau avea nimic de-a face cu personalitatea politică a logofătului Costache Sturdza de la Ruginoasa, plasat de Mihail Sturdza, *din interes*, în fruntea „conjurației”, pentru a-l discredita față de Titov, ceea ce a și reușit, lansând ideea că „proiectul” dovedea ralierea „nemulțumiților” la acțiunea lui Ion Cămpineanu, „demonstrație” care l-a convins pe consul de intențiile „pernicioase” ale acestora.

Aga Alexandru Roset, autorul textelor „conjurației”⁴⁸, propunea constituirea unei frății politice de patrioți care nu se revolta „contra puterii suzerane”, recunoscând „drepturile sale ca și până acum”, ci a protectoratului rusesc, insistând la „curțile Angliei, Franței, Austriei și Prusiei” pentru a obține „garanția colectivă” a acestor puteri⁴⁹. Proiectul politic era unul eminamente cărvunar, vizând constituirea unui Senat, ai cărui membri să fie aleși de Adunarea Obștească (pe cinci ani, adică șapte miniștri responsabili), a unui *mareșal al nobilimii*, cum exista în Basarabia, și a patru vornici, șefii administrației locale (câte unul pentru fiecare din cele patru regiuni în care trebuia împărțită țara, „pentru o administrare bună și dreaptă”). Boierimea trebuia transformată într-o *noblețe ereditară*, care să cuprindă numai familiile cu adevărat *de neam*. Aceste prevederi indică originile cărvunare ale ideilor „constituționale” din proiect, restrângând corpul politic la *boierimea de neam*, având afinități cu *Așezământul obrazovaniei Basarabiei* (care nu mai era în vigoare din 1828) și *Constituția cărvunarilor*⁵⁰. În opinia mea, al doilea „protocol” a fost elaborat la o dată ulterioară, mai precis în 1838, conținutul său având clare asemănări cu două acte ale „partidei naționale” condusă de Ion Cămpineanu, *Act de unire și independență* și *Osăbitul act de numirea suveranului rumânilor*, ambele optând pentru o guvernare revoluționară provizorie de tip *dictatorial*, fapt care nu poate fi o simplă coincidență, mai ales că era o idee cu totul inedită, neîntâlnită în actele politice anterioare⁵¹. În plus, în actele „conjurației confederative” figurează, ca dată, luna noiembrie, similară celei la care au fost emise documentele „partidei naționale” muntene, anul 1839 fiind adăugat ulterior, probabil pentru că nu s-a reușit o *concertare a acțiunilor* în 1838. La începutul lunii noiembrie 1838, Huber, consul francez la Iași, semnala că există printre „boierii care locuiesc în provincie” „elemente de energie [patriotică – n.n.], mai mult decât la boierii” din capitală. Dintre acești „boieri de țară”, cei „mai luminați [sunt] pentru independența țării” și îi mărturisiseră consulului francez că „dacă Franța, Anglia și Austria ne arată bunăvoința lor, atunci noi vom arăta Europei *ceea ce suntem, ceea ce putem fi*” (s.n.)⁵².

⁴⁸ Documentele conjurației cuprindeau un jurământ față de „Consiliul patriotic, provizoriu instituit [...] de a lupta în favoarea patriei”, un protocol, ale cărui principii – contra „aristocrației fondată pe principii de egoism nemărginit”, a „regimului de guvernare”, care a devenit „un sistem tiranic” și a *Rusiei*, care „de un secol a trecut sub dominația sa acest principat” – erau mult prea radicale pentru a fi amestecați în acest demers „nemulțumiții” evgheniști.

⁴⁹ Apărea și revendicarea „prințului străin”, alăturată ideii unei confederări cu Țara Românească și Serbia, pentru ca „aceste trei principate să se constituie într-o confederație precum aceea din Germania”.

⁵⁰ Ion Varta, Tatiana Varta, *op. cit.*, p. 219–233 (Văleni, septembrie 1839, *Documentele conjurației confederative*).

⁵¹ Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitate națională 1834–1849*, București, 1967, p. 216–218 (București, 1/13 noiembrie 1838, *Act de unire și independență*), p. 219–224 (București, 5/17 noiembrie 1838, *Osăbitul act de numirea suveranului tuturor rumânilor*).

⁵² E. de Hurmuzaki, *Documente*, vol. XVII *Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1825–1846)*, ed. Nerva Hodoș, București, 1913, p. 718 (Iași, 4 noiembrie 1848, Huber către Molé).

Dintre cei amintiți în documentele cunoscute ca având legături cu această „conjurație confederativă”, fiind denunțați de către Leonte Radu în cursul anchetei, „patru Carp, doi Sion [Antohi și Costandin], Pogor, Gănescu, Hurmuzaki, Crupenschi, doi Gherghel” și Costache Negruzzi⁵³ aparțin acestei *boierimi de neam* și de *tradiție cărvunară*⁵⁴. Din documentele de anchetă este greu de stabilit care a fost rolul jucat de Leonte Radu. El a copiat niște texte originale de-ale agăi Alexandru Roset, care i-au fost date de cumnatul său, Nicolae Eni, „logofăt casei” agăi Roset, care i le dictase în 1836⁵⁵. Asemănările cu *Așezământul obrazovaniei Basarabiei* își pot găsi explicația și prin faptul că Leonte Radu venise din Basarabia în Moldova la 1824⁵⁶.

Dintre complicii lui Leonte Radu, atrag atenția deputații Grigore Carp, Ioan Cuza (Fălciu) și Costache Negruzzi⁵⁷, toți victorioși împotriva „creaturilor” lui Mihail Sturdza la 1837, cu prilejul alegerilor pentru Adunarea Obștească. Aceste alegeri au reprezentat o miză politică foarte importantă pentru Mihail Sturdza, care dorea să elimine oamenii opoziției „nemulțumiților” din Adunare și să se înstăpânească cu mai multă putere asupra organului „socotitor” și „sfătuitor”, cu pretenții de legislativ modern. O mulțime de „tarafuri” au împânzit județele, conduse de obicei de către boieri mari, „paraponiști” din tabăra „nemulțumiților”, confirmând caracterizarea făcută de Radu Rosetti vieții politice din Moldova: „cu sistemul politic în vigoare, boierii nu puteau să facă politică decât înregimentându-se în *ecpaiaua* celor supuși voinței domnului sau să-i facă opoziție fățișă. Cei mai mulți aveau prea mult simțul demnității lor pentru a alege întâia alternativă, fără însă a avea energia trebuitoare pentru a adopta pe cea de-a doua.”⁵⁸

⁵³ Pe Mihail Sturdza și Costache Negruzzi îi „despărteau” ranchiune personale ceva mai vechi, de pe la 1826, atunci când scriitorul a trebuit să-și vândă moșiile de la ținutul Hotin pentru a lichida o datorie a tatălui său față de Mihail Sturdza, cam neîndreptățită, deoarece provenea de la niște cai cumpărați împreună pentru „antrepriza poștelor” și luați cu de-a sila de eteriști la 1821. Spre deosebire de alți literați incozi, Mihail Sturdza nu l-a iertat niciodată pe Costache Negruzzi de pedeapsa surghiunului, inclusiv atunci când nuvela sa *Toderică*, publicată în „Dacia literară”, i-a supărat pe câțiva preoți, care s-au plâns lui vodă, aducându-i exilul de câteva luni la moșia Trifești (Ioan Săndulescu, *Constantin Negruzzi*, în „Literatură și artă română”, XII, 1908, p. 114).

⁵⁴ I.C. Filitti, *op. cit.*, p. 510. Din păcate, timpul nu mi-a mai îngăduit să studiez cu atenția necesară actele publicate în volumul supliment I₆ al colecției Hurmuzaki, relative la „conjurația confederativă”, pentru a putea identifica persoanele și a „descâlci” relațiile de familie dintre cei implicați în „conjurație”.

⁵⁵ Ion Varta, Tatiana Varta, *op. cit.*, p. 248 (18 noiembrie 1839, *Procesul verbal al anchetei lui L. Radu*).

⁵⁶ Costandin Sion, *op. cit.*, p. 230.

⁵⁷ Ion Varta, Tatiana Varta, *op. cit.*, p. 266 (Iași, 15 decembrie 1839, K. Kotzebue către V. Titov).

⁵⁸ R. Rosetti, *Familia Rosetti*, vol. I, p. 184. Toate stratagemile „politicii boierești” au fost folosite, atât de „putere”, cât și de „opoziție”, pentru a-și vedea favoriții aleși în Adunare. Candidatura lui Grigore Codreanu la Suceava a întâmpinat serioase dificultăți, Mihail Sturdza fiind nevoit să-l trimită în ținut pe logofătul Costache Sturdza, cu care se împăcase și-l avea „ministru de Interne”, care i-a somat pe boierii alegători „a cinsti cu voturile Dv. pe d-l Grigorie Codreanu”, dar boierii s-au

Cu toate acestea, mai mulți boieri implicați în actele de opoziție de la 1828–1831 sau cu trecut cărvunar în familie i-au învins pe „guvernamentali” în aceste alegeri, fără a fi beneficiat de sprijinul „nemulțumiților”. La fel ca amintiții deputați Grigore Carp, Ioan Cuza și Costache Negruzzi, unele dovezi circumstanțiale indică faptul că și aceștia au fost implicați în „conjurația confederativă”. Este vorba de Alecu Aslan, ales la Bacău în detrimentul lui Sandu Crupenschi, omul lui vodă, cu ajutorul a doi boieri tineri și foarte influenți în ținut, Ștefănică Roset, membru al „partidei” din 1828–1831, și Vasile Sturdza⁵⁹. Ultimul făcea parte dintr-un grup de rude și prieteni, protejat de logofătul Costache Conachi, căsătorit cu Zulnia Negri după moartea soțului Petrache și care avea mare grijă de copiii ei din prima căsătorie. Fiica Zulniei, Elena Negri, era măritată cu Alexandru Vârnăv Liteanu⁶⁰, fratele agăi Iorgu Vârnăv Liteanu, capul ținutașilor suceveni, care, la 1837, ajungea deputat, înfrângând voința lui vodă de a fi ales Grigore Codreanu⁶¹. Socrul lui Iorgu Liteanu, Matei Roset Solescu, fusese și el membru al „partidei” de la 1828–1831, iar aga Alecu Roset, autorul proiectului conjurației, era fratele acestuia⁶².

La Galați s-au adunat episcopul Meletie Brandaburu, Costache Conachi, paharnicul Costache Sion și hatmanul Constantin Balș, veniți să susțină candidatura tânărului boier Gheorghe Ghica, fiul postelnicului Iorgu Ghica (frate cu Dimitrie și unchiul lui Grigore Ghica), fără a izbuti să-l impună contra „guvernamentalului” Grigore Tufescu⁶³. În timpul alegerilor de la Tutova, Ioan Cuza⁶⁴ „s-ar fi lăudat că va ucide pe dregătorul ținutului, umblând în târgul Bârlad cu pistol și încins cu sabie”. El îi purta mare dușmănie lui Alecu Sturdza de Bârlad, agreat de vodă, și, mai aprig decât alți opozanți, „ar fi răsuflat la unii și alții voroave de bunt asupra cârmuirii”⁶⁵. Însurat cu Victoria Roset de la Orășea, care se

---

încăpățânat să-l susțină pe aga Iorgu Vârnăv Liteanu, unul din ținutașii de neam și de „treapta întâia” de la Fălticeni (V.A. Forescu, *Vizite primite și făcute de către un boier bătrân, ținutaș de la Suceava*, în „Arhiva”, XII, 1901, nr. 9–10, p. 456–457), Mihail Sturdza fiind nevoit să-l trimită pe Nicolae Canta „candidat” al „guvernului” la Suceava, pentru a înfrânge rezistența boierimii de acolo, trecându-l pe Grigore Codreanu la colegiul din Iași al boierilor mari, unde a fost, de altfel, ales (*Analele parlamentare ale României*, vol. VIII₁, București, 1897, p. 476–477).

⁵⁹ Paul Păltănea, *Viața lui Costache Negri*, Iași, 1985, p. 25–26. Vasile Sturdza fusese prieten și coleg de școală cu Costache Negri, ambii începându-și studiile la pensionul lui Étienne Marius Mouton și continuându-le împreună la Odessa.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 38–39.

⁶¹ Artur Gorovei, *op. cit.*, p. 146–147.

⁶² R. Rosetti, *Familia Rosetti*, vol. I, p. 133, 188.

⁶³ *Analele parlamentare ale României*, vol. VI₂, București, 1895, p. 744; Gh. Ungureanu, *Familia Sion*, p. 43.

⁶⁴ Fiul lui Gheorghe Cuza și al Anicăi Șerban, văr bun cu Alexandru Ioan Cuza – Gh. Ghibănescu, *Cuzeștii (monografie istorică)*, Iași, 1912, p. 179; *Arborele genealogic al familiei Cuza*.

⁶⁵ *Documente privitoare la anul 1848*, coord. Gheorghe Ungureanu, p. 28 (8 ianuarie 1843, *Copie de pe anaforaua Sfatului Cârmuitor*).

înrudea cu ramurile Solescu și Baston ale Roseteștilor⁶⁶, Ioan Cuza s-a bucurat de protecția și ajutorul lui Costache Conachi, care l-a ajutat să iasă din niște încurcături bănești moștenite⁶⁷.

După descoperirea complotului „confederației”, Nicolae Canta (ministrul de Interne) dispunea isprăvniciei de Bacău să cerceteze dacă nu există în județ „răi cugetători” amestecați în „complot”, priveghind „mai vârtos în târg [...] prin toate cafenelele, biliarturi, crâșme și alte prepuefnice locuri”, cu toate că rezultatele anchetei indicau precis că întâlnirile lui Leonte Radu cu alți complotiști avuseseră loc *numai* în ținutul Neamț⁶⁸.

Acoperit de gălăgia grupului „nemulțumiților” (zdrobit în alegeri), succesul mai multor boieri tineri cu „învățătură evropenească”, sprijiniți de rudele lor, susținuți de boieri de țară aprigi și cu trecut cărvunar în familie, protejați de evgheniști precum Costache Conachi (neamestecat cu „nemulțumiții”), Nicolae Roznovanu, Constantin Balș (hatmanul) și de episcopul Romanului Meletie, reflectă apariția unui *nou „grup politic”* de opoziție, care s-a înfiripat pe la 1837–1838, întărit de relațiile de rudenie și care se găsea într-o legătură de familie, dar și politică, de idei cu „*partida națională de la 1828–1831*”, ținând în viață *tradiția cărvunară* și vie amintirea „neuitatului Ionică Tăutu”⁶⁹. Dacă între tinerii boieri implicați în alegeri apar Ștefan Roset, Vasile Sturdza, Ștefan Catargiu, Grigore Carp, în grupul respectiv Costache Negruzzi și Constantin Hurmuzaki par a fi adevăratele capete politice. Primul intrase deja în dizgrația domnului și a consulului rus, celălalt avea o activitate tipografică clandestină, puțin cunoscută istoricilor, la moșia Dumbrăveni a hatmanului Constantin Balș. Constantin Hurmuzaki era vechilul moșiei și avea în grijă o tiparniță, nedescoperită de autorități, la care s-au imprimat multe din textele de protest (pamflete, manifeste, broșuri) de atunci și de mai târziu⁷⁰. Poate că acolo au fost tipărite protestul descoperit la 13 mai 1838 pe clădirea Sfatului Administrativ și un *Pact fundamental*, ajuns în posesia consulatului rus, datat martie 1838, care rezuma proiectul „conjurației confederative”, arătând că Leonte Radu nu fusese decât incidental implicat, asupra sa căzând întreaga răspundere⁷¹.

⁶⁶ R. Rosetti, *Familia Rosetti*, vol. I, p. 208.

⁶⁷ Gh. Ghibănescu, *Cuzeștii*, p. 147.

⁶⁸ *Documente privitoare la anul 1848*, coord. Gheorghe Ungureanu, p. 20 (6 aprilie 1839, *Porunca trimisă de Ministerul de Interne la isprăvnicia Bacău*).

⁶⁹ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 347–357 (din capitolul *Ecouri ale vremii*).

⁷⁰ *La granița cu Bucovina: istoria moșiei Dumbrăveni*, în Mihai Dimitrie Sturdza, *op. cit.*, p. 301.

⁷¹ Acest *Pact* era un fel de proiect de „tratat” între „reprezentanții supremi” ai „națiunilor” română și sârbă, jurându-și „încredere mutuală și reciprocă [...] în favoarea sfintei libertăți legale a confederației noastre naționale”. „Jurământul” (era iarăși vorba de o „frăție”) îi obliga pe semnatari să lupte „pentru drepturile politice și civile” și „independența națiunilor lor” și să facă „toate eforturile” în „a angaja toate resursele și forțele armate naționale pentru cucerirea libertății”, urmând ca statele componente ale confederației să fie „republică sau monarhie, electivă de trei sau cinci ani, dar constituțională”, vorbindu-se de un „consiliu suprem”, condus de un „suveran mare maestru”, ce

Referitor la *rolul politic* al junilor aflați la studii pot fi remarcate două aspecte, nesemnificate până acum. Pe de o parte, pe măsură ce se întorceau în țară acești tineri sunt consemnați între urzitorii unor comploturi contra ocârmuirii și autori de pamflete, ceea ce presupunea existența, în prealabil, a unei forțe politice organizate care să-i pună în valoare. Săndulache Miclescu, abia întors în țară, era enumerat printre participanții la un complot pus la cale de o enigmatică societate, care a împrăștiat în capitală nouă pamflete contra lui Nicolae Cantă și Lupu Balș (iunie 1841)⁷². S-a descoperit mai târziu că acțiunea acestei *Societăți filarmonice* (pe care ancheta făcută sub supraveghere rusească a localizat-o în mediul școlilor din Iași – profesorii George Stichi și Ștefan Păltăneanu, pedagogul Nicolae Verdianu, elevii Alecu Fotino și Theodor Codrescu –, considerând-o puerilă și inofensivă⁷³) i-a implicat pe Ioan Cuza și Teodor Rășcanu, boieri răzvrătiți, legați și cu alte prilejuri de acțiuni ale *opozității boierimii de neam cărvunar*⁷⁴. Pe de altă parte, majoritatea covârșitoare a pașoptiștilor moldoveni marcanți nu provin din rândul marilor familii, precum cei din Țara Românească, mediul social căruia îi aparțin fiind al *boierimii de neam* (trei generații de boieri în familie) din ținuturi, inclusiv Mihail Kogălniceanu, Vasile Alecsandri, Costache Negri, Costache Negruzzi, Alexandru Ioan Cuza, Alecu Russo, Constantin Hurmuzaki, Iordache Mălinescu, Neculai Istrati, Anastasie Panu etc., în timp ce alții, din familii mai noi, Corradini, Cozadini, Rolla, s-au ridicat prin căsătorii cu membri ai *acestor familii ținutașe de neam*, acolo unde s-a plasat miezul social al „partidei naționale” din Moldova.

AN EPISODE OF THE “NATIONAL OPPOSITION” IN MOLDAVIA: THE CONFEDERATIVE CONSPIRACY AND THE 1837 ELECTIONS

Abstract

In Moldavia, boyar “cărvunar” brotherhoods were an inspired political manifestation of the “national party.” They countered the oligarchic politics of the great boyar families with a new political trend exhibiting the early “liberal” and

---

conferă actului o tentă masonică pe care a avut-o și „partida națională” munteană de la 1838–1839 – Ion Varta, Tatiana Varta, *op. cit.*, p. 91 (martie 1838, *Pact fundamental privind constituirea confederației sârbo-române*).

⁷² *Ibidem*, p. 344 (Iași, 9 iunie 1841, K. Kotzebue către K. Nesselrode); I.C. Filitti, *op. cit.*, p. 513.

⁷³ Ion Varta, Tatiana Varta, *op. cit.*, p. 346 (Iași, 9 iunie 1841, *Consiliul Administrativ către Mihail Sturdza*).

⁷⁴ Ancheta făcută asupra faptelor lui Ioan Cuza dezvăluie că acesta s-a pronunțat iarăși cu amenințări de „bunt” și că „peste puțină vreme are să se verse [sânge – n.n.] în casa Sturdzii” (*Documente privitoare la anul 1848*, coord. Gheorghe Ungureanu, p. 29), iar Teodor Rășcanu s-a asociat „acum câțiva ani cu un străin cu numele Vaillant” și „a avut o activitate de instigator foarte dăunătoare” (*ibidem*, p. 47; 16 iunie 1846, Mihail Sturdza către Ministerul de Externe din Constantinopol).

“constitutional” attributes. The end of the third decade of the nineteenth century and the beginning of the fourth would mark a new stage in the history of boyar brotherhoods, associations gradually transformed into genuine modern conspiracies, assuming political projects closer to liberal ideas in a historical context in which the French model of nationalism and liberalism became the main ideological source of these secret societies.

Covered by a noisy group of “dissatisfied” boyars (crushed in the 1837 elections), the success of several young nobles with studies abroad, supported by their relatives, reflected the emergence of a new “political group” of opposition, formed in 1837–1838 and keeping alive the memory of the “unforgettable Ionică Tăut.”

Keywords: Romanian modern history, boyar brotherhoods, conspiracy, pamphlet, “national opposition”.

GEOPOLITICĂ – STRATEGII ȘI COMPETITORI

CONSTRUCȚII GEOPOLITICE: UNIREA BASARABIEI ÎN VARIANTA DE „CORDON SANITAIRE”

FLORIN ANGHEL*

1. „CORDON SANITAIRE”: ÎNTRE CREAȚIA GERMANIEI IMPERIALE (1917–1918) ȘI REUȘITA FRANCEZĂ (1919–1921)

Sistemul politic „cordon sanitaire”, de inspirație franceză, a vizat, imediat după Primul Război Mondial, un bloc de state aliaste Parisului, care ar fi avut menirea să nu permită răspândirea forței militare și propagandistice a Sovietelor în Europa¹. Cele mai multe dintre aceste construcții statale, însă, au fost întemeiate și, apoi, protejate de către Germania imperială, în exercițiul de fundamantare a unui întins spațiu geografic și politic, menit a o sprijini în efortul de război și în exercitarea pârghiilor de dominație europeană.

Implozia Rusiei țariste și apariția statelor răsăritene – Finlanda, Lituania, Letonia, Estonia, Ucraina, Regatul Poloniei (din 1916) – au reprezentat aproape exclusiv, din perspectivă externă, voința și acțiunea Berlinului. Republica Moldovenească – autonomă la sfârșitul anului 1917 și independentă din 24 ianuarie 1918 – constituia, între altele, o piesă în plus (valabilă ca ofertă, în schimb) în negocierile de pace dintre Puterile Centrale și Rusia Sovietică. Germania anului 1918 – care a pregătit și efectuat retragerea rusă dincolo de Kiev, Helsinki și Caucaz – a perceput această întinsă regiune, acum virgină din punct de vedere al sferelor de influență, drept nimic altceva decât o anexă a spațiului *Mitteleuropa*, enunțat în 1916 de către Fr. Naumann.

Toate regimurile politice – democratice sau autoritare – din Europa Centrală și de Sud-Est, care și-au construit identitatea în 1917–1919, și-au plasat strategiile de politică externă pe antinomia *ei/noi*: *ei* erau, de regulă, cei nemulțumiți de rezultatele sfârșitului Primului Război și/sau de prevederile tratatelor de pace. De cele mai multe ori, racordarea la modernitate instituțională a acestor state a evitat, sistematic, apelul la alteritate: liderii politici au abordat tema statului prin viziunea unei construcții tradiționaliste, care dădea prioritate categorică idealului național.

---

* Universitatea „Ovidius”, Constanța, fl_angel@yahoo.com.

¹ Texte de bază în acest sens ar fi lucrările istoricului finlandez Kalervo Hovi, *Cordon sanitaire or barrière de l'Est? The Emergence of the New French Eastern Europe Alliance Policy, 1917–1919*, Turku, 1975 și Idem, *Interessensphären im Baltikum. Finnland im Rahmen der Ostpolitik Polens 1919–1922*, Helsinki, 1984. Pentru opinia noastră v. Florin Anghel, *Construirea sistemului „cordon sanitaire”. Relații româno-polone, 1919–1926*, Cluj-Napoca, 2003.

Aceasta este o dilemă clasică, descrisă la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial de către politologul ungar István Bibó în eseul său *Mizeria micilor state est-europene: „libertatea și democrația amenință cauza națiunii”*², conceptul respectiv fiind principalul impediment în funcționarea normală a parlamentarismului, constituționalismului și instituțiilor civile/civice democratice. O excepție – în chiar perioada primară a constituirii noii ordini geopolitice central-europene – a constituit-o Republica Ungară a lui Mihályi Károlyi. Argumentul pe care îl aducem în discuție este textul-proclamație din 24 noiembrie 1918, adresat de către guvernul de la Budapesta tuturor „popoarelor nemaghiare”; lectura poate fi efectuată într-o cheie inedită, neobișnuită discursului identitar radical al mișcărilor naționale. „Dacă Ungaria se desființează – a profetizat Mihályi Károlyi drama viitorului stat – voi (n.n. – cei care nu acceptau participarea în cadrul noii Republici) veți pierde debușeurile voastre de până acum și pe vechii cumpărători. (...) În Republica liberă a Ungariei există de toate ce trebuie pentru fericirea omului. Aici oricine poate locui bine și n-are să sufere foame și frig, dacă se va restabili ordinea și vom munci împreună. (...) Mai bine împăcați-vă și voi cu această țară nouă și faceți cu ea o strânsă alianță, pentru ca lucrând împreună să ne îmbogățim și să învățăm și Boemia, România, Iugoslavia și Ungaria să fie laolaltă ca o singură țară!”³

Și mai relevant pentru atmosfera generală din primii ani postbelici este un episod, relatat de un intelectual român, pe nedrept uitat de posteritate, Smaranda Gheorghiu, cunoscută drept Maica Smara. La 1925, aflată la Praga, scriitoarea a avut o foarte lungă discuție filosofică, referitoare la situația de pe continent, cu președintele Republicii, T.G. Masaryk. „Nici noi, nici ei (n.n. – cehoslovacii) – consemna Maica Smara în jurnal – nu avem mulți prieteni. (...) Balanța dreptății o ține în mână Dumnezeu.”⁴

2. DOUĂ INTEGRĂRI, ACELAȘI SISTEM: BASARABIA/ROMÂNIA ȘI LITUANIA MIJLOCIE/POLONIA ÎN SISTEMUL „CORDON SANITAIRE”

27 martie 1918 a reprezentat, în cele din urmă, victoria principiului plebiscitar, al autodeterminării care respectă, în cea mai mare parte, realitatea etnică majoritară, idee preluată, chiar din prima parte a anului 1917, și de fragila elită românească de la Chișinău. *Declarația oficială a Sfatului Țării din 27 martie 1918*⁵ cuprinde, în textul său, principalele componente ale *Declarației în 14 puncte*

² István Bibó, *Misère des petits États d'Europe de l'Est*, Paris, 1988, p. 128.

³ Textul este redat integral în vol. 1920. *Un act de justiție. Documente*, ed. Corneliu Mihai Lungu, Ioana Grigorie, București, 2005, p. 78–79.

⁴ Citatul se regăsește la Mihaela Mudure, *Călătoriile Smarandei Gheorghiu*, în „Tribuna”, Cluj-Napoca, an II, 16–30 noiembrie 2003, nr. 23, p. 12–13.

⁵ Textul în vol. *Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România, 1917–1918*, antologie de Ion Calafeteanu și Viorica Moisuc, Chișinău, 1995. La fel, Dinu Poștarencu, *O istorie a Basarabiei în*

a președintelui Woodrow Wilson: autonomie locală, reformă agrară radicală, vot universal, respectarea drepturilor comunităților etnice minoritare⁶. *Declarația Sfatului Țării* am propune a fi analizată, din punct de vedere conceptual și istoric-politic, sub aspectul unui *contract politic între două entități suverane și independente: Regatul României și Republica Democratică Moldovenească*. Acest tip de *contract politic* între două părți ale aceluiași întreg, divizat politic pentru o perioadă de timp, marcate de aceeași povară a memoriei istorice, a reprezentat un *model* aplicat și în cazul integrării *Lituaniei Mijlocii* (o republică nerecunoscută, cu capitala la Vilnius) în Republica Polonă, în același context al evoluțiilor strategice de la frontierele cu Sovietele.

Ideea primară a nou constituitei Republici Polone era recrearea unei federații cu Lituania, în dezacordul total și lipsit de orice echivoc al clasei politice din statul baltic. *Pământul strămoșesc* – inspirat ideologic și codificat pe palierul „națiunii culturale”, în secolul al XIX-lea, de către Adam Mickiewicz – nu era obligatoriu să fie etnic polon și nu era obligatoriu să fie catolic; acel pământ ideal (strămoșesc) era o Comunitate idealizată a Poloniei și Lituaniei, împinsă către Răsărit, care „civiliza” și creștina păgânii lituanieni și nobilimea ucraineană, îi afunda pe barbarii moscoviți, respingea atacurile și invaziile tătare. *Mai mult Vilnius, și nu Varșovia sau Cracovia, a devenit – din secolul al XIX-lea, capitala culturală a Poloniei*⁷.

În octombrie 1920, din ordinul mareșalului Józef Piłsudski, trupele generalului Lucjan Żeligowski au atacat Lituania, au ocupat orașul și regiunea

---

date și documente, 1812–1940, Chișinău, 1998. O prezentare amănunțită a perioadei 1917–1918 la Dimitrie Bogos, *La răspântie, Moldova de la Nistru, 1917–1918*, Chișinău, 1998. O analiză sintetică a problemei Basarabiei în relațiile externe interbelice la Valeriu Florin Dobrinescu, *Bătălia pentru Basarabia, 1918–1940*, Iași, 1991. V. și Mitru Ghițiu, *Revoluția rusă din februarie–martie 1917 și renașterea națională a românilor din stânga Prutului*, în „Caiete de istorie”, Chișinău, an II, martie 2003, nr. 2 (6), p. 1–8 și Valeriu Popovschi, *Despre constituirea Republicii Democratice Moldovenești la 2 decembrie 1917*, în „Revista de istorie a Moldovei”, 2001, nr. 1–4. O abordare completă la Alberto Basciani, *La difficile unione. La Bessarabia e la Grande Romania, 1918–1940*, Roma, 2007. Un discurs opus tendințelor istoriografice de până acum: Vasile Stati, *Istoria Moldovei*, Chișinău, 2002; Izeaslav Levit, *Republica Moldovenească, noiembrie 1917 – noiembrie 1918*, Chișinău, 2003.

⁶ De exemplu: Petre Cazacu, *Moldova dintre Prut și Nistru, 1812–1918*, Chișinău, 1992; Ștefan Ciobanu, *Unirea Basarabiei. Studii și documente cu privire la mișcarea națională din Basarabia în anii 1917–1918*, Chișinău, 1993. O abordare modernă și interdisciplinară: Iulian Frunțașu, *O istorie etnopolitică a Basarabiei*, Chișinău, 2002.

⁷ Irena Grudzińska Gross, *Mickiewicz și problema teritoriului sacru*, în vol. *De la utopie la istorie. Revoluțiile din 1989 și urmările lor*, coord. Sorin Antohi, Vladimir Tismăneanu, București, 2006, p. 585–587. Despre teritoriul sacru în spațiul simbolic românesc la Florin Anghel, *Balchik – Building a Symbolical History of National Identity in the Romanian Inter-War Period*, în vol. *Balkanite – Ezik, Istoriia, Kultura. The Balkans – Languages, History, Cultures*, ed. Krassimira Mutafova, Veliko Tarnovo, 2008, p. 321–329.

Vilnius și au proclamat *Republica Lituaniei Mijlocii*⁸. Noul stat nu a fost recunoscut pe plan internațional, cu excepția Poloniei, în ciuda asigurărilor date de Piłsudski, în 22 aprilie 1919, că toți locuitorii Lituaniei istorice vor fi tratați ca egali din punct de vedere juridic și civic⁹. Politica internă mimetică a autorităților exotice Republicii a vizat descurajarea acțiunilor subversive bolșevice¹⁰ și s-a concretizat în eforturi pentru atragerea în activități civice a tuturor comunităților etnice: poloni, lituanieni, evrei, ruși, germani, bieloruși. Alegerile generale pentru Seimul din Vilnius, organizate în 1921, au legitimat această instituție cu puterile unei Adunări Constituante. În luna ianuarie 1922, după modelul politic perfectat de către Sfatul Țării din Chișinău, acest Seim a votat unirea Republicii Lituaniei Mijlocii cu Polonia.

Sigur, mecanismele interne, instituționale ale celor două entități statale provizorii (Republica Moldovenească și Republica Lituaniei Mijlocii) nu pot fi apreciate drept juxtapuse și nici nu suportă decât analize comparative prudente, deși, în multe cazuri, condițiile sunt asemănătoare (comunitățile etnice opozante, precaritatea educației, de asemenea, deficitul de dezvoltare economică și culturală, o lume rurală arhaică). În *plan extern*, însă, tipul de reacție este similar: opoziția fără echivoc a Rusiei Sovietice / U.R.S.S. față de unirea Basarabiei și reținerile Aliatilor față de aplicarea întocmai a Tratatului de la Paris, din octombrie 1920¹¹ și/sau sprijinul consistent acordat Republicii Lituaniei de către Kremlin în toate conflictele și disputele guvernelor de la Kaunas cu Polonia.

Am încercat să depistăm câteva motive ale *caracterului comun*, adesea *identice*, al revendicărilor/prevederilor din cele două texte – de la Chișinău și Vilnius – privind unirea cu statele-mamă. Credem că o explicație ar fi aceea a educației elitelor naționale din cele două capitale în aceleași centre universitare, în cadrul unui sistem similar de valori civice, intelectuale și culturale: Dorpat/Tartu

---

⁸ Pentru o abordare completă, v. Alfred Erich Senn, *The Great Powers, Lithuania and the Vilna Question*, Leiden, 1966; Idem, *On the State of Central Lithuania*, în „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, vol. 12, 1964; Robertas Ziugdas, *Lithuania and the Western Powers 1917–1940*, Vilnius, 1987; Alfonsas Eidintas, Vytautas Zalys, *Lithuania in European Politics: the Years of the First Republic, 1918–1940*, New York, 1997.

⁹ Manifestul intitulat *Către locuitorii vechiului Mare Ducat al Lituaniei*, emis la Vilnius, în 22 aprilie 1919, cu ocazia intrării trupelor polone în oraș, a fost publicat – integral sau parțial – în diferite lucrări. V. și Archiwum Akt Nowych (în continuare: A.A.N.), Warszawa, Akta Leona Wasiliewskiego, vol. 30, f. 137–140.

¹⁰ În acest sens, pentru Basarabia, o excelentă prezentare la Ludmila Rotari, *Mișcarea subversivă din Basarabia în anii 1918–1924*, București, 2004.

¹¹ Un studiu de caz la Ioan Chipier, *Italy and the Ratification of the October 28, 1920 Treaty Concerning Bessarabia*, în „Revue roumaine d'études internationales”, XXVI, 1992, nr. 2 (18); din punct de vedere italian: Alberto Basciani, *Les relations italo-roumaines et la ratification du Traité pour la Bessarabie (1919–1927)*, în vol. *East-Central Europe and the Great Powers Politics (19th–20th Centuries)*, coord. Veniamin Ciobanu, Iași, 2004.

(Estonia)¹², Riga (Letonia), Sankt-Petersburg. Acești lideri au reușit să conștientizeze – și, apoi, au convins Bucureștii, respectiv Varșovia – despre amenințarea permanentă, și nu doar militară, provenită dinspre Răsărit (Rusia Sovietică/U.R.S.S.). Apoi, aceleași elite au compus un discurs similar de politică externă față de Kremlin, cea mai bună dovadă fiind semnarea, la București, a *Convenției româno-polone de alianță defensivă*, la 3 martie 1921.

3. ROLUL PROVINCIIILOR RĂSĂRITENE DE FRONTIERĂ ÎN CONSTRUIREA STRATEGIILOR DIPLOMATICE

Frontiera comună româno-polonă¹³ a permis construirea, geopolitic, a unui culoar de transport/strategic între Marea Neagră și Baltica, la granițele occidentale ale U.R.S.S.: unele cercetări avansează un termen care își propune să circumscrie, geografic și politic, fondul discuției noastre, anume *istmul balto-pontic*¹⁴. Prim-ministrul polon, contele Aleksander Skrzyński, declara, la 26 ianuarie 1926, în preajma reînnoirii *Convenției bilaterale* din 1921, că „*Polonia va fi alături de România în cazul când aceasta va fi atacată de Rusia Sovietică, iar argumentele juridice sau ideea unui plebiscit în Basarabia nu au pentru Polonia decât o valoare relativă*”¹⁵. La rândul ei, România, chiar dacă nu a dat o astfel de declarație categorică, a reușit să asigure Varșovia de întregul sprijin în cazul unui atac neprovocat dinspre Răsărit.

Nistrul a fost perceput, de la bun început, drept frontieră de stat/regim și, din punct de vedere al geografiei simbolice, o entitate care separa fără echivoc două lumi paralele, inconfundabile și fără soluții de cooperare. *Nistrul* se afla, din acest punct de vedere, la periferia intereselor economice și investiționale: cu toate acestea, la nivel teoretic, a reprezentat permanent o bază de discuții în crearea unui coridor strategic între Baltica și Marea Neagră, care viza construirea unei moderne infrastructuri de tronsoane navigabile și feroviare. Astfel, linia ferată denumită *Rompol-Polrom* ar fi urmat să conecteze porturile Gdynia și Constanța, prin Lwów

---

¹² La Universitatea din Dorpat (Tartu) au studiat Pantelimon Halippa și Ion Pelivan. Singura relatare estoniană despre Basarabia acestor ani se găsește la Richard Roht, membru al grupului literar *Noor Eesti*, un fel de *Junime* estoniană, aflat în octombrie 1916 într-un mic târg din Bugeac, care nota în jurnalul său: „Funcționarii locali, cu care bem câte un pahar de vin negru, îmi spun că sunt moldoveni. La sosirea ofițerilor români, ei se bucură ca niște copii, le propun cele mai bune bucate, iar după plecarea lor îmi șoptesc: români, un popor foarte prost, foarte.” Boris Buracinschi, *Între deal și vale. Corespondență din Estonia*, în „Contrafort”, Chișinău, ianuarie–martie 2002, nr. 1–3 (87–89).

¹³ Pe larg: Florin Anghel, *Despre o problemă aproape necunoscută: frontiera româno-polonă în perioada interbelică (1918–1939)*, în „Revista istorică”, t. 8, 1997, nr. 3–4, p. 255–270.

¹⁴ Michel Foucher, *Transitions géopolitiques dans l'isthme mer Baltique – mer Noire*, în vol. *Transitions géopolitiques sur le continent européen. Mutations dans l'isthme mer Baltique – mer Noire*, coord. idem, Paris, 1998, p. 11–20.

¹⁵ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (în continuare, A.M.A.E.), fond 71/1920–1944, Polonia, vol. 62, f. 34–35.

și Cernăuți, cu alte linii strategice spre Chișinău, Galați și Brăila¹⁶. Trenuri rapide și modern echipate, ce ar fi atins o viteză de 120 km/h, pe linii complet electrificate, ar fi transportat produsele economiilor celor două țări, dar, mai ales, în caz de conflict cu U.R.S.S., material de război, muniții și trupe¹⁷. Râul Nistru, complet fortificat, urma să constituie o linie de apărare inexpugnabilă, datorită condițiilor geografice (malul românesc mult mai înalt) și militare.

Un alt mijloc de apropiere între interesele frontaliere ale celor două țări a fost, fără îndoială, comunitatea polonă din Bucovina și Basarabia. Evaluat la 8–10.000, cu precădere în Chișinău și Bălți, numărul polonilor basarabeni era, totuși, mai mic decât al celor din provincia vecină, Bucovina¹⁸. Consulatul general polon de la Chișinău a fost între primele înființate de către Ministerul de Externe de la Varșovia: în 1919, alături de acela de la Cernăuți¹⁹. Prin intermediul lor și prin influența liderilor comunității, s-au derulat importante acțiuni de factură culturală, educațională, economică. Organizațiile, instituțiile și asociațiile polone din cele două provincii românești și-au declarat fără rezerve atașamentul față de instituțiile și legile statului în care acționau, condamnând, de fiecare dată, imixtiunile și neadevărurile propagandei bolșevice în rândul alogenilor.

Unirea Basarabiei cu România și conturarea unui tip violent de discurs de politică externă sovietică față de această acțiune au completat piesele româno-polone ale sistemului „cordon sanitar” cu acelea reprezentate adesea de Letonia²⁰ și, ocazional, de Estonia și Finlanda²¹. O descifrare elocventă a situației provinciilor frontaliere răsăritene se poate face prezentând, *in extenso*, un pasaj din articolul *Politica puterii sovietice în problema națională din Rusia*, publicat în octombrie 1920, în oficiosul bolșevic „Pravda”, de către I.V. Stalin. Liderul sovietic, e drept, încă nu unul suprem deocamdată, contesta vehement dreptul

¹⁶ A.A.N., fond Ministerstvo Spraw Zagranicznych, vol. 450, f. 3–5. Șapte decenii mai târziu, la 7 iulie 2001, la Mangalia, avea să se semneze *Memorandumul privind colaborarea în domeniul modernizării și dezvoltării rutei feroviare Gdansk – Constanța*. Traseul, cu o lungime de 2.163 km, care trece prin Polonia, Ucraina, Slovacia și România, pe ruta Gdansk – Varșovia – Cracovia – Muszyna – Košice – Halmen – Cluj-Napoca – Brașov – București – Constanța, va avea o durată de 18 ore (în loc de 26), cu viteze standard de 160 km/h la trenurile de călători și 120 km/h la trenurile de marfă – „Adevărul”, 10 iulie 2001, p. 6; Tomasz Wiśniewski, *Via Carpatica: drumuri bune până în Polonia*, în „22 Plus”, 29 aprilie 2008, nr. 247, p. 10. În ultimul caz este adus în discuție traseul Kaunas – Lublin – Prešov – Košice – Debrecen – București – Constanța (cu varianta Calafat – Vidin).

¹⁷ „Buletinul Uniunii Camerelor de Comerț și Industrie”, 1936, nr. 9, p. 566.

¹⁸ O prezentare amplă la Florin Pintescu, Daniel Hrenciuc, *Din istoria polonezilor din Bucovina, 1774–2002*, Suceava, 2002.

¹⁹ Bernard Michel, *La formation du Ministère des affaires étrangères et le personnel diplomatique en Pologne de 1918 à 1939*, în vol. *Ostmitteleuropa: Berichte und Forschungen*, Stuttgart, 1981; Waldemar Mickowicz, *Organizacja Polskiego aparatu dyplomatycznego w latach 1918–1939*, în vol. *Historia dyplomacji polskiej*, vol. IV, Warszawa, 1995.

²⁰ O prezentare sistematică a întregii perioade interbelice la Florin Anghel, *Starp paraleliem spoguļiem: Rumānijas un Latvijas attiecības starpkam laika*, în „Latvijas Arhivi”, Rīga, 1999, nr. 4.

²¹ Prima abordare românească la Silviu Miloșiu, *România și țările baltice în perioada interbelică*, Târgoviște, 2003.

tuturor acestor state la existență independentă atâta vreme cât ele nu ar fi promovat o politică prietenoasă față de Moscova și nu ar fi intrat, în cele din urmă, în componența statului sovietic. „În situația luptei, pe viață și pe moarte, încinsă între Rusia proletară și Antanta imperialistă – scria Stalin – nu sunt cu puțință pentru *ținuturile periferice* (n.n. – termen ideologic și politic utilizat pentru a desemna toate teritoriile/statele desprinse în 1917–1918 de la Rusia) decât două ieșiri: *ori* împreună cu Rusia – și atunci: eliberarea maselor celor ce muncesc din ținuturile periferice de sub jugul imperialist, *ori* împreună cu Antanta – și atunci: jugul inevitabil al imperialismului. O a treia ieșire nu există.”²²

În mod inevitabil – și inedit – Basarabia a angrenat România în problemele geopoliticii Răsăritului, aproape complet necunoscute diplomației de la București. Și aceasta pentru că, după proclamarea și recunoașterea Independenței (1877–1878), politica externă românească a emis obsesive strategii care priveau aproape strict Transilvania și raporturile cu Austro-Ungaria. Interesul acut pentru comunitățile românești din Balcani – la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX –, precum și participarea militară în al Doilea Război Balcanic (1913) au fost nimic altceva decât un debușeu oarecare al violentului discurs etnocentrist/național, formulat de toate partidele și grupările politice, și pregătirea unei acțiuni pentru îndeplinirea acelor comandamente mitice, emise de către pașoptiști, în vederea construirii României Mari.

Astfel, pentru prima dată, Basarabia și frontiera de pe Nistru au constituit subiecte esențiale pe agenda de lucru a diplomației bucureștene, obligată să articuleze un discurs de politică defensivă alături de partenerii strategici direct interesați – Polonia și Letonia – și să caute soluții neconflictuale. La rândul lor, liderii baltici (și, îndeosebi, cei de la Riga) s-au lăsat repede convinși de identitatea de interese și opțiuni cu mai marele, dar necunoscutul lor vecin de la Dunăre și Marea Neagră. Declarațiile de intenții ale acestui aliat strategic – în ceea ce privește Basarabia și frontiera ei – au excedat așteptările înfrigurate ale Bucureștilor: la 25 noiembrie 1925, primindu-l pe ministrul României la Varșovia, acreditat deopotrivă și la Riga, Al. Iacovaky, președintele Letoniei, Janis Čakste, convenea asupra tuturor punctelor esențiale de colaborare. „Dacă examinez granița care desparte astăzi statele vecine de Rusia Sovietică – arăta președintele Čakste – trebuie să mărturisesc că aceste hotare nu mi se par cu totul stabile și trebuie să ne pregătim pentru ziua când independența țărilor noastre va fi amenințată. *Suntem perfect conștienți că un război din partea sovieticilor pentru cucerirea Basarabiei ar influența foarte mult propria noastră situație*”²³ (s.n.). În aceeași cheie, câteva luni mai înainte, la 2 martie 1925, ministrul leton de Externe, Zigfrids Meierovics, îi răspundea aceluiași Al. Iacovaky la întrebarea acestuia din urmă privind soluțiile pe care România le-ar fi putut utiliza pentru a obține, din partea U.R.S.S.,

²² I.V. Stalin, *Politica puterii sovietice în problema națională din Rusia (1920)*, în Idem, *Marxismul și problema națională și colonială. Articole și cuvântări alese*, Moscova, 1940, p. 73.

²³ A.M.A.E., fond 71/1920–1944 Letonia, vol. 8, f. 67–68.

recunoașterea unirii Basarabiei: „*Forța* – accentua Meierovics – este singurul argument de care Rusia ține seama și în situația prezentă nu vom putea fi tari fără să fim uniți.”²⁴ În anii '30, sub imboldul energicului ministru de Externe Nicolae Titulescu, și îndeosebi după constituirea Antantei Baltice (în 1934), colaborarea dintre cele două capitale a devenit și mai evidentă, problema apărării frontierelor răsăritene fiind prioritatea nedisimulată a agendei convorbirilor și contactelor bilaterale²⁵.

Abordarea temelor de geopolitică a spațiului rus a confruntat diplomația română cu nu puține situații neobișnuite, îndeosebi în primii ani după Războiul Mondial, și a impus soluții cu totul ieșite din tipare. Sintetic, recunoașterea apartenenței la România a ținutului dintre Prut și Nistru și restituirea tezaurului Băncii Naționale au constituit *temele centrale*, aproape singulare, ale raporturilor diplomatice româno-sovietice în perioada interbelică. *Până în 1934, chiar și în condițiile aderării la principiile pașnice* (dar propagandistice) *ale Protocolului Litvinov (din 1929), România a rămas singurul vecin european al U.R.S.S. care nu a stabilit relații diplomatice cu Moscova și care nu a semnat un tratat/pact bilateral cu aceasta.* Autorul uneia dintre cele mai complete – și incisive – monografii pe această temă, Octavian Țăcu²⁶, insistă că „interesele geopolitice urmărite de sovietici în regiune, precum și caracterul lor distructiv au transferat problema Basarabiei din una românească în una internațională. Politica externă și jocul diplomatic urmărite de Moscova față de România în cazul Basarabiei, în corelație cu imixtiunea Kremlinului în afacerile interne românești din provincie și blocada economică impusă României la Nistru, au deformat substanțial procesul de integrare a ținutului dintre Prut și Nistru în structurile românești. *Aceasta a fost cauza majoră pentru care România a dorit cu insistență să obțină, în tratativele cu Moscova, recunoașterea Basarabiei ca teritoriu românesc.*”²⁷ E limpede, însă, că delicata poziție geografică și precaritatea condițiilor economice și sociale au făcut din Basarabia proba decisivă a capacității clasei politice românești de a moderniza și, în ultimă instanță, de a transforma România Mare dintr-un organism artificial într-un adevărat stat-națiune al tuturor cetățenilor români²⁸.

În plus, Bucureștii au fost obligați să respingă drept lipsite de fundament proiectele polone de creare a unui *zid de securitate* în Ucraina și Bielorusia, prin preluarea, spre administrare, a unor întinse teritorii cuprinse între Nipru, litoralul pontic și malurile baltice²⁹. În fața acuzațiilor permanente venite dinspre Moscova

²⁴ Ibidem, f. 44–45.

²⁵ Pe larg, Silviu Miloiu, *op. cit.*, p. 165–199, capitolul *Poziția României față de constituirea și consolidarea Înțelegerii Baltice*.

²⁶ Octavian Țăcu, *Problema Basarabiei și relațiile sovieto-române în perioada interbelică (1919–1939)*, Chișinău, 2004.

²⁷ Ibidem, p. 220.

²⁸ Alberto Basciani, *op. cit.*, p. 105–106.

²⁹ Pe larg la Florin Anghel, *Construirea sistemului „cordon sanitaire”*, p. 68–78.

privind încălcarea drepturilor autodeterminării naționale în Basarabia și sprijinirea – inclusiv militar – poziției românești de către Franța și Marea Britanie, ministrul de Externe, Take Ionescu, a găsit de cuviință, la 20 august 1921, să trimită la Kremlin unul dintre cele mai îndrăznețe și expresive mesaje diplomatice bucureștene. „*România – scria Take Ionescu – este un stat civilizat și nu a angajat și nici nu va angaja vreodată pe cineva sau ceva care să fie în afara regulilor superioare care definesc morala internațională. Când România va dori să facă război, o va face deschis și numai prin intermediul armatei sale regulate. Mai mult decât atât, guvernul român este capabil să-și controleze întregul teritoriu național, singurul teritoriu ocupat de către trupele române.*”³⁰

În contextul reglementării – cel puțin la nivelul instrumentelor juridice internaționale – situației frontierei polono-sovietice (prin tratatul de pace semnat la Riga, în martie 1921), Bucureștii au decis că singura soluție pentru ieșirea din impasul conflictual era continuarea eforturilor pentru deschiderea de negocieri bilaterale cu Moscova vizând recunoașterea unirii Basarabiei și restituirea tezaurului. Diplomația polonă a insistat – și a obținut – ca întreprinderile să se desfășoare la Varșovia, în septembrie–octombrie 1921; nimic nu a înduplecat, însă, vreun compromis între români și sovietici. „*Inflexibilitatea*” negociatorilor de la București l-a făcut pe șeful delegației bolșevice, Lev Karahan, să arunce anatema asupra eșecului: „*Văd – se adresa el omologului român, Gheorghe Filality – că faceți atâta caz pentru mizerabila sumă de nici o sută de milioane ruble-aur la care se ridică întregul Dumneavoastră stoc metalic din tezaur. Sper, admiteți că Basarabia face ceva mai mult.*”³¹ Sugestia limpede a unui schimb – tezaurul rămâne la Moscova drept compensație pentru acceptarea apartenenței provinciei dintre Prut și Nistru între frontierele statului român – a fost, însă, respinsă de București; acest lucru nu a fost admis, de altfel, în niciuna dintre oportunitățile oferite în întreaga perioadă interbelică. În cele din urmă, se pare, sovieticii au acceptat recunoașterea – măcar formală – a *Nistrului drept frontieră de stat* în schimbul încheierii unui pact bilateral de neagresiune care ar fi oferit imense avantaje diplomatice Kremlinului. În proiectul discutat – și semnat de Titulescu și Molotov, la 21 iulie 1936 – se menționa, la articolul 3, că „*guvernul U.R.S.S. recunoaște că (...) trupele sovietice n-ar putea trece vreodată Nistrul fără o cerere formală din partea Guvernului Regal al României și Guvernul Regal al României recunoaște că trupele române n-ar putea trece Nistrul înspre U.R.S.S. fără o cerere formală din partea Guvernului U.R.S.S.*”³². Revocarea lui Titulescu din funcție – la

³⁰ A.M.A.E., fond 71/1920–1944 Dosare Speciale, vol. 45, f. 257–258.

³¹ Ibidem, vol. 43, f. 45. Publicat și în vol. *Relațiile româno-sovietice*, vol. I (1917–1934), coord. Dumitru Preda, București, 1999, p. 140–142.

³² Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, coll. Titulescu, box 13, folder USSR, f.f.; textul adnotat al Pactului de Asistență Mutuală Titulescu – Litvinov (am intrat în posesia copiei prin bunăvoința prof. univ. dr. Ioan Chiper).

29 august 1936 – și, apoi, din 1938, redimensionarea politicii externe românești au anulat firavele speranțe ivite în textul documentului.

În paralel, însă, până la 28 iunie 1940, Moscova a desfășurat un amplu proces de ideologizare a problemei frontierei de pe Nistru, inclusiv a ceea ce, din 1924, s-a desemnat drept *limbă moldovenească* și *popor moldovenesc*: rebeliunea comunistă de la Tatar Bunar, în Sudul Basarabiei, în septembrie 1924 și crearea, tot în 1924, a Republicii Autonome Socialiste Sovietice Moldovenești, cu capitala la Balta, în Transnistria reprezintă doar două – e drept, cele mai importante – componente ale acțiunii lui Stalin³³. Ideea unui *spațiu moldovenesc* distinct a fost reluată după proclamarea independenței Republicii Moldova, în 1991, și indusă prin argumente – cu pretenții științifice – de ordin istoric, lingvistic, psihologic. Astfel, nu de puține ori, președintele Vladimir Voronin a atras atenția asupra specificității *limbii* și *națiunii* dintre Prut și Nistru, insistând – precum predecesorii săi, în perioada interbelică, asupra fracturii cu spațiul românesc originar: „pentru ca raporturile dintre țările noastre să se liniștească – declara Voronin, în 2003, la doi ani după ce a devenit liderul suprem al țării – este indispensabil ca românii să renunțe la politica lor naționalistă și unionistă față de Republica Moldova”³⁴ (sublinierea noastră).

Destrămarea sistemului de alianțe rezultat din prevederile tratatelor de pace din 1919–1920 și, implicit, prăbușirea sistemului „cordon sanitaire” au reprezentat o șansă pentru marile puteri excluse – Germania și U.R.S.S. – de a-și afirma interesele regionale specifice. *Basarabia* și *zona răsăriteană a Poloniei* au fost desemnate drept obiect al împărțirilor teritoriale în *Protocolul adițional secret al Pactului Ribbentrop-Molotov*, din 23 august 1939: pierderea lor a provocat dispariția Republicii Polone, prăbușirea României Mari și dezmembrarea sistemului franco-britanic de alianțe în Europa Central-Răsăriteană și de Sud-Est³⁵. În plus, ambele provincii răsăritene de frontieră au rămas în memoria colectivă drept locul celor mai cumplite momente din evoluția genocidului și Holocaustului.

Se poate discuta, credem, despre o *viziune patriarhală* a diplomațiilor/diplomaților din statele vizate de prevederile *Protocolului adițional secret* în perceperea corectă a alianței dintre Berlin și Moscova și, în plus, a efectelor geopolitice și militare asupra regiunii. Deși ministrul român de Externe,

³³ Două analize din afara spațiului lingvistic românesc: Wilhelmus Petrus van Meurs, *Chestiunea Basarabiei în istoriografia comunistă*, Chișinău, 1995; Klaus Heitman, *Limbă și politică în Republica Moldova*, Chișinău, 1998.

³⁴ Vladimir Voronin, *Republica Moldova nu este în situația de a alege între Occident și Rusia*, convorbire cu Mihnea Berindei și Arielle Thédrel, în „22”, an XIV, 19–25 august 2003, nr. 702, p. 4–5.

³⁵ Un bun studiu de caz la Rebecca Haynes, *Politica României față de Germania între 1936 și 1940*, Iași, 2004.

Grigore Gafencu, nota că „nimeni în Europa nu s-a putut înșela asupra semnificației tratatului de la Moscova, iar marea coaliție preventivă murise”³⁶, e foarte greu de crezut că, la București, s-a înțeles imediat natura catastrofei și urmările ei. Din acest punct de vedere, la Riga, percepția obișnuită era aceea că „hotărârea Moscovei a fost luată în ultimul moment” și că „satisfacția este evidentă, afirmându-se că semnarea pactului germano-sovietic ar însemna înlăturarea primejdiilor de război în Europa Orientală”³⁷. Verdictul previzibil – dar neluat în seamă de statele vecine Sovietelor – era elegant ocolit de diplomații sovietici în aceste capitale: ministrul plenipotențiar sovietic la Ankara, A.V. Terentiev, în discuțiile purtate cu omologul său român, Vasile Stoica, în zilele de 9 și 11 septembrie 1939, l-a convins pe acesta din urmă de faptul că „pactul este un instrument de pace, rezultat al politicii pașnice a Rusiei, nicidecum o alianță în vederea unei politici de agresiune”³⁸. Acest efort propagandistic de a camufla adevăratele valențe ale înțelegerii bilaterale a fost completat, între altele, și de declarația din 23 septembrie 1939 (la o săptămână după ce Armata Roșie ocupase Răsăritul Poloniei) a mareșalului sovietic Klement Vorosilov, potrivit căreia „U.R.S.S. nu are nimic a cere României”³⁹. Acest gen de afirmații era făcut, însă, în condițiile dislocării, de-a lungul frontierei române, a trei mari grupuri de armată sovietice: primul, la nord de Cernăuți, al doilea, la o distanță de 140 km de Hotin, iar al treilea, de-a lungul căii ferate Tiraspol-Odesa⁴⁰.

Prăbușirea influenței, apoi a instituțiilor politice, militare și de securitate ale Franței, în 1939–1940, și anularea prin forță, din partea Germaniei și a U.R.S.S., a independenței și/sau integrității teritoriale a statelor din Europa Centrală și Răsăriteană au condus la destrămarea sistemului geopolitic „cordon sanitar”. Rapidele – și profunde – modificări au fost sintetizate de către Judy Batt, cercetătoare la Universitatea din Birmingham, care, aflată într-un sat din Transcarpatia (în nordul Maramureșului românesc, în Ucraina de astăzi), intervievând o persoană mai în vârstă, a aflat o întreagă istorie a regiunii: „*M-am născut – îi spunea conlocutorul – în Austro-Ungaria, am mers la școală în Cehoslovacia, am luptat în armata ungară în al Doilea Război Mondial și am făcut închisoare în U.R.S.S. Acum mă aflu în Ucraina independentă și toate astea fără să-mi părăsesc vreodată satul.*”⁴¹

Barierile de securitate, așa cum au fost proiectate la începutul secolului XX, în condițiile rivalității excesive dintre puterile europene (Franța/Marea Britanie,

³⁶ Grigore Gafencu, *Ultimele zile ale Europei. O călătorie diplomatică întreprinsă în anul 1939*, București, 1992, p. 221.

³⁷ A.M.A.E., fond 71/1920–1944 Letonia, vol. 3, f. 262.

³⁸ Idem, fond 71/1920–1944 Turcia, vol. 74, f. 269.

³⁹ Vitalie Văratec, *Șase zile din istoria Bucovinei (28 iunie – 3 iulie 1940). Invazia și anexarea Nordului Bucovinei de către U.R.S.S.*, Rădăuți, 2001, p. 15.

⁴⁰ *Ibidem.*

⁴¹ Citat regăsit la Constantin Severin, *Transcarpatia, provincia din inima Europei*, în „Obiectiv. Vocea Sucevei”, an II, 23 septembrie 2002, nr. 224 (331), p. 6.

Germania, Rusia/U.R.S.S.), au constituit o preocupare constantă și consistentă și a diplomațiilor statelor cuprinse în arealul geopolitic ponto-baltic. Fie că au acceptat, în 1917–1918, protecția militară oferită de Reich, fie, după semnarea tratatelor de pace din 1919–1920, pe cea a Franței, aceste state au constituit în permanență obiectul disputelor și tensiunilor celor două decenii interbelice, direcții de dezvoltare a strategiilor și de împărțire a sferelor de influență și, în ultimă instanță, pretext pentru declanșarea ostilităților celui de-al Doilea Război Mondial.

GEOPOLITICAL CONSTRUCTIONS: THE UNION OF BESSARABIA IN THE “CORDON SANITAIRE” VARIANT

Abstract

The political system of “cordon sanitaire” of French inspiration targeted, soon after World War One, a particular bloc of states which were the confidantes or allies of Paris. Its purpose was to prevent Soviet military and propagandistic expansion into Europe. However, most of these constructions were founded and further on protected by Imperial Germany, in its effort to build a vast geographical and political space liable to support the war effort and the exercising of European domination.

The implosion of Tsarist Russia and the emergence of the eastern states – Finland, Lithuania, Latvia, Estonia, Ukraine, the Kingdom of Poland (since 1916) – were almost exclusively the manifestation of Berlin’s will. The Moldavian Republic – autonomous by the end of 1917 and independent to begin with 24 January 1918 – was, among others, an additional trading element in the peace negotiations between the Central Powers and the Soviet Union.

Security barriers, such as designed at the beginning of the twentieth century against the background of an exacerbated rivalry among the European Powers (France/Great Britain, Germany, Russia/the USSR), were a consistent and enduring preoccupation of diplomacies in the Pontic-Baltic space. Under the military protection of the Reich, in 1917–1918, or of France, after the signing of the peace treaties of 1919–1920, these states would make an object of dispute and tension in the developing of strategies and the distribution of spheres of influence throughout the inter-war period, and would eventually serve as a pretext for the outbreak of World War Two.

Keywords: Romanian contemporary history, interwar political strategies, Bessarabia, Lithuania, Poland, Moldavian Republic, Soviet Union, “cordon sanitaire” system.

MARILE PUTERI ȘI GURILE DUNĂRII ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

LUCIA TAFTĂ*

La mijlocul secolului al XIX-lea, în condițiile dezvoltării fără precedent a industriei, comerțului și tehnicii internaționale, dar și ale căutării unor mijloace de transport cât mai ieftine și mai lesnicioase, Dunărea era considerată drept una din principalele căi de comunicație între Occidentul și Orientul Europei. Lumea occidentală prosperă era tot mai interesată de deschiderea unor centre de desfacere a mărfurilor și de creșterea influenței politice în arealul Dunării inferioare și Mării Negre.

Pentru români, până la 1878, când au dobândit Dobrogea și, odată cu ea, ieșirea directă la mare, Dunărea a fost principala lor cale de legătură cu lumea occidentală, care le oferea astfel și posibilitatea desprinderii mai rapide din chingile lumii islamice conservatoare și de presiunile Rusiei țariste.

Dunărea, cunoscută ca a doua mare cale fluvială (după Volga) a Europei, are un bazin hidrografic extrem de întins. Ea este navigabilă de la Ulm (în Germania) până la vărsarea în Marea Neagră¹. Delta Dunării, aflată pe teritoriul românesc, dar și pe cel ucrainean (în prezent), este considerată a doua mare regiune, prin importanța ei, a bazinului Dunării. Prin cele trei guri sau brațe principale: Chilia, Sulina și Sfântu Gheorghe, fluviul se varsă în Marea Neagră. Zona mlăștinoasă din jurul lui, formată din grinduri atât de uscat, cât și fluviale și maritime, transformate în gârle și bălți, oferă posibilități de navigație spre mare. Marile bălți ale Deltei au o adâncime îndeajuns de mare pentru a conține apă în permanență. Printre gârle și bălți există o adevărată rețea de comunicație pe apă, putându-se circula chiar pe întinsul deltei, de la un braț la altul².

Chestiunea libertății de navigație pe toată întinderea Dunării – ne referim în special la cursul ei inferior și la gurile sale de vărsare în mare – s-a tranșat prin Tratatul de la Paris din martie 1856, încheiat în urma Războiului Crimeii. Prin acest act s-a stabilit un real *statut* al cursului Dunării, în sectorul românesc, iar posesia gurilor sale a fost recunoscută ca aparținând Principatelor. Rusia a fost obligată să le cedeze Moldovei, aflată sub suzeranitatea Porții, împreună cu județele din jur, Cahul, Ismail și Bolgrad.

---

* Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București, institutul.iorga@email.ro.

¹ *Dicționar enciclopedic*, vol. II (D-G), București, 1996, p. 160.

² Raul Călinescu, *Călătorind prin Delta Dunării*, București, 1954, p. 5–6, 20–27.

Prevederile respective erau stipulate în articolele XV pentru Dunăre și XX și XXI pentru Principatul Moldovei³.

Tratatul de la Paris din 1856 se referea în articolul XVI la înființarea unei Comisii Europene a Dunării (CED), cu scopul de a supraveghea executarea lucrărilor tehnice de îmbunătățire a navigației pe Dunăre (mai cu seamă în sectorul ei maritim, pentru a înlesni ieșirea în Marea Neagră) și de a întocmi regulamentele de navigație și poliție pe fluviu. Marile puteri europene erau motivate în acest sens atât de interesul liberei circulații a mărfurilor lor în zona Dunării de Jos și a Mării Negre, cât și de constrângerea și supravegherea Rusiei, riverană în zonă, ce căutase mereu să dobândească teritorii și influență comercială și politică.

Mandatul CED – formată din delegația celor șapte puteri semnatare ale Tratatului – urma să expire după doi ani⁴. Dar este cunoscut faptul că în cadrul conferinței convocate la Paris în 1858 pentru a se decide de către diplomații marilor puteri viitorul Principatelor Române, s-a luat și hotărârea prelungirii mandatului ei. În timp, acesta avea să dăinuie mai multe decenii, teoretic până la Conferința Dunării de la Belgrad din 1948, când în condițiile internaționale create după al Doilea Război Mondial s-a dispus dizolvarea CED și formarea unui alt organism al riveranilor, ce i-a preluat sarcinile⁵.

Intenția noastră nu este de a intra pe larg în istoricul CED, de care s-au ocupat de-a lungul vremii numeroși politicieni și diplomați, istorici și specialiști în științele tehnice⁶. Noi dorim să aducem o contribuție documentară la materialele existente referitoare la primele rapoarte ale comisarilor europeni din anii 1856–1857 asupra Dunării maritime, în condițiile în care se stabileau, după Războiul Crimeii, frontierele între Rusia și Imperiul Otoman, inclusiv între aceste puteri și Principatele Române, aflate sub suzeranitatea Porții, și se căutau soluțiile cele mai

---

³ *Acte și documente relative la istoria renascierii României*, vol. II, ed. D.A. Sturdza, Ghenadie Petrescu, D.C. Sturdza, București, 1889, p. 1075–1088; *Românii la 1859. Unirea Principatelor Române în conștiința europeană. Documente externe*, vol. I, ed. Vasile Arimia et al., București, 1984, p. 56–58; Iulian Cârțână, I. Seftiuc, *Dunărea în istoria poporului român*, București, 1972, p. 39–40; Iulian Oncescu, Ion Stanciu, Emanuel Plopeanu, *Texte și documente privind istoria modernă a românilor*, vol. I (1874–1866), Târgoviște, 2009, p. 255–256.

⁴ Dimitrie A. Sturdza, *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, Berlin, 1904, p. 32–34.

⁵ Ștefan Stanciu, *România și Comisia Europeană a Dunării. Diplomatie și suveranitate. Cooperare internațională*, Galați, 2002, p. 327 și capitolul de concluzii, p. 329–336.

⁶ Potrivit aprecierii regretatului istoric Ștefan Stanciu, lucrarea cea mai complexă referitoare la CED și la activitatea ei, bazată pe materiale de arhivă, a fost cea întocmită la 1931 de către un colectiv de funcționari ai instituției respective, coordonat de Carlo Rosetti, delegatul Italiei în comisie, și Francis Rey, secretarul ei general, intitulată *La Commission européenne du Danube et son oeuvre de 1856 à 1931*, Paris, 1931. În epoca recentă au avut preocupări științifice legate de istoricul activității CED: Ștefan Stanciu, *op. cit.* și Constantin Ardeleanu, *Comisia Europeană a Dunării și modernizarea infrastructurii de transport a României: calea navigabilă a Dunării (1856–1914)*, în vol. *Repere ideologice și instituțiile statului modern – secolele XVIII–XX. Modelul european și spațiul românesc*, București, 2007, p. 169–188.

convenabile – conform cu interesele puterilor – pentru asigurarea navigabilității gurilor Dunării și a legăturii lor cu Marea Neagră. Cu această ocazie, diplomații și specialiștii europeni au emis diverse idei – unele dintre ele luate din preocupări mai vechi – privind legăturile terestre și pe apă dinspre porturile și alte localități dunărene către Marea Neagră, luând în calcul mai ales folosirea brațelor principale ale fluviului, Chilia, Sulina și Sfântu Gheorghe.

Cu circa două decenii înaintea Războiului Crimeii, unele puteri interesate, precum Austria, Anglia și chiar Rusia, trimiseseră topografi, ingineri, geografi și alți emisari în vederea prospectării și proiectării unui canal sau a altei căi de legătură între gurile Dunării și Marea Neagră⁷. Informațiile culese de la navigatorii din zonă și din folclorul local al acestora despre urmele unor astfel de trasee le dădeau o motivare în plus⁸.

Inginerul și geograful francez Xavier Hommaire de Hell a fost bine cunoscut pentru implicarea sa în modernizarea Imperiului Otoman (construcția podului suspendat de la Constantinopol și a farului de pe coasta Mării Negre). El a fost decorat pentru meritele sale în Franța cu Legiunea de Onoare. În 1841 Hell a întreprins la cererea țarului Nicolae I o călătorie de studii și cercetări în zona Mării Negre, unde a preluat referințe din folclorul local legate de existența „valului lui Traian”, confundat adesea cu un canal între Dunăre și mare⁹.

Italianul Giorgio Smancini (1843) și francezul Alexis de Valon (1846) au preluat și ei în relatările lor de călătorie informațiile despre așa-zisul „canal al lui Traian” din zona lacului Carasu din Dobrogea¹⁰.

Asemenea ecouri, precum și cele ale proiectelor de constituire a unor puncte de legătură între gurile Dunării și Marea Neagră se găsesc și în alte relatări de călătorie ale unor personalități ale epocii, ca Ami Boué, francez de origine, geograf, geolog și pionier al colaborării științifice mondiale¹¹, și romancierul și povestitorul danez Hans Christian Andersen¹², în anii 1840–1841.

Prima ședință a Comisiei Europene a Dunării s-a deschis la 4 noiembrie 1856 la Galați. Pe lângă atribuțiile tehnice, CED, în conlucrare cu reprezentanții diplomați ai puterilor europene, a avut-o și pe aceea de delimitare a frontierei dintre Rusia și Imperiul Otoman și implicit și a Principatului Moldovei.

Negocierile pe această temă au început la sfârșitul anului 1856 la Galați, dar și la Chișinău – după informațiile noastre recente de arhivă – și au continuat la Paris în prima jumătate a anului 1857. În capitala Franței s-au semnat de către

⁷ Paul Cernovodeanu, *Românii și primele proiecte de construire a canalului Dunăre-Marea Neagră (1838–1856)*, în „Revista de istorie”, t. XXIX, 1976, nr. 2, p. 189–209.

⁸ Tudor Mateescu, *Din geografia istorică a Dobrogei*, în „Revista Arhivelor”, XXXVII, 1975, nr. 1, p. 36–43.

⁹ *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, s.n., vol. IV, coord. Daniela Bușă, București, 2007, p. 627–630.

¹⁰ *Ibidem*, p. 303–308, 339.

¹¹ *Ibidem*, vol. III, coord. Paul Cernovodeanu, București, 2006, p. 873–875.

¹² *Ibidem*, vol. IV, p. 21–24.

marile puteri europene mai întâi protocolul din 6 ianuarie 1857 și apoi documentul final din 19 iunie 1857, o dezvoltare a actului din ianuarie. Înscrișul acestor acte a modificat prevederile Tratatului de la Paris din 1856 (articolele XX și XXI), referitoare la „noua frontieră” a Moldovei și la statutul Deltei Dunării, încălcând practic și tradițiile istorice ale apartenenței acestei zone¹³.

Problema stabilirii graniței dintre Moldova și Imperiul Otoman – în conformitate cu decizia plenipotențiarilor europeni de la Paris din 6 ianuarie 1857 și prin urmare cu modificarea articolului XXI al Tratatului de la Paris din 1856 – a fost luată în dezbateri abia la 29 iunie 1861 la Galați de către Comisia Europeană a Dunării (fiind de față delegații Austriei, Franței, Rusiei, Imperiului Otoman și Marii Britanii)¹⁴.

La Paris, la 6 ianuarie 1857, plenipotențiarii Austriei, Franței, Angliei, Prusiei, Rusiei, Sardiniei și Imperiului Otoman au decis, prin protocolul semnat, ca insulele cuprinse între diferitele brațe ale Dunării, care fuseseră atribuite Principatului Moldovei prin Tratatul din 1856 să fie trecute sub „suzeranitatea imediată a Sublimei Porți”, Insula Șerpilor să fie considerată parte integrantă din Delta Dunării și Imperiul Otoman să construiască acolo un far pentru navigatorii în Marea Neagră¹⁵.

În ceea ce privește partea tehnică a activității sale, CED a început de îndată, atât prin membrii ei – delegați ai tuturor celor șapte puteri europene –, cât și prin specialiști anume angajați, prospectarea și culegerea de informații asupra zonei Deltei Dunării, pentru a decide cele mai bune soluții de navigabilitate. Între materialele întocmite în acest sens, sunt cunoscute rapoartele conducătorului tehnic, inginerul englez Charles Hartley¹⁶, ale delegatului francez Engelhardt¹⁷, ale căpitanului englez Thomas A.B. Spratt¹⁸ și ale inginerului prusian A. Nobiling, director al lucrărilor hidraulice de pe Rin, invitat de Comitetul Executiv al Comisiei Europene în vara anului 1857¹⁹.

¹³ *La Commission européenne du Danube*, p. 9; N. Dașcovici, *Dunărea noastră*, București, 1921, p. 26; I. Cârțână, I. Seftiuc, *op. cit.*, p. 43; Ștefan Stanciu, *op. cit.*, p. 55–58.

¹⁴ Ștefan Stanciu, *op. cit.*, p. 75–76; Direcția Județeană a Arhivelor Naționale – Galați (în continuare: DJANG), fond Comisia Europeană a Dunării, Protocoale 1858–1861, vol. 8.

¹⁵ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, București, 1883, p. 19–20; Ștefan Stanciu, *op. cit.*, p. 55.

¹⁶ Charles Hartley, *On the Changes That Have Recently Taken Place along the Sea Coast of the Delta of the Danube and the Consolidation of the Provisional Works at the Sulina Mouth*, în „Minutes of Proceedings – Institution of Civil Engineers”, vol. 36, 1873, nr. 1367, p. 201–253; C.W.S. Hartley, *A Biography of Sir Charles Hartley, Civil Engineer (1825–1915), The Father of the Danube*, 2 vol., Lempter, 1989; C. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 173–187.

¹⁷ *La Commission européenne*, p. 9–10.

¹⁸ Ștefan Stanciu, *op. cit.*, p. 59–60; DJANG, Comisia Europeană a Dunării, Secretariatul general, 1856–1857.

¹⁹ Ștefan Stanciu, *op. cit.*, p. 61; DJANG, Comisia Europeană a Dunării. Protocoale 1857; C. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 173.

La mulțimea de rapoarte și memorii din epocă asupra temei în discuție alăturăm și un document provenit din Arhivele Ministerului de Război al Franței, Secția date statistice, aflat în microfilm la Arhivele Naționale Istorice Centrale din București.

Ne referim la un memoriu întocmit de către inginerul francez Besson, delegat în Comisia de delimitare a frontierei dintre Rusia și Imperiul Otoman.

La 17/29 decembrie 1856, lui Besson, „comisar al Franței”, i se aducea la cunoștință din partea „comisarilor ruși”, Michael Fanton de Verrayon și baronul de Stackelberg, că era așteptat la Chișinău la ședința ce urma să aibă loc între „comisarii Austriei, Marii Britanii și Turciei”, bineînțeles și ai Rusiei, pentru a decide cu toții măsurile necesare în vederea îndreptării lacunelor existente pe hartă și a trasării noii frontiere²⁰. Verrayon era un vechi funcționar țarist, ce fusese însărcinat în 1832 cu redactarea catagrafiei Țării Românești²¹.

Inginerul Besson a trimis în Franța, în aceeași vreme în care a lucrat la actul de delimitare a frontierei ruso-otomane, un *Memoriu descriptiv și militar asupra Basarabiei, cedată Moldovei*, în conformitate cu articolul XX al Tratatului de pace de la Paris din 1856. Documentul cuprindea trei capitole destul de mari, privind descrierea fizică a provinciei, date statistico-demografice și căile de comunicații cu Moldova, Rusia, Imperiul Otoman, legăturile terestre și pe apă cu Dunărea și Marea Neagră.

După ce făcea un larg excurs etno-geografic al provinciei basarabene, descriind între altele rețeaua ei hidrografică, cu Nistrul și Prutul, care se îndreaptă spre Dunăre, cursul inferior al fluviului, cu delta (lacurile, mlaștinile, gârlele și așezările umane între care Reni, Ismail, Bolgrad, Chilia, Akkerman), Besson socotea necesar să sublinieze în final, pentru guvernul francez, ideea obținerii unui profit de pe urma configurației geografice a brațelor deltei fluviului și navigației lor. Una din propuneri viza săparea unui canal între lacul Sasâc și mare, pentru a transforma lacul într-un port de refugiu pentru vase. O altă idee se referea la „un canal lateral pe Jijia, apoi pe Bahlui” care ar fi putut „lega fără dificultate Iași de Prut” astfel încât „vasele ar putea coborî de la Iași până la Dunăre, fără a părăsi teritoriul moldovean”. Orașul Bolgrad ar fi putut de asemenea deveni un punct important de desfăcere și încărcare a grânelor din Basarabia centrală, dacă Rusia ar fi deschis complet frontiera pentru comerțul cu grâne, iar Moldova ar fi ridicat „apa lacului Ialpuș cu doi metri înălțând digul natural care limitează lacul la sud” și ar fi construit „patru ecluze pe râul (gârla) Repedea, ce servește de legătură între lac și Dunăre”²².

²⁰ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC). Microfilme Franța, Ministère de la Guerre, rola 173, partea a II-a, c. 991–993; v. Anexa 1.

²¹ Ion Cojocaru, *Țara Românească după statistica generală din 1832*, în „Studii și articole de istorie”, t. VII, 1965, p. 147–162.

²² ANIC, Microfilme Franța, rola 173, 1051; v. Anexa 2 (c. 997–1051).

Marile puteri europene aveau să-și urmărească constant interesele economice și politico-militare la Marea Neagră. Rusia, putere riverană în zonă, avea să facă cele mai mari presiuni pentru recâștigarea poziției strategice, pierdută la 1856, și păstrarea ei în timp. La Congresul de la Berlin din 1878 autoritățile de la Sankt-Petersburg aveau să reintre în stăpânirea Basarabiei, ce-i aducea și principalele porturi de legătură dintre Dunăre și mare. Atât în epoca de până la Primul Război Mondial, cât și după aceea, Rusia a folosit brațul Chilia drept bază strategică pentru supremația la Dunărea de Jos și ieșirea la Marea Neagră. Ea a încercat de mai multe ori să construiască un canal și fortificații în zona Oceakov, Starâi-Stambul, stârnind nemulțumirea României. Mai mulți diplomați și politicieni români au avut atitudini de protest. Au rămas celebre interpelările lui Mihail Kogălniceanu în Parlamentul României, în anii 1881–1883, publicate de altfel și într-o faimoasă lucrare, *Cestiunea Dunării*²³.

ANEXA 1

29 décembre 1856

Note des Commissaires russes adressée à Monsieur le Commissaire de la France

N° 628

Les Commissaires de la Russie ont reçu une dépêche télégraphique au Ministère Impérial de la teneur suivante :

Les Conférences vont s'ouvrir à Paris. Le Comte Walewsky a informé Mr de Brunow que le Commissaire français est de l'avis que la délimitation en Bessarabie peut être terminée pendant l'hiver. Sa Majesté l'Empereur le désire. Les Commissaires de Russie sont-ils de l'avis de Monsieur Besson ?

Les Commissaires de la Russie ont immédiatement répondu qu'ils trouvent possible de terminer la délimitation pendant l'hiver pour les lignes des quatre cas prévus par la Convention d'Ackerman vu que la levée du terrain a été faite d'avance et les lignes tracées sur les plans. Il n'y aurait qu'à prendre les angles au moyen du cercle répétiteur et mesures indiquant les changements de direction. On fixerait d'emblée pour marques de bornage seulement des pierres ; quant aux tumulus et aux fossés demandés par la Convention, ils pourront être faits au printemps dans le cas qu'on rencontrerait trop de difficultés à cause de la terre gelée. Mais si l'on s'écarte des lignes prévues par la Convention, la levée topographique n'étant pas faite, l'achèvement de la délimitation pendant l'hiver devient tout à fait impraticable.

Les Commissaires de la Russie en ayant l'honneur de faire part à Monsieur le Commissaire de la France du contenu de la dite dépêche et de leur réponse, le prient de vouloir bien se rendre à

---

²³ Mihail Kogălniceanu, *Cestiunea Dunării*, București, 1882; Idem, *Opere. Oratorie III (1878–1881)*, partea a II-a (1881–1883), ed. Georgeta Penelea-Filitti, București, 1986, p. 548.

Kichineff, afin qu'il y ait séance autant pour avoir à ce sujet l'avis de Messieurs les Commissaires de l'Autriche, de la Grande Bretagne et de la Turquie, que pour arrêter les mesures à prendre dès à présent pour l'exécution du tracé des lacunes de la nouvelle frontière aussitôt que l'ordre en sera reçu. Messieurs les autres Commissaires sont prévenus et attendent l'arrivée de Monsieur Besson.

Kichineff, le 17/29 décembre 1856

Michael Fanton de Verrayon, baron M. de Stackelberg

(ANIC, Microfilme, Franța, Ministère de la Guerre, rola 173, c. 991–993)

ANEXA 2

Mémoire descriptif et militaire sur la partie de la Bessarabie cédée à la Moldavie d'après l'article 20 du Traité du 30 mars 1856

[...] Le Dniester n'a aucun rapport avec la partie de la Bessarabie cédée à la Moldavie.

Il est utile de dire ici quelques mots de ce fleuve qui est un des principaux cours d'eau de la Russie méridionale.

Le Dniester prend sa source dans les montagnes de la Bukovine et il se jette dans la mer Noire à 16 k<ilomètres> au sud de la ville d'Ackerman, après avoir formé les deux tiers de son cours la limite orientale de la Bessarabie. Avant d'arriver à la mer, les eaux de ce fleuve forment un vaste liman ayant une direction SSE et dont la ville d'Ackerman occupe le milieu de la côte occidentale. Le liman ci-dessus a une longueur de 42 k<ilomètres> sur une largeur moyenne de 8 k<ilomètres>. Deux canaux séparés par une île basse lui servent de communication avec la mer. La profondeur de ces canaux ainsi que celle du liman est de 3 à 4 m<ètres>. Il y a à Ackerman un petit port et un établissement de quarantaine et des douanes, mais depuis plusieurs années le port est fermé au commerce étranger.

Le bas Dniester n'est pas utilisé par les populations riveraines comme voie de la communication habituelle pour le transport de céréales et l'on ne voit à Ackerman que des radeaux amenant dans cette ville des bois de construction employés sur place ou envoyés à Odessa. Il existe un projet pour joindre le bas Dniester au port d'Odessa par un canal. Ce projet ne me paraît point praticable à cause des nombreux tunnels qu'il faudrait établir sur le parcours du travail dans un terrain sablonneux et où la pierre manque le plus souvent. Des bateaux à vapeur d'un petit tirage remorquant par le beau temps les bateaux plats chargés de céréales et allant du haut Dniester à Odessa remplaceraient facilement le canal en question. La traversée de la mer se ferait au plus en 5 h<eures> et se ferait conséquemment sans danger puisque l'on pourrait toujours n'entrer en mer qu'avec un temps favorable.

Parmi les lacs longeant la côte de la mer entre la bouche N du Danube et l'embouchure du Dniester, il en est celui de Sasik, qui, au dire des habitants riverains, aurait une profondeur considérable (dans sa partie SE) et telle que s'il était joint à la mer par un canal assez profond, il pourrait recevoir les plus gros bâtiments de guerre. Si le fait est exact, il serait vivement à désirer que le canal ci-dessus fût creusé, car, si un port de guerre n'est plus nécessaire dans la mer Noire, un port de refuge pour les bâtiments fréquentant Odessa et le bas Danube n'en serait pas moins un grand bienfait pour la majeure partie des marins qui entrent dans la mer Noire. Le fait de la profondeur du lac Sasik n'est pas certain : il n'est pas sûr non plus que le fait existant, il serait facile de creuser le canal du lac à la mer et surtout le chenal à travers la barre qui s'étend parallèlement à la côte depuis Odessa jusqu'au sud des embouchures du Danube.

Quelqu'il en soit, le fait étant assuré par les habitants riverains du lac, l'administration moldave pourrait facilement le faire vérifier et, s'il est exact, il devrait aviser au moyen d'en tirer

parti. La Commission de navigation du Danube pourrait être saisie de la question, qui, jusqu'à un certain point, est dans ses attributions [...]

Le cours du Danube est trop connu pour qu'il soit nécessaire de le décrire dans ce mémoire. On se bornera à dire que dans la partie de son cours qui longe la Bessarabie moldave, ce fleuve arrose par sa rive gauche Reni, Ismaïl et Kilia et par sa rive droite Isaktcha. C'est entre cette dernière ville et Ismaïl que commence le Delta du Danube. La branche ou le bras de Kilia qui <est> au sud la frontière entre la Turquie et la Bessarabie se jette dans la mer Noire immédiatement au <sud> du lac Sasik [...]. Passage du fleuve à Kilia n'est pas praticable parce qu'il ne conduit que dans les ports de Kilia et Ismaïl, en avant du Delta, qui conduit au marais du Delta [...]

Il n'existe dans l'intérieur de la Bessarabie moldave aucune rivière navigable, flottable, mais le Danube et le Prout limitent au sud et à l'ouest le territoire en question. Il est inutile de parler ici de la navigabilité du Danube, elle est trop connue. Quant à celle du Prout elle est réelle, quoi qu'elle n'ait jamais été pratiquée en grand. Dans la partie de son cours qui nous occupe, le Prout est encaissé, profond, tortueux, étroit et peu rapide. Il résulte de son profondeur et de son peu de rapidité qu'avec quelques travaux *on peut faire un magnifique canal* (s.n.) pour le transport des céréales des terrains de ces deux rives depuis la hauteur de Jassi et Gora Saratsika. Un canal latéral à la Gigia, puis au Baklouï peut même relier sans difficulté Jassi au Prout. C'est dans le seul but de faire que le gouvernement moldave puisse entreprendre ce travail, qui est très facile, que la nouvelle frontière a été remontée jusqu'à 3 kilom<ètres> au n<ord> de Katamori. Par cette combinaison le confluent de la Gigia avec le Prout a été mis en Moldavie même par la Commission de délimitation et si la canalisation de la Gigia a lieu, les bateaux pourraient descendre de Jassi jusqu'au Danube sans quitter le territoire moldave, ce qui n'eût pas été possible si la frontière eut abouti au Prout à la hauteur exacte de Katamori ainsi que le voulait le traité de Paris. [...]

Le Prout n'en est pas moins une belle conquête pour la partie orientale de la Moldavie et il fait que le territoire nouvellement rétrocédé par la Russie a une frontière d'eau navigable de 380 k<ilomètres> ou 95 lieues. Si on ajoute à cette longueur celle des lacs Yalpouk et Kitai qui communiquent au Danube et sont navigables, on trouvera que la Bessarabie moldave doit être considérée comme une des contrées les plus favorisées au point de vue des transports par eau. La ville de Bolgrad, dont nous avons à parler au chapitre suivant sous le rapport militaire, peut même devenir un port d'embarquement de 2ème ordre, si les gouvernements russe et moldave s'entendent à ce sujet, c'est-à-dire si le : 1er veut ouvrir complètement à l'exportation des grains de la Bessarabie centrale la frontière nouvelle vis-à-vis Tabak et si le 2ème veut : 1° : faire élever l'eau du lac Yalpoukh de 2 m<ètres> exhaussant la digue naturelle qui limite le lac du sud et 2° : faire 4 écluses dans la rivière *Repedea* (s.n.) qui sert de communication entre le lac et le Danube.

La création d'un port à Bolgrad ne doit en rien nuire à la ville d'Odessa où les habitants de la Bessarabie centrale ne peuvent conduire leurs céréales à cause de la distance qui est trop grande. Elle peut être la source d'une grande prospérité pour la Bessarabie, surtout pour les colonies bulgares et allemandes qui ne peuvent du reste plus envoyer leurs produits à Ismaïl depuis l'établissement de la nouvelle frontière. On peut estimer que 100 bâtiments de mer trouveraient annuellement leur chargement à Bolgrad. Au point de vue commercial, la question vaut donc la peine d'être étudiée.

À cause de sa largeur et de sa profondeur, le Danube au sud de la Moldavie ne peut être traversé qu'en bateau. [...]

Kichinev, le 30 mars / 11 avril 1857

(ANIC, Microfilme Franța, Ministère de la Guerre, rola 173, c. 997–1051, memoriu al ofițerului francez Besson din Comisia de delimitare a frontierei ruso-moldo-otomane)

THE GREAT POWERS AND THE DANUBE MOUTHS IN THE NINETEENTH CENTURY

Abstract

Being the second longest river in Europe, the Danube has been, like any other great river, an object of dispute among the Great Powers from the old times until the present day. Its lower course that flows into the Black Sea has been a most coveted target for establishing economical and political influence and control.

The importance of this geopolitical area was acknowledged by the signatories of the Peace Treaty of Paris of 1856, who extended the principle of free navigation on the lower Danube and created the *European Commission of the Danube* for technical modernization and control of navigability.

Quite illustrative of the importance attached by the Great Powers to improving the navigation towards the Black Sea is a memoir by the French commissioner Besson. He was one of the officials charged with establishing the Moldavian-Turkish-Russian borderline in the area of the Danube Mouths. Excerpts from his memoir dealing with suggestions and assessments of various projects for improving navigation in this area are given in the appendices to the present article.

Keywords: Romanian modern history, European Commission of the Danube, water transport, Danube Delta, Black Sea.

LUPTA PENTRU SUPREMAȚIE ÎN BAZINUL CASPIC ȘI CEL AL MĂRII NEGRE ÎN PRIMELE TREI DECENII ALE SECOLULUI AL XIX-LEA

MARIAN STROIA*

Încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, zonele de însemnătate geopolitică pentru direcțiile de acțiune ale marilor puteri în zona sud-estică au fost în primul rând litoralul nord-pontic (care permitea accesul și controlul navigației comerciale și militare în acest spațiu naval) și, în secundar, dar nu mai puțin important, spațiul situat între Marea Neagră și cea Caspică.

În intervalul cronologic amintit, confruntarea pentru controlul acestui spațiu strategic atât de râvnit a pus față în față două puteri continental-maritime, Rusia și Poarta Otomană, până la un punct asemănătoare în privința sistemului dispunerii social-politice, dar deosebite ca religie și scopuri urmărite.

Pentru statul rus al Ecaterinei a II-a, suveranul care a dominat prin luciditate politică și apetit teritorial ultima treime a secolului, problema de mai sus se punea mai ales în termenii unei noi orientări a direcției de expansiune și anume *marșul spre sud*. Dacă avansul spre nord și accesul la Baltica fuseseră rezolvate eficient de Petru I, urmașa acestuia își asuma, cu similară energie, înfăptuirea noii direcții de înaintare¹.

Așa cum s-a arătat cu pertinență în istoriografie, pentru Rusia problema a constat în găsirea unui partener politic care să-i garanteze ieșirea din izolarea diplomatică, cu care să aibă o similitudine de aspirații și care, nu mai puțin important, să constituie o reală contrapondere la grupul de puteri ostile inițiativelor sale de politică externă (Poarta, Suedia, Polonia și, evident, Franța).

La începutul deceniului al nouălea, odată cu găsirea și „fixarea” noului aliat european în Austria lui Iosif al II-lea, de care aceasta s-a legat printr-un ramificat sistem de alianțe², cursa spre sud putea începe. Și astfel, în aprilie 1783, speculând cu îndemânare conflictele și disputele dintre facțiunile tătărești, trupele ruse conduse de feldmareșalul G.A. Potemkin au pătruns pe neașteptate în Crimeea și au

---

* Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București, institutul.iorga@email.ro.

¹ V. în acest sens mai ales David L. Ransel, *The Politics of Catherinian Russia. The Panin Party*, New Haven, London, 1975, p. 245–248; Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, New Haven, 1981, p. 377–390; M. Stroia, *Românii în confluența europeană în secolul al XVIII-lea*, București, 2004, p. 152–156.

² Ion I. Nistor, *Restaurarea Daciei în sintezele diplomației europene*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, seria a III-a, t. XXI, 1939, p. 337–355; *Joseph II. und Katharina von Russland. Ihr Briefwechsel*, ed. Alfred von Arneth, Wien, 1869, p. 192–210; François Fejto, *Joseph II – un Habsburg révolutionnaire*, Paris, 1988, p. 267–271.

ocupat-o în întregime. Cum reacția turcă (căreia tătarii crâmleni îi erau aliați tradiționali) a fost slabă și nesemnificativă, iar concertul european era destul de dezbinat³, succesul a devenit definitiv: capul de pod spre controlul întregului litoral nord-pontic fusese așadar stabilit. Problema pierderii Crimeii a constituit, din acel moment, o veritabilă „rană deschisă” pentru orgoliul de mare putere al otomanilor. La exacerbarea spiritului războinic al acestora au mai contribuit și călătoriile în zona recent cucerită ale suveranilor rus (Ecaterina a II-a) și austriac (Iosif al II-lea), în vara lui 1787⁴. De aici până la declanșarea unui nou război pentru controlul zonei nu a mai fost decât un pas.

Desfășurată pe parcursul a mai bine de patru ani (1787–1792), cu succese schimbătoare pentru ambele părți, confruntarea militară ruso-turco-austriacă⁵ a avut de fapt un singur beneficiar major, anume Rusia. Aceasta întrucât prin pacea de la Iași (ianuarie 1792), care stabilea granița dintre cele două imperii pe Nistru, Rusia devenea practic vecină cu posesiunile Imperiului Otoman. În plus – fapt la fel de important pentru subiectul care ne interesează –, o nouă porțiune din litoralul nord-pontic intra în stăpânire țaristă, oferindu-i suveranei de la Sankt-Petersburg aproape în totalitate controlul asupra coastei de nord a Pontului Euxin. Cu prilejul aceleiași confruntări s-a mai vădit un lucru și anume interesul și intervenția pentru această zonă a Marii Britanii. În acest sens, criza Oceakovului din anul 1791 a dezvăluit acuta ciocnire de interese ruso-britanică⁶ în lupta pentru supremația asupra acestei importante zone maritime.

La începutul secolului următor, în lupta pentru controlul zonei dintre Marea Neagră și cea Caspică au fost implicate trei puteri, vecine arealului menționat, cu posibilități și resurse militare oarecum diferite, Rusia, Poarta și Persia, a căror confruntare s-a desfășurat pe întinderea primelor trei decenii ale secolului amintit. Dacă, în ceea ce privește Poarta, extinderea Rusiei și pe litoralul nordic al Mării Negre însemna că aceasta din urmă va deține controlul preponderent asupra traficului naval pontic, pentru statul persan, la a cărui conducere se afla, din 1795, dinastia Kadjarilor, lucrurile se puneau în termeni ușor diferiți, dar cu aceeași teamă față de forța expansionistă a Sankt-Petersburgului. În ceea ce-i privește pe persani, aceștia refuzau să recunoască extensia teritorială a Rusiei spre sudul Caucazului și prevedeau, pe bună dreptate, că de aici vor izvorî serioase pericole pentru statul kadjar.

---

³ M.S. Anderson, *The Great Powers and the Russian Annexation of the Crimea 1783–1784*, în „The Slavonic and East European Review”, XXXVII, 1958, nr. 88, p. 151–168.

⁴ Henri Troyat, *Ecaterina cea Mare*, București, 1992, p. 301–320.

⁵ A.D. Xenopol, *Războaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra țărilor române*, ed. Elisabeta Simion, București, 1997, p. 19–27; V.N. Vinogradov, *Voina 1787–1791 – proslav lennaja i neizvestnaja*, în vol. *Vek Ekaterini II. Dela balkanskie*, Moskva, 2000, p. 219–245.

⁶ Asupra acestui episod v. Dan A. Lăzărescu, *Revoluția franceză, criza Oceacovului și Polonia*, în micromonografia *William Pitt (1759–1806)*, în vol. *Diplomați iluștri*, vol. V, București, 1986, p. 37–48.

Pentru șahul Mohammed Khan, ca și pentru urmașii săi, conta foarte mult ca lanțul muntos amintit să reprezinte o barieră de netrecut pentru ambițiosul vecin de la nord. Aceasta va duce la înverșunate confruntări între cele două state. Trebuie să menționăm aici și faptul că tot în 1783, concomitent cu ocuparea hanatului Crimeii, Rusia a încheiat, la Gheorghievsk (o mică localitate în Caucazul nordic), un tratat cu țaratul georgian Kartli-Kahetia. Potrivit termenilor acestuia, statul caucazian intra sub protecția Rusiei, care se angaja să-i apere integritatea teritorială. Același act stipula pentru georgieni un statut caracterizat de o largă autonomie internă. Acest tratat nu a asigurat, din păcate, o prea mare securitate noului stat-tampon aflat acum sub auspiciile Ecaterinei a II-a. Astfel, încă înainte de sfârșitul secolului al XVIII-lea, mai precis în 1795, conducătorul persan amintit a invadat în fruntea trupelor sale Georgia, l-a înfrânt pe „țarul” Heraclius protejat de ruși și a cucerit și jefuit Tiflis-ul (actualul Tbilisi), luând în captivitate un mare număr de locuitori. Ceea ce i-a salvat pe persani de revanșa și represaliile rusești a fost moartea neașteptată a împărătesei Ecaterina a II-a (noiembrie 1796)⁷.

În 1798, după moartea lui Heraclius, succesorul său la conducerea Georgiei, „țarul” George al XII-lea, a căutat să evite să intre în ostilități cu Persia, dar atitudinea arogantă a conducătorilor de la Teheran l-a determinat să se orienteze spre Rusia. În anul următor, la indicația expresă a lui Pavel I, a fost declanșată de trupele ruse o campanie militară în forță în sprijinul acestuia. În primăvara lui 1799, o puternică coloană militară rusă, condusă de generalul P.I. Lazarev, i-a înfrânt pe georgieni și a ocupat Tiflis-ul, capitala țării. Foarte bolnav și cuprins de nesiguranță, George al XII-lea a oferit coroana regală împăratului Pavel I, care a acceptat-o fără șovăire. La începutul lui decembrie 1800, a fost publicat la Sankt-Petersburg manifestul care anunța acceptul țarului, iar la începutul anului 1801 Georgia a devenit formal „parte integrantă” a Imperiului Rus. Din acest moment Rusia și Imperiul Persan aveau o graniță directă.

La începutul secolului al XIX-lea, mai ales odată cu urcarea pe tron a lui Alexandru I, problema Caucazului a trecut din nou în prim-planul politicii expansioniste a țarismului. În 1803, noul suveran a reactualizat problema spațiului ponto-caspic, intenționând să instaleze acolo, în chip ferm, dominația rusă⁸. Momentul era destul de complicat, întrucât era pentru prima oară când politica rusă viza, în mod precis, Caucazul și urmărirea o străpungere spre Oceanul Indian. De altfel, evenimentele din întregul secol al XIX-lea aveau să confirme progresul treptat al ascensiunii politice și militare ruse în această zonă. Confruntarea cu persanii în acest context a fost de durată lungă, însă nu din cauza unei puteri militare deosebite, ci ca urmare a faptului că Rusia era implicată în acel moment în problemele Europei Occidentale și tocmai intrase în a treia coaliție împotriva lui Napoleon. Războiul început de persani cu Rusia în 1803 nu a fost desfășurat de

⁷ G. Curson, *Persia and the Persian Question*, London, 1892, p. 558.

⁸ A.V. Fadeev, *Rossija i vostočnoj vopros. Krizis 20-h godov XIX veka*, Moskva, 1958, p. 16–17.

aceea decât cu oscilații și a fost deseori întrerupt de perioade de armistițiu de câteva luni, de care noul șah Fath Ali nu a știut să profite, dată fiind valoarea militară scăzută a armatei persane. Împotriva armatei ruse care acționa în Caucaz șahul l-a trimis pe fiul său mai mare și moștenitorul prezumtiv al tronului, Abbas-Mîrza. Lipsit de aptitudini militare deosebite, șovăielnic și timid, acesta a fost înfrânt, la 13/25 iunie 1806, de trupele țarului la Askeran, pe litoralul caspic. Ca urmare a acestei înfrângeri severe, persanii au pierdut importantul port Baku și controlul asupra întregului Daghestan⁹.

Aproape concomitent cu aceste evenimente, în zona amintită conflictul s-a multiplicat. Convinșă că va avea sprijinul lui Napoleon, a cărui supremație militară pe continent era la apogeu, Poarta Otomană a adoptat o atitudine agresivă în raport cu Rusia. În august 1806 ea i-a înlocuit pe domnitorii din Moldova și Țara Românească¹⁰, socotiți favorabili Rusiei, iar în toamna aceluiași an, incitată și de manevrele și presiunile noului ambasador francez la Constantinopol, generalul-conte Horace François-Bastien Sébastiani, a interzis tranzitul navelor ruse prin Strâmțori. Dată fiind reacția fermă a Rusiei, criza s-a acutizat: la mijlocul lui noiembrie, în „scop preventiv”, Alexandru I a ordonat trupelor ruse comandate de generalul Michelson să intre în Moldova și Țara Românească¹¹. Considerând acest episod o agresiune militară și un veritabil *casus belli*, Poarta a reacționat decisiv: la 27 decembrie (s.v.) 1806 sultanul Selim al III-lea a declarat război Rusiei¹². Zarurile erau astfel aruncate.

Este de menționat aici faptul, istoricește real, deși oarecum surprinzător, că, pe durata amintitului conflict dintre ruși și turci, persanii, deși practic nu încheiaseră pace cu rușii și se aflau de fapt în stare de beligeranță cu aceștia, au adoptat o poziție de neutralitate, neintervenind în favoarea niciuneia dintre părți.

Deși în timpul conflictului ruso-turc, frontul din Caucaz a avut o importanță secundară, centrul de greutate al operațiunilor aflându-se în Serbia și în Principatele Române, luptele purtate aici nu au fost mai puțin înverșunate. Potrivit istoriografiei ruse, conflictul a cunoscut trei etape de desfășurare, confruntările decisive având de fapt loc în ultima fază a acestuia (august 1810 – mai 1812). Înfruntările militare cele mai puternice s-au desfășurat, în toamna lui 1811 și iarna 1811–1812, pentru controlul și stăpânirea pașalâcului Ahalîn și mai ales a

⁹ I.I. Dubrovin, *Istoriia voîn i vladiceštva russkih na Kavkaze*, t. VI, Sankt-Peterburg, 1888, p. 124–126.

¹⁰ Ion Iarcuțchi, Vladimir Mischevca, *Pacea de la București (din istoria diplomatică a încheierii tratatului de pace ruso-turc de la 16/28 mai 1812)*, Chișinău, 1993, p. 51.

¹¹ V. pentru acest episod studiul nostru *Un episod istoric controversat și urmările sale: izbucnirea conflictului ruso-turc (1806)*, în vol. *Între Levant și Europa modernă 1774–1848*, București, 2006, p. 108–128. O abordare mai recentă la Armand Goșu, *Între Napoleon și Alexandru I. Principatele dunărene la începutul secolului al XIX-lea*, București, 2008, p. 159–164.

¹² Paul Cernovodeanu, *Basarabia. Drama unei provincii istorice românești sub ocupație străină (1812–1920)*, București, 1993, p. 11–12.

principalului punct de rezistență al acestuia, orașul fortificat Ahalkalaki, ocupat în cele din urmă de trupele ruse în decembrie 1811¹³.

Este de remarcat că la sfârșitul războiului turcii pierduseră cele mai importante puncte de sprijin de pe litoralul caucazian al Mării Negre (Anapa, Sudjuk-Kali, Suhumi, Anaklia, Poti) și de asemenea partea răsăriteană a pašalâcului Ahalțin, cu fortăreața Ahalkalaki, ceea ce în mod incontestabil schimba raportul strategic de forțe în Caucaz în favoarea Rusiei. Importanța succeselor dobândite de trupele ruse în zona Caucazului a ieșit în evidență în cea mai mare măsură cu ocazia Conferinței de Pace de la București, unde dezbaterile în jurul problemei caucaziene au fost foarte susținute. Pornind de la starea de lucruri din teren, la tratativele de pace menționate, feldmareșalul M.I. Kutuzov (care la acea dată era comandantul suprem al trupelor ruse staționate în Principate) a propus principalului negociator otoman la conferință, Galib-Efendi, ca în Caucaz „granița dintre cele două imperii să rămână pe acele amplasamente pe care se afla în momentul încheierii păcii”¹⁴. Această formulare extrem de abilă exprima de fapt ideea rămânării în stăpânirea Rusiei a tuturor acelor teritorii dobândite până atunci *manu militari* – menționate de noi mai sus –, lucru pe care evident delegația otomană nu a putut să-l accepte.

Ulterior, la 30 aprilie/12 mai 1812, comandantul militar rus a propus turcilor o nouă variantă de rezolvare a divergențelor, susținând menținerea cuceririlor ruse în Caucaz pe o perioadă de cinci ani, la capătul căreia plenipotențiarilor ambelor părți urmau să se întâlnească și să găsească o rezolvare definitivă. Dar și această variantă de lucru a fost respinsă de partea turcă, Galib-Efendi declarând că „granițele în Asia” (aceasta era formularea pentru Caucaz) trebuie să fie stabilite conform principiului *statu quo ante bellum*¹⁵.

Din păcate pentru ruși, contextul internațional de această dată nu mai le era favorabil. Imensa armată multinațională organizată de Napoleon se afla concentrată în Polonia, pe malurile Vistulei, gata de invazie. În același timp, conștient de iminența atacului Franței, suveranul rus Alexandru I a trimis de urgență la București pe amiralul P.V. Ciceagov, cu misiunea de a-l înlocui cât mai repede pe Kutuzov la comanda armatei din Principate și, în același timp, cu sarcina expresă de a încheia neîntârziat pacea cu turcii.

Într-un asemenea context, stimulat de veștile primite, Kutuzov a grăbit și el negocierile: la 5/17 mai au fost redactate preliminarile de pace, iar la 16/28 mai 1812 textul definitiv a fost semnat de delegații ambelor părți¹⁶.

¹³ A.V. Fadeev, *Rossija i Kavkaz v pervoi treti XIX v*, Moskva, 1961, p. 160–161.

¹⁴ M.I. Kutuzov, *Izbrannîe dokumenty*, Moskva, 1953, vol. III, p. 856.

¹⁵ A.N. Petrov, *Voina Rossij s Turčiei v 1806–1812 g.g.*, vol. III, Sankt-Peterburg, 1885, p. 362.

¹⁶ Pentru text a se vedea D.A. Sturdza, G. Petrescu, D.C. Sturdza, *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, vol. I, București, 1900, p. 296–302; v. și ediția rusă în *Pol'noe sobranie zakonov Rossijskoi Imperii*, t. XXXII, Sankt-Peterburg, 1830, p. 316–322.

În redactarea sa finală, date fiind și circumstanțele interne și internaționale ale momentului, articolul 6 al tratatului de pace ruso-turc de la București menționa că granița dintre Rusia și Turcia în Caucaz „se restabilește așa cum era înainte de război, drept pentru care Rusia restituie și înapoiază Porții, în aceeași stare (s.n.) în care se găsesc acum, fortărețele și orașele, aflătoare în interiorul acestei granițe împreună cu armele cucerite acolo ...”¹⁷.

Dacă în ceea ce privește granițele europene prin tratatul de la București Rusia avusese un consistent câștig de cauză, prin obținerea abuzivă și ilegală a Moldovei dintre Prut și Nistru (Basarabia – articolul 4), în schimb în ceea ce privește situația din Caucaz ea bătuse în retragere, renunțând la majoritatea cuceririlor sale teritoriale. Era evident o retragere tactică și, după cum se va vedea ulterior, temporară.

În același timp, cu abilitatea-i neîntrecută, chiar în ziua semnării tratatului, M.I. Kutuzov (ce-i drept cu acceptul delegaților otomani) a adăugat la textul deja parafat un protocol suplimentar care prevedea (consfințea) dreptul Rusiei „de a utiliza malul Mării Negre pe o distanță de două ceasuri de la gurile râului Rion și la patru ceasuri de Anaklia ...”¹⁸. Această adăugire nu era câtuși de puțin întâmplătoare, căci în punctul menționat, situat la circa 20 km mai la nord de Poti, se afla cetatea de coastă Redut-Kalé, care fusese ridicată de trupele ruse la gurile râului Hopi încă din 1804 și care era considerată oficial principala bază militară maritimă rusă de pe litoralul caucazian al Mării Negre¹⁹.

În acest fel, prin îndemânarea diplomatică a lui Kutuzov și prin indolența negociatorilor turci, Rusia își păstra un mic, dar prețios cap de pod în zonă, ce avea să se dovedească extrem de util în anii ce vor urma. Este în același timp de remarcat că aproape în cea mai mare parte a intervalului în care s-au desfășurat în Caucaz ostilitățile dintre ruși și turci, persanii, și ca urmare a slăbiciunii lor militare, s-au plasat pe o poziție de neutralitate, nedorind să intervină în favoarea niciunuia dintre beligeranți. Totuși, anumite operații efectuate de trupele ruse le-au lezat acestora interesele, ca de pildă bombardarea orașului-port Baku de către flota și trupele generalului Țițianov (decembrie 1805).

Trebuie totodată amintit că în intervalul în care avea loc războiul ruso-turc, cele două mari puteri cu veleități coloniale, Franța și Anglia, au trimis în Persia misiuni politico-militare, cu scopul de a instrui într-o manieră europeană armata acesteia și evident, în secundar, de a o atrage în favoarea țării pe care o reprezentau.

Francezii au fost de altfel primii care au luat inițiativa pe acest plan. Încă din 1805 ei l-au trimis la Teheran pe căpitanul A. Joubert și pe comandantul-adjutant Romieu, care au sosit aici în primăvara lui 1806. În același an consulul Jouannin și căpitanul de geniu Bontemps și-au oferit bunele servicii șahului Fath Ali pentru a-i

¹⁷ *Pol'noe sobranie*, t. XXXII, p. 321.

¹⁸ M.I. Kutuzov, *op. cit.*, p. 860.

¹⁹ A.V. Fadeev, *Rossija i Kavkaz*, p. 172.

instrui trupele nedisciplinate și prost pregătite²⁰. Misiunea generalului Gardanne a fost trimisă de Napoleon în 1807, cu câteva luni înaintea păcii de la Tilsit, atât cu sarcini de instruire, cât și ca un element înaintat de amenințare la adresa imperiului colonial britanic²¹.

Deși cu o anume întârziere, conștientă însă de importanța strategică a statului feudal persan, și Anglia și-a trimis acolo cam în același interval emisarii²², care au concurat cu cei francezi în a obține bunăvoința și sprijinul șahului. Astfel au fost acțiunile întreprinse de Henford Jones în 1806, cele trei misiuni de instruire ale lui John Malcom (1807, 1808, 1810), ca și prezența unor instructori britanici în armata persană după 1811, anume coloneii Gallant Christie și John Lindsay, care de altfel au și participat la luptele ruso-persane din toamna lui 1812²³.

După încheierea luptelor în războiul cu Poarta și semnarea tratatului de la București (1812), autoritățile ruse au decis în perspectiva inevitabilă a atacului lui Napoleon asupra Rusiei (și nu neapărat din dorința expresă de a respecta prevederile articolului 6 al tratatului amintit) să retragă o mare parte din trupele dislocate în Caucaz (circa patru divizii). Cu toate acestea restul trupelor rămase (cca 6.500 de oameni) au continuat confruntările cu forțele persane, având în vedere că sub raport formal între cele două țări continua să existe starea de război. La înclinarea finală a balanței în această ultimă parte a luptelor pentru Caucaz au contribuit nu atât superioritatea numerică (de care rușii acum nu mai dispuneau), cât pregătirea superioară a trupelor țariste. Expresia cea mai evidentă a acestei superiorități a fost reprezentată de înfrângerile severe suferite de persani la Aslanduz (30–31 octombrie 1812) și Lenkoran (8 decembrie același an). Așa cum am arătat mai sus, în cursul acestor confruntări, persanii au beneficiat de competența și contribuția unor instructori militari englezi (coloneii Christie și Lindsay), dar aceasta nu i-a ajutat prea mult în obținerea unui rezultat militar favorabil²⁴. După cele două înfrângeri suferite la sfârșitul acestui prim război cu Rusia la începutul secolului al XIX-lea, persanii erau cu moralul foarte scăzut și oricum disponibilitatea pentru încheierea unei păci, chiar dacă nefavorabile, era acum mare în rândul cercurilor conducătoare de la Teheran. La mijlocul anului 1813 a fost solicitată de ambele părți o mediere britanică în vederea încheierii păcii. Pentru acest rol guvernul englez l-a desemnat pe un înalt funcționar

---

²⁰ Edouard Driault, *La politique orientale de Napoléon. Sébastiani et Gardanne. 1806–1808*, Paris, 1904, p. 174.

²¹ *Ibidem*, p. 310–320.

²² În egală măsură cu trimiterea instructorilor săi în Persia, Anglia a căutat totodată să saboteze și să anihileze misiunile celeilalte competitor, Franța. Astfel, la 1 februarie 1808 consulul englez în Țara Românească îi scria ambasadorului britanic la Constantinopol, Charles Arbuthnot, informându-l că prin intermediul insurgenților sârbi ai lui Caragheorghe a reușit să întârzie cu circa două luni accederea lui Gardanne în Peninsula Balcanică – Paul Cernovodeanu, *Rapoarte consulare și diplomatice engleze privind Principatele dunărene 1800–1812*, Brăila, 2006, doc. 88, p. 140.

²³ A. V. Fadeev, *Rossija i Kavkaz*.

²⁴ Percy Sykes, *A History of Persia*, vol. II, London, 1930, p. 314–315.

diplomatic, bun cunoscător al problemelor Orientului Mijlociu, însărcinată cu afaceri la Teheran, Sir Gore Ouseley.

Grație tactului și bunelor oficii ale acestuia, la 12 octombrie (s.v.) 1813, la Gulistan, în nord-vestul Caucazului, s-a semnat un tratat de pace, ai cărui termeni erau cât se poate de defavorabili statului persan. Acesta ceda principalele centre urbane din sudul și sud-vestul Caucazului (respectiv Derbent, Baku, Shirwan, Shaki, Karabagh-ul (sudic) și o parte din Taliș) și renunța la orice pretenții privind Georgia, Daghestanul, Mingrelia, Imeretia și Abhazia. Partea persană accepta menținerea unei forțe militare navale ruse în Marea Caspică.

Singura concesie făcută de Rusia în contextul amintit era aceea de a-l sprijini pe Abbas-Mîrza, fiul cel mare al șahului, în asigurarea succesiunii acestuia la tronul imperial. Nemulțumită de condițiile păcii, partea persană s-a străduit în anii ce au urmat să-și întărească forțele și să aducă noi consilieri militari britanici în acest scop. Din acest punct de vedere, acordul de pace amintit a reprezentat numai o reglementare temporară a litigiilor dintre cele două puteri, iar nu una definitivă. Pe malul stâng al Araksului, în afara granițelor Rusiei rămăneau doar hanatele Nahicevan și Erevan. Prin acestea se asigurau comunicațiile suplimentare cu Gruzia prin Astrahan și Baku.

Tratatele de pace de la București și Gulistan au reprezentat de aceea primele acte diplomatice care consfințeau juridic faptul împlinit al anexării la Rusia a unei însemnate părți din Principatul Moldovei și, respectiv, din zona Caucazului. În aceste acte, pentru prima oară și-a găsit expresie recunoașterea internațională a succeselor reale obținute în această zonă de diplomația țaristă.

De la alipirea Georgiei răsăritene printr-o întreagă serie de înțelegeri separate cu stăpânitorii feudali ai Imeretiei, Mingreliei, Gruziei și Abhaziei și cu hanii azeri, precum și prin tratatele de pace cu Poarta și apoi cu Persia, Rusia și-a desfășurat campania de instalare a hegemoniei sale politice și militare în spațiul geopolitic cuprins în zona ponto-caspică.

Deceniul al treilea al secolului al XIX-lea a marcat, în opinia noastră, o sporire a ciocnirilor de interese dintre marile puteri, mai ales odată cu declanșarea insurecției grecești de eliberare națională (martie 1821), eveniment ce a repus din nou pe tapet „chestiunea orientală”.

Dacă în anii 1821–1822 elanul expansionist al Rusiei de a interveni în favoarea insurgenților eleni și a provoca astfel un nou război cu Poarta a fost stopat de acțiunea abilă și energică a cancelarului austriac Klemens von Metternich, în a doua jumătate a deceniului criza n-a mai putut fi stăvilită.

Situația astfel creată era calitativ deosebită de cea din urmă cu cinci ani: de această dată Rusia era talonată, ce-i drept strâns, de Anglia în campania sa filogrecescă, dar libertatea sa de acțiune în spațiul sud-estic era mult mai largă, iar consensul cu puterile occidentale mult mai stabil și bine construit juridic.

Preparativele în acest sens au acoperit tot anul 1826. Zona limitrofă Dunării a făcut obiectul unor intense acțiuni de informare, spionaj și supraveghere, iar în

arealul ponto-caspic acțiunea rusă nu s-a lăsat mult așteptată. În acest sens trebuie văzută și misiunea diplomatică din primăvara aceluiași an, la Teheran, a principalului favorit al țarului, contele A.S. Menșikov, care a avut sarcina expresă de a atrage Persia într-o alianță contra Porții Otomane, dar care, din păcate pentru Rusia, nu a fost îndeplinită.

În schimb intrigile turcești și engleze au determinat reaprinderea mai vechiului litigiu dintre aceasta și Persia, a cărui reglementare din 1813 părea acum ambelor părți dezavantajoasă și caducă.

Divergențele ruso-persane au fost prilejuite de delimitarea frontierei care trecea prin trei districte situate între Erevan și lacul Gokča. Ostilitățile dintre cele două puteri s-au reluat, așadar, în toamna lui 1826, cu succese schimbătoare de ambele părți (victoria de la Shankar pentru ruși și înfrângerea ulterioară a acestora la Gorja). Noul șef suprem al trupelor ruse din Caucaz, generalul P.E. Paskievici, a reușit însă în vara lui 1827 să cucerească Erevanul, iar la începutul toamnei unități avansate rusești au ocupat importantul punct strategic de la Tabriz, aflat în nord-vestul Persiei. Soarta războiului era astfel pecetluită, iar în octombrie 1827 între beligeranți s-a încheiat un armistițiu.

La 6/18 februarie 1828, în mica localitate Turcmançai, nu departe de orașul Miare, au început tratativele de pace, care, de data aceasta, nu s-au mai târăgănat. Reprezentanții dinastiei Kadjarilor epuizaseră toate posibilitățile de rezistență, atât diplomatică, cât și militară; drept urmare, la 10/22 februarie tratatul a fost semnat²⁵.

Articolul 3 al amintitului act specifica faptul că șahul „cedează Imperiului Rus în deplină stăpânire (proprietate) hanatul Erevan, de o parte și alta a <râului> Araks, și hanatul Nahicevan”. Articolul 6 prevedea dreptul Rusiei de a primi din partea guvernului șahului cca 20 de milioane de ruble de argint, în calitate de despăgubire de război. Foarte însemnate ni se par și stipulațiile articolului 8 al tratatului, care consfințeau pentru Rusia libertatea comerțului în Marea Caspică și, extrem de important, dreptul exclusiv de a deține aici o flotă de război²⁶. Concomitent cu tratatul de pace a mai fost semnat și un acord separat de comerț, ce conținea o serie de avantaje și priorități pentru negustorii ruși și, de asemenea, le întărea dreptul de negoț și libertatea comerțului pe întreg teritoriul imperiului Kadjarilor. Tratatul avea să capete o semnificație deosebită pentru soarta și evoluția poporului armean, întrucât o parte a teritoriului locuit de acesta intră acum în componența Rusiei.

Se poate aprecia de aceea că, prin prevederile sale, tratatul de la Turcmançai consolida în chip substanțial pozițiile strategice ale țarismului rus în zona Caucazului și asigura dezvoltarea ulterioară a expansiunii și influenței economice

---

²⁵ Textul detaliat al tratatului la George Frédéric de Martens, *Recueil des principaux traités d'alliance, de paix, de trêve, de neutralité ... etc.*, Gottingue, vol. VIII, 1820, p. 89–95. Documentul este semnat de comandantul forțelor militare din Caucaz, generalul Nikolai Rtișcev (pentru Rusia) și de plenipotențiarul persan, hanul Abdul Hassan Mirza.

²⁶ *Ibidem*, vol. IX, p. 192–197.

și politice a Rusiei în țările care aparțineau, sub raport de vecinătate geografică, bazinului Mării Caspice. Tratatul de pace amintit avea totodată și o altă semnificație; el marca sfârșitul acelei perioade în care statul persan al Kadjarilor mai reprezentase o puternică entitate politică, cu statut juridic independent și recunoscut internațional și unde marile puteri își disputau zone de influență.

Franța, ca mare putere, ieșise practic din competiție odată cu prăbușirea lui Napoleon, în 1815, iar Anglia, deși vecină prin posesiunile sale coloniale din zonă, acționase mult prea lent și neconvingător. Cea care rămânea marea beneficiară a situației era Rusia: frontiera sa sudică reprezenta acum o linie care unea extremitățile sudice ale celor două Mări: Neagră și Caspică. În același timp, privilegiile pe care această din urmă putere le obținuse pentru supușii săi ce tranzitau teritoriul persan aveau să se aplice de acum înainte tuturor cetățenilor occidentali.

În egală măsură, așa cum s-a apreciat la timpul potrivit în istoriografia engleză, „influența rusă în Persia a crescut substanțial, iar cea engleză a scăzut în chip semnificativ”²⁷.

Mai trebuie adăugat aici – și aceasta reprezintă de asemenea un lucru nu lipsit de importanță – că odată cu semnarea amintitului act internațional, Rusia, în perspectiva iminentului război cu Poarta Otomană, a reușit să evite o confruntare pe două fronturi, având acum mâinile libere pentru a declanșa ostilitățile în războiul cu otomanii. De altfel, peste nici două luni, acesta avea să înceapă în chip inexorabil, odată cu intrarea trupelor mareșalului Wittgenstein în Moldova (aprilie 1828)²⁸.

Dacă pe frontul principal, care s-a aflat acum în Peninsula Balcanică, desfășurarea ostilităților a fost oarecum suficient reflectată în istoriografia problemei, în schimb evenimentele militare pe cel din Caucaz au fost neglijate și chiar ignorate de istorici.

Aici s-au desfășurat, în februarie și martie 1829, lupte violente și extrem de sângeroase pentru controlul fortăreței Ahalîn, important nod de comunicații în Georgia răsăriteană, care, finalmente, a rămas în mâinile rușilor. În august 1828, comandantul trupelor ruse din Caucaz, feldmareșalul Paskievici, îi scria vice-cancelarului K.V. Nesselrode, sugerându-i ca, la viitoarele tratative de pace, Rusia să solicite imperios intrarea în componența sa a Gruziei de Sud și a portului Batumi, care i-ar asigura o puternică linie strategică în sud, lucru pe care diplomații ruși nu au întârziat să-l facă, în septembrie anul următor²⁹.

---

²⁷ G. Curson, *op. cit.*, p. 560.

²⁸ I.C. Filitti, *Frământările politice și sociale în Principatele Române de la 1821 la 1848*, în Idem, *Opere alese*, București, 1985, p. 381.

²⁹ *Aktî kavkazkoi istoriceskoi komisii*, VII, 1885, doc. nr. 759.

Cu circa o săptămână înaintea semnării tratatului de pace de la Adrianopol, situația din Caucaz era extrem de favorabilă pentru Rusia. Aici trupele sale controlau o însemnată parte a Armeniei apusene, ocupau aproape în totalitate pașalâcurile Ardahan și Ahalțin și de asemenea aveau o poziție dominantă în zonele Baibiurt și Gumuşhare. Toate aceste avantaje strategice îi ofereau delegației ruse de la Adrianopol, în frunte cu generalul conte A.F. Orlov, o excelentă bază pentru negocieri și pentru a-și impune punctul de vedere. În cele ce urmează nu vom intra în analiza de fond a conținutului amintitei păci, deja efectuată în istoriografia problemei, ci vom pune accentul doar asupra prevederilor referitoare la problema Caucazului, căreia îi era consacrat articolul 4 al tratatului. În esență Poarta recunoștea *de facto* alipirea la Rusia a Gruziei și Armeniei apusene. Textul articolului stipula că „Gruzia, Imeretia, Mingrelia, Guria și alte regiuni ale Caucazului sunt recunoscute ca unite (?) cu Rusia”. Prin același protocol Poarta recunoștea și condițiile preconizate de tratatul ruso-persan de la Turcmançai, din 10 februarie 1828, care includea în componența primeia dintre ele hanatele Erevan și Nahicevan.

Stabilind o „nouă linie de graniță” în Caucaz, acest articol stipula în continuare că „orașul Ahalțin și cetatea Ahalkalaki ... precum și întregul litoral (mal) al Mării Negre, de la gurile Kubanului până la refugiul Sf. Nicolae, sunt incluse pentru veșnica stăpânire a Imperiului Rus”.

Partea finală a articolului preciza totodată că Rusia urma să restituie Turciei „partea rămasă a pașalâcului Ahalțin, orașele Kars, Baiazet și Erzerum cu pașalâcurile lor, precum și toate acele locuri ocupate de trupele ruse în decursul războiului și aflate la sud de noua linie de frontieră”³⁰.

În acest fel, completând cele obținute prin tratatul de la Turcmançai, Adrianopolul desăvârșea, din punctul de vedere al dreptului internațional, procesul de expansiune militară și politică declanșat de Rusia pe parcursul unui sfert de veac în spațiul caucazian, delimitat de Mările Neagră și Caspică.

Rezultatul final al acestui proces era acela că Rusia exercita acum controlul politic și militar asupra celei mai mari părți a Caucazului, deținea în mod incontestabil supremația navală în bazinul Mării Negre și parțial în cel al Mării Caspice și, patru ani mai târziu, odată cu tratatul de la Unkiar-Iskelesî (iulie 1833), avea să reprezinte principala forță în regiunea geostrategică caucaziană, eclipsând incontestabil influența anglo-franceză. Rezolvarea acestui dezechilibru strategic și anularea prezenței exclusive a Rusiei în zona Mării Negre și a Orientului Mijlociu aveau să se producă abia un sfert de veac mai târziu, odată cu războiul Crimeii și cu înfrângerea acesteia pe propriu-i teren. Aceasta formează însă substanța unei abordări speciale, în viitorul imediat.

---

³⁰ D.A. Sturdza et al., *Acte și documente*, vol. I, partea a II-a, p. 319–320.

THE STRUGGLE FOR SUPREMACY IN THE CASPIAN AND BLACK SEA
BASINS IN THE FIRST THREE DECADES
OF THE NINETEENTH CENTURY

Abstract

The article presents a less approached issue in contemporary Romanian historiography, namely the international relations in the region of the Caspian Sea and the Black Sea in 1801–1830. Special attention is devoted to the expansionist efforts of Russia to extend its hegemony in the northern area of the Black Sea, and, concurrently, in the Caucasus.

The main political and military actions undertaken to this effect are presented, together with the achieved results, sanctioned by the Russian-Persian peace treaties of Gulistan (1813) and Turkmanchay (1828).

At the end of the chronological period referred to, Saint Petersburg and its political and military establishment had gained authority over the largest part of the Caucasus, by successfully replacing the Turkish hegemony and the hegemony of the Kadjar Persian dynasty in the area.

Keywords: modern history, XIXth century, international relations, Caspian region, Black Sea region, Caucasus, Russia, Ottoman Empire, Georgia, Persia, Kadjar dynasty.

SOCIETATE – ELITE ȘI INDIVIZI

VIAȚA ȘI ACTIVITATEA CONTELUI TOMA CANTACUZINO ÎN RUSIA (II)

VICTOR ȚVIRCUN*

La sfârșitul anului 1711, contrar eforturilor adeptilor menținerii păcii din ambele state, relațiile dintre Imperiul Otoman și Rusia amenințau să se transforme într-un nou conflict militar. Îndemnat de hanul Crimeii, Devlet Ghirai al II-lea, regele Suediei, Carol al XII-lea, și contele Desalière, ambasadorul francez la Poartă, sultanul Ahmed al III-lea, nemulțumit de evoluția îndeplinirii condițiilor tratatului de pace încheiat, prin hatt-i-șeriful din 9 decembrie 1711 a renunțat la pacea de la Prut și a declarat din nou război Rusiei.

În situația creată, la fel ca în campania anterioară, în armata rusească a sporit necesitatea de cavalerie ușoară. Feldmareșalul Boris Șeremetev menționa în scrisoarea sa către cancelarul Gavriil Golovkin că „în armată ... ar fi necesar să existe trupe nepermanente în număr suficient, pentru că în cazul în care tătarii, împărțindu-se în cupe (grupe – V.Ț.), vor porni împotriva pământurilor noastre, atunci trupele permanente, chiar dacă armata va fi în număr suficient, nu vor putea opune tătarilor nicio rezistență”¹. Feldmareșalul a repetat aceeași idee într-o relatare adresată țarului. Referindu-se la tactica de război ce urma să fie adoptată împotriva trupelor Imperiului Otoman, el rezerva acțiunilor cavaleriei un rol hotărâtor, declarând fără echivoc că în cazul lipsei sau „numărului insuficient al cavaleriei ușoare ... în cazul ofensivei ... poate întregul pământ al Rusiei să fie distrus, deoarece turcii vor ataca cetățile sau corpul permanent ..., iar tătarii vor ataca Ucraina și vor înainta mai departe”². Luând în considerație ideile lui Boris Șeremetev, Petru I a trimis Senatului un decret, prin care ordona „pentru războiul actual și viitor” să fie menținute „în stare bună” unitățile de valahi, sârbi și cazaci³. Curând după aceasta feldmareșalul s-a adresat țarului cu propunerea de a mări numărul formațiunilor de cavalerie ușoară din rândurile strămutaților balcanici și dunăreni pentru întărirea apărării hotarelor sud-vestice ale țării.

În legătură cu aceasta, el a solicitat angajarea în slujbă, la ordinul cancelarului, a colonelului Grigore Ivanenko împreună cu trei sute de moldoveni⁴.

---

* Chișinău.

¹ *Письма и бумаги императора Петра Великого* (în continuare: ППВ), vol. XII, ed. 1, Moskva, 1962, p. 287, note la documentul nr. 5024.

² *Ibidem*, p. 182, nr. 5234.

³ *Ibidem*, p. 188–189.

⁴ *Ibidem*, p. 387, note la documentul nr. 5178.

Solicitarea a fost satisfăcută și deja în februarie 1712 Grigore Ivanenko „cu moldovenii săi a fost primit în slujba preamăritului țar ... cu dispoziția – achitarea soldei din contul Senatului”⁵. Concomitent cu restabilirea regimentului menționat, membrii Colegiului militar discutau posibilitatea creării unui regiment comun de cavalerie ușoară moldo-sârb sub comanda general-maiorului Toma Cantacuzino⁶. Însă odată cu semnarea tratatului de pace ruso-turc la 5 aprilie 1712, necesitatea de a institui această unitate militară a dispărut. Mai mult decât atât, restabilirea relațiilor de pace cu Imperiul Otoman a dus la reducerea ulterioară a regimentelor de cavalerie ușoară, acest lucru fiind motivat de lipsa resurselor financiare necesare.

În primele zile ale lunii august 1712, „din lipsă de bani”, Petru I a ordonat feldmareșalului Boris Șeremetev să reducă numărul formațiunilor moldovenești la jumătate, lăsând în armată doar un regiment constituit din 250 de ostași⁷. Prin același decret s-a ordonat să se lase „la casele lor de pe râul Don” toate regimentele căzăcești din această regiune⁸. Totuși, contrar voinței monarhului, feldmareșalul a ținut în cadrul corpului său horongva moldovenească, pe motivul necesității militare⁹. Dar în ciuda argumentelor convingătoare și multiplelor adresări către Petru I, el a fost nevoit să se supună ordinului țarului. În scrisoarea sa către monarh din 10 octombrie 1712 Boris Șeremetev anunța că „au fost demobilizați conform decretului Măriei Voastre cazacii de pe Don și jumătate dintre plutonierii moldoveni, francezii, husarii (este vorba despre companiile ungare și poloneze angajate în slujba rusească pentru perioada acțiunilor militare împotriva turcilor – V.Ț.), compania de pedestrimă ungară”¹⁰.

Constrâns de posibilitățile financiare precare să reducă la minimum numărul de regimente de cavalerie ușoară constituite din soldați originari din țările balcanice și dunărene, guvernul rus îi păstra totuși în atenție pe moldovenii, muntenii, sârbii ș.a. care se întorceau în patrie. Printr-o dispoziție specială Petru I a cerut de la Senat și Serviciul Consular să achite plata obligatorie „celor demobilizați sau solda meritată, ca ei să fie mulțumiți și să poată ajunge în ținuturile lor”¹¹. Întemeiată, din punctul nostru de vedere, este și păstrarea în componența armatei ruse a ofițerilor moldoveni și sârbi. Angajându-i în slujbă, guvernul rus acționa din considerente pragmatice, ținând seama în primul rând de interesele politico-militare ale țării. Neexcluzând în viitor posibilitatea noilor

⁵ Архив Санкт-Петербургского отделения Института Истории России РАН (în continuare: АСПОИИР), фонд 83, оп. 3, dosar 5, f. 21v.

⁶ ППВ, vol. XII, ed. 1, p. 424.

⁷ *Relatările și sentințele care au fost în Senat în timpul domniei lui Petru cel Mare* (în continuare: DPP), vol. 2, p. 1, Sankt-Petersburg, 1882, p. 393.

⁸ *Ibidem*.

⁹ ППВ, vol. XII, ed. 1, p. 453, note la doc. nr. 5644.

¹⁰ Victor Țvircun, *Viața și activitatea contelui Toma Cantacuzino*, Chișinău, 2005, p. 28.

¹¹ Российский Государственный Архив Древних Актов (în continuare: РГАДА), фонд 248, оп. 9, dosar 515, f. 143r-v.

confruntări cu Imperiul Otoman, monarhul rus și anturajul său aveau drept scop folosirea în calitate de element de centru a noilor formațiuni, deoarece „acești ofițeri puteau să-i atragă pe compatrioții lor în armată rusă”¹².

Ca urmare a reducerii regimentelor, la 25 octombrie 1712 a urmat dispoziția cancelarului Gavriil Golovkin de a adăuga, conform decretului lui Petru I, la regimentul de cavalerie ușoară al lui Filip Apostol-Chigheci și detașamentul colonelului Ghine, venit în Rusia împreună cu Toma Cantacuzino după cucerirea fortăreței Brăila¹³.

După mărturia comisarului țarului, brigadierul Luca Cirikov, „care a efectuat la 17 decembrie 1712 recensământul general” cu comenzile de cavalerie ușoară reorganizate, numărul total al moldovenilor, sârbilor și muntenilor în armata rusească era de 526, cărora li se cuvenea solda anuală de 16.044 de ruble¹⁴.

Restabilind cu Poarta în aprilie 1712 pacea încheiată la Prut, guvernul rus nu era asigurat totuși față de o eventuală încălcare a condițiilor de pace și de o nouă confruntare cu Imperiul Otoman. În legătură cu aceasta, administrația rusă continua să mențină și să consolideze legăturile și corespondența secretă cu liderii religioși, politici și militari din Serbia, Muntenegru, Moldova și Țara Românească¹⁵, considerându-i cei mai devotați adepți și aliați ai săi în lupta cu Imperiul Otoman. În același timp, un rol deosebit de important era rezervat corpului de ofițeri al regimentului moldovenesc și companiilor sârbești, prin intermediul și cu ajutorul cărora se menținea legătura cu forțele proruse din pământurile balcanice¹⁶. Colaborarea cu ei presupunea, în cazul reînceperii războiului, recrutarea în armata rusească a moldovenilor, muntenilor, sârbilor etc.¹⁷

Justețea unei asemenea politici a fost confirmată de evenimentele de la sfârșitul anului 1712 – începutul anului 1713. După încheierea tratatului de pace în primăvara anului 1712, trupele rusești au părăsit definitiv teritoriul Republicii, evacuându-i forțat pe localnici și pe cazaci din Ucraina de pe malul drept. De acest lucru n-au ezitat să se folosească regele Carol al XII-lea și Stanislav Leszcinski. Regele suedez încerca să atragă prin mită de partea sa trupele regale poloneze; între timp Iaroslav Gudzinski, adeptul lui Stanislav Leszcinski, a trecut cu un detașament format din cinci mii de oameni prin principatul moldovenesc în Polonia, unde a început o agitație antirusească în folosul coroanei suedeze¹⁸.

¹² Ibidem.

¹³ ППВ, vol. XII, ed. 1, p. 453, note la doc. nr. 5644.

¹⁴ Ibidem, p. 454; РГАДА, fond 248, op. 9, dosar 515, f. 222. Informațiile aduse contrazic întru totul părerea lui V.M. Hevrolina (*op. cit.*, p. 197) despre faptul că „după sfârșitul acțiunilor militare formațiunile voluntare străine (ungurești, moldovenești) au fost lăsate să plece”, în timp ce „companiile sârbe au rămas încă mult timp în componența corpului (al lui Boris Șeremetev – V.Ț.).

¹⁵ РГАДА, fond 68, op. 1, anul 1712, dosar 1, f. 28–29, dosar 2, f. 1–2, 11r–v, 13–15.

¹⁶ АСПОИИР, fond 83, op. 3, dosar 5, f. 51, dosar 9, f. 249.

¹⁷ РГАДА, fond 248, op. 9, dosar 515, f. 143.

¹⁸ В.А. Артамонов, *Польско-русские отношения 1710–1714 гг.*, în vol. *Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений*, Moskva, 1973, p. 243.

Punând controlul asupra căilor de comunicare poloneze mai presus de un eventual conflict cu Poarta, Petru I, informându-și entourageul că Poarta „nu avea dreptul să considere urmărirea „stanislavcicilor” ca o cauză de rupere a tratatului de pace, și-a întors o parte din armata sa în Pomerania, unde aceasta, ajutată de trupele regale poloneze, a lichidat detașamentul lui Iaroslav Gudzinski¹⁹.

Contrar speranțelor țarului, sultanul Ahmed al III-lea a considerat acțiunea din Pomerania drept o încălcare a tratatului de pace și, pentru a treia oară, a declarat război Rusiei. Spre deosebire de ruperea celorlalte tratate, cea actuală a fost complicată de noile aspirații ale Porții, care cerea de la curtea rusească retragerea imediată a tuturor trupelor din Polonia și totodată cedarea întregii Ucraine²⁰.

Concomitent cu utilizarea mijloacelor diplomatice orientate spre aplanarea pașnică a conflictului, guvernul rus a început intensive pregătiri militare²¹. Acordând o atenție deosebită creșterii numerice și calitative a trupelor permanente, Rusia, ca și în anii anteriori, a alcătuit noi regimente de cavalerie ușoară. La sfârșitul anului 1712, din porunca lui Petru I, general-maiorului Toma Cantacuzino i s-a încredințat formarea corpului de cavalerie în număr de 800 de persoane, completat din soldații care anterior au ieșit din rândurile armatei din Moldova și Țara Românească²². Toma Cantacuzino s-a descurcat cu succes, recrutând prin propriile mijloace la începutul anului 1713 câteva unități de cavalerie ușoară totalizând 280 de persoane, pe care le-a cantonat în împrejurimile orașului Kiev²³.

Necesitatea de unități de cavalerie ușoară a crescut simțitor în iarna anului 1713, în timpul atacului asupra Ucrainei dat de detașamente mari de tătari din Crimeea și Belgorod. Prinzând momentul în care forțele de bază ale trupelor rusești se aflau pe teritoriul regiunii Smolensk, circa 30 de mii de tătari au invadat inițial teritoriile Republicii, după care fără niciun obstacol au ajuns la localitățile Vasilikov, Tripolie și Kiev, „cauzând mari distrugerii și pustietate”²⁴. Pentru a opune rezistență dușmanului a urmat ordinul Senatului Guvernator prin care „i se ordona lui Vasiliu Tanskii să cheme în armată moldovenii” care anterior au slujit în horongvele voloșene²⁵. Pentru organizarea rezistenței guvernul rus nu putea utiliza regimentele de cazaci de pe Don, deoarece „în diferite luni și date ale anului 1713 hoardele din Kuban ale lui Nuraddin Murza cu toată mulțimea sa ... duceau război cu orașele rusești și județe și sate ale cazacilor și orașele ale lor au ruinat nu puține și în prizonierat au luat pe mulți”²⁶. În conformitate cu ordinul colonelului, acesta a

¹⁹ *Ibidem*, p. 244.

²⁰ С.Ф. Орешкова, *Русско-турецкие отношения в начале XVIII в.*, Moskva, 1971, p. 180.

²¹ Н.Н. Молчанов, *Дипломатия Петра Великого*, Moskva, 1984, p. 294.

²² РГАДА, фонд 248, оп. 9, dosar 515, f. 148.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*, f. 260.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Idem*, фонд 159, оп. 2, anul 1713, dosar 5153, f. 1.

început să îndeplinească energic misiunea dată. Către aprilie-mai 1713 el a recrutat câteva sute de persoane²⁷. Cu toată superioritatea numerică a inamicului și „inexistența trupelor (permanente – V.Ț.) în Kiev”, regimentul nou creat al lui Vasilii Tanskii, regimentele lui Filip Apostol-Chigheci, Grigore Ivanenko și horongvele de cavalerie ușoară ale lui Toma Cantacuzino „nu o dată au fost trimise în cercetare pentru căutarea tătarilor și capturarea limbilor”²⁸. Totuși, în lipsa unităților permanente ale armatei rusești, ele nu puteau să împiedice tătarii să se întoarcă în voia lor cu prada luată. Curând după evenimentele descrise, la 13 iunie 1713, conflictul ruso-turc s-a încheiat cu reînnoirea celui de-al treilea acord de pace, de data aceasta ultimul, semnat la Prut.

După reinstaurarea relațiilor pașnice cu Poarta, formațiunile moldovenești, muntene și sârbe au continuat să slujească în armata rusească. Însă, pe măsura normalizării relațiilor cu curtea otomană, au urmat dispoziții de limitare a utilizării lor. În toamna aceluiași an a avut loc o nouă reducere a unităților străine. Regimentul lui Toma Cantacuzino a fost lichidat complet²⁹, iar din efectivul de patru sute de persoane al regimentului lui Vasilii Tanskii s-a păstrat „doar o mică parte”³⁰. Regimentelor moldovenești rămase în slujbă și horongvelor li se încredința „însoțirea scrisorilor și a carnelor cu ambasadori din Rașcov la Kiev”³¹. Suplimentar, au fost însărcinate „continuu în sezonul de iarnă și vară să-și conducă slujba ... și curierii de la curtea Măriei Sale Țarul și a feldmareșalului Boris Șeremetev cu scrisori către ambasadorii acreditați (Pavel Șafirov și Petru Tolstoi – V.Ț.) de la Kiev la Bender și de la Bender la Kiev a-i însoți ... și a face garda”³². Caracterul și condițiile acestei slujbe erau extrem de dificile și periculoase, deoarece soldații erau nevoiți să se afle mult timp „în drum și în locuri pustii ... și nu aveau cu ce să se hrănească pentru a trece prin toată iarna, nu aveau locuințe și nu primeau soldă”³³. Pe lângă aceasta, executând sarcinile în calitate de însoțitori ai poștei diplomatice ei „în permanență se expuneau atacurilor din partea oamenilor regelui suedez și a voievodului kievean (Stanislav Poniatovski – V.Ț.)”³⁴.

Probabil, lui Petru I i-a venit în același timp ideea de a crea la frontierele de sud și sud-vest ale țării așezări militare din rândurile emigranților din Balcani și de pe Dunăre după exemplul grănicerilor austrieci. Acest lucru este confirmat prin decretul lui Petru I din 31 ianuarie 1715, în care se prevedea posibilitatea recrutării în continuare a originarilor din Balcani în armata rusească. Se făcea cunoscută

²⁷ Idem, fond 248, op. 9, dosar 515, f. 260r-v.

²⁸ Ibidem, f. 261v.

²⁹ Ibidem, f. 148.

³⁰ Ibidem, f. 260v.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem, f. 260v–262; АСПОИИР, fond 83, op. 3, dosar 3, f. 145r-v.

³³ РГАДА, fond 248, op. 9, dosar 515, f. 260v–261.

³⁴ АСПОИИР, fond 83, op. 3, dosar 5, f. 18.

dorința țarului: „ofițerilor pentru satisfacerea în bunuri li se vor da din locurile de graniță pământuri pe care pot să instaleze oameni și popoarele lor. Și pentru ca pe asemenea oameni să-i cheme și înregistreze la ei și să-i trimită pentru aceasta în regiunea lor special, asupra căror oameni ei vor comanda în caz de război, iar în timp de pace vor primi de la ei dijmă”³⁵. Pe lângă decretul menționat mai sus, o misiune concretă a fost dată comandantului regimentului moldovenesc de cavalerie ușoară, colonelul Filip Apostol-Chigheci, căruia i s-a recomandat „... să așeze pe pământurile de la graniță oameni din popoarele sale ... și pentru aceasta să cheme oameni din aceste ținuturi special ... și asupra căror să aibă comandă”³⁶. Însă condițiile create la acea vreme atât în interiorul țării, cât și în afara hotarelor acesteia nu au permis să se treacă la realizarea planului lui Petru I.

Încheierea păcii mult așteptată la hotarele de sud ale statului rus i-a permis lui Petru I să-și concentreze toate forțele țării pentru soluționarea problemei strategice – distrugerea totală a trupelor suedeze în Pomerania – și să-și consolideze prezența politică și militară în ținuturile baltice. Totodată țarul și-a îndreptat atenția spre securitatea pământurilor din sudul țării, supuse atacurilor devastatoare din partea tătarilor din Crimeea. În scopul apărării împotriva invaziilor militare în Ucraina, Petru I a început să creeze în 1713 în localități regimente de landmiliție, după modelul celor ce existau în Austria³⁷. Realizarea acestei idei a fost încredințată de monarh generalului K.E. Renne și general-maiorului Toma Cantacuzino. Tot atunci, sub comanda celui din urmă au fost trecute 5 regimente de dragoni. În același timp, lui i-a fost conferită comanda asupra regimentului de dragoni Tobolskii.

Pe parcursul a șase ani divizia de cavalerie regulată, aflată sub ordinele lui Toma Cantacuzino a apărut frontiera de sud „... transferându-se dintr-un loc în altul”; se foloseau pichete de cercetare, care colectau informații despre evenimentele din țările vecine, în special despre situația politică și militară din Imperiul Otoman³⁸. Documentele pe care le avem la dispoziție ne permit să susținem că Toma Cantacuzino corespundea activ și multiplu cu informatorii săi din Moldova, Țara Românească, Transilvania și Polonia. O importanță destul de semnificativă pentru guvernul rus o prezenta corespondența sa cu rudele care se aflau în anturajul apropiat al domnitorului valah³⁹. În pofida sentimentului amar de încredere înșelată pe care l-au resimțit țarul și consilierii săi față de Constantin Brâncoveanu după evenimentele tragice din 1711, la Moscova totuși „considerau

³⁵ *Relațiile politice și culturale ale Rusiei cu pământurile slavilor din sud în secolul XVIII*, ed. A.L. Narocinițkii, N. Petrovici, Moscova, 1984, p. 51.

³⁶ РГАДА, fond 248, op. 8, dosar 483, f. 280v.

³⁷ V.I. Țvirkun, *Landmiliția*, în vol. *Istoria patriei. Istoria Rusiei din cele mai vechi timpuri până în 1917*, *Enciclopedia*, vol. 3, Moscova, 2000, p. 277.

³⁸ РГАДА, fond 68, op. 1, anul 1716, dosar 2, f. 18, corespondența lui T. Cantacuzino cu G.I. Golovkin.

³⁹ АСПОИИР, fond 83, op. 1, carton 22, dosar 4a, f. 1–3.

drept o idee bună” să se păstreze și să se continue legăturile secrete cu curtea domnitorului muntean. Realizarea acestor legături a fost încredințată lui Toma Cantacuzino, care până în ajunul schimbării lui Constantin Brâncoveanu de pe tronul domnesc a întreținut cu el și cu consilierul apropiat al acestuia, Constantin Cantacuzino, o corespondență prin intermediul curierilor tainici⁴⁰.

După intrarea lui Toma Cantacuzino în slujba armatei ruse i-a fost atribuită o soldă anuală de 3.200 de ruble⁴¹. În afară de aceasta, conform decretului lui Petru I, i-au fost promise o casă în Moscova și o moșie în Ucraina, din rândul celor care au aparținut conducătorilor de regimente căzăcești trecuți de partea lui Ivan Mazepa⁴². Însă nici membrii Senatului de guvernământ, nici hatmanul ucrainean Ivan Skoropadski, căruia i s-a poruncit „să caute aici în Ucraina un sat în care erau o sută de case”⁴³, nu se grăbeau să execute porunca țarului. Greutățile slujbei regimentelor de la frontieră, transferurile dese dintr-un loc în altul, precum și lipsa familiei plasau pe al doilea plan soluționarea problemelor personale. Primind la sfârșitul anului 1714 o scrisoare personală de la hatmanul Ivan Skoropadski, în care era anunțat că „asemenea sate sunt de mult împărțite ... și mai multe nu sunt”, el „se străduia să nu insiste exagerat” pe lângă de țar și protectorii săi Gavriil Golovkin și Alexandru Menșikov „pentru piedica pusă pentru întoarcerea soției”⁴⁴. Însă, după căderea de pe tronul muntenesc și arestul lui Ștefan Cantacuzino, vărul lui Toma, a început prigonirea întregii familii Cantacuzino.

Până atunci soția lui Toma Cantacuzino, contesa Maria, rămasă în Țara Românească să supravegheze moșiile și averea familiei, se afla sub protecția rudelor sale. Dar după evenimentele din iarna anului 1716 a fost nevoită să se salveze fugind în Transilvania.

În ziua următoare după căderea domnitorului Ștefan Cantacuzino, la 8 ianuarie 1716, contesa Maria, ca să nu trezească suspiciuni, l-a trimis în taină pe fiul Constantin⁴⁵ la Brașov, unde „în haine folosite, cu greu ... doar cu sufletul

⁴⁰ Ibidem, fond 83, op. 3, dosar 5, L. 19–20 ob., 51.

⁴¹ РГАДА, fond 68, op. 1, anul 1716, dosar 2, f. 2.

⁴² Ibidem, f. 20–21v.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Majoritatea absolută a cercetătorilor și publiciștilor biografiei Cantacuzinilor nu dau informații corecte despre familia lui Toma. De exemplu, în *Istoria românilor* (vol. V, București, 2003, *Adnotări. Familia Cantacuzino*), se comunică faptul că marele spătar avea doi copii – un fiu, Toma, care a murit de mic, și o fiică, Safta. Ultimul fapt este susținut și de N. Iorga în *Banul Mihai Cantacuzino, Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, București, 1902, p. 356. Însă mărturiile contemporanilor evenimentelor descrise, care l-au cunoscut personal pe Toma Cantacuzino și familia sa, ne propun o informație diferită: *Дневник камер-юнкера Берхгольца: веденный им в России в царствование Петра Великого, с 1721-го по 1725-й год*, partea a 2-a, Moskva, 1858, p. 50. De altfel, faptul că Toma Cantacuzino a avut un fiu, înscris în regimentul de gardă Preobrajenski, este confirmat și în jurnalul său personal și de Ivan Iliinskii, secretarul personal al lui Dimitrie Cantemir. Povestind despre evenimentele campaniei persane din anul 1722, el menționează numele contelui

(adică fără surse pentru existență – V.Ț.) și singură a plecat”⁴⁶. Doar la 19 aprilie 1716 Toma a primit veste de la soția sa, care l-a informat despre scăparea ei și pregătirile de a veni în Rusia. Dificultățile și pericolul drumului atât de lung de la Brașov la Moscova l-au făcut pe Toma Cantacuzino să-i ceară ajutor lui Gavriil Golovkin, conducătorul Colegiului de Afaceri Externe, rugându-l să ajute la aducerea familiei sale prin intermediul misiunilor diplomatice ruse din Austria și Polonia⁴⁷. În acest context, este limpede eronată relatarea lui Nicolae Iorga că în anul 1717 Toma Cantacuzino, din porunca țarului, a plecat în Transilvania, unde-l aștepta soția alungată din Țara Românească de către Constantin Brâncoveanu⁴⁸.

Odată cu sosirea soției și a fiului său în Rusia, Toma Cantacuzino a fost pus în fața problemei asigurării materiale și cazării acestora în condiții decente. În afara faptului că până în acel moment încă nu primise moșiile promise, el a mai fost lovit de o neplăcere. Numit în locul principelui Ștefan, noul domnitor muntean Nicolae Mavrocordat a confiscat în vistieria statului „toate imobilele clanului Cantacuzino, după ce a împărțit proprietățile lor boierilor săi apropiați Iordache Crețulescu, banului Manolache și altora”⁴⁹. Pierzându-și moșiile și averea din Țara Românească și neprimind deocamdată nimic din ceea ce i se promisese în Rusia, Toma Cantacuzino a fost nevoit să adreseze numeroase scrisori țarului, Senatului și înalților săi protectori cu rugăminți de a contribui la obținerea averii mobiliare și imobiliare care i se cuvenea. Mai mult de un an au durat plângerile contelui și corespondența lui permanentă cu Senatul și cu hatmanul ucrainean.

Parcurgând un drum lung și anevoios, soția și fiul lui Toma Cantacuzino au ajuns în Rusia abia în luna mai a anului 1717; neavând locuință proprie, s-au stabilit la Moscova, în casa rudelor lor – familia principelui Dimitrie Cantemir. Dar nici la sosirea contesei Maria, nici în primele luni după venirea ei în capitala veche a țării, cea mai stringentă problemă pentru familia Cantacuzino nu era încă rezolvată. Singura explicație pentru târăgănarea îndeplinirii dispoziției monarhului rus de transmitere a imobilului și moșiilor oferite lui Toma poate fi oferită de lipsa lui Petru I din țară. După cum se cunoaște, din martie 1716 până în noiembrie 1717, acesta a vizitat, în fruntea unei mari solii ruse, un șir de țări europene. Deoarece problema transmiterii oricăror bunuri din vistieria statului în proprietate privată era prerogativa exclusivă a țarului și se aproba personal de el, niciunul dintre funcționarii de stat nu a avut îndrăzneala de a executa ucazul scris de mâna țarului în anul 1714.

Abia în luna noiembrie 1717 cortegiul țarului a sosit în Sankt-Petersburg și această veste a ajuns la urechea lui Toma Cantacuzino, care a trimis monarhului o

---

Constantin, fiul lui Toma Cantacuzino – И. И. Ильинский, *Notationes quotidianae*, în Л. Н. Майков, *Материалы для биографии кн. А. Д. Кантемира*, în ORlaS, vol. 73, 1903, nr. 1, p. 295–343.

⁴⁶ РГАДА, фонд 68, оп. 1, anul 1716, dosar 2, f. 20.

⁴⁷ Ibidem, f. 20v–21.

⁴⁸ Banul Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 354.

⁴⁹ Ibidem, p. 356–357.

nouă scrisoare. „Măria Ta, Preamilostive Țar – se adresa el lui Petru I –, după voia preamilostivului Dumnezeu ... plecând din patria mea într-un mare stat al Măriei Voastre, unde am primit bogată milostenie din partea Marelui Țar și de asemenea și cinste, fiind mulțumit de așa milostenie, de care am fost și sunt mulțumit și până în prezent, iar mai târziu, acum preamilostivul Dumnezeu a îngăduit soției mele cu unicul fiu doar cu trup și suflet să scape de arestul din pământul muntenesc și deja în acest an a venit la mine, mă văd pe mine robul Măriei Voastre cu greutatea de familie preocupat ... Rog pe Măria Voastră ca să poruncească puterea dumneavoastră robului său ... să i se dea casă în Moscova și curți cu țărani, unde și câte va porunci Măria Voastră.”⁵⁰ Adresarea către Petru I a avut efect, deoarece la începutul anului 1718 lui Toma Cantacuzino i-au fost date o casă în Moscova și moșii în Ucraina.

Grație unei diplome eliberate contesei Maria Cantacuzino în ianuarie 1725 de către Mihai Golițan, guvernatorul guberniei Kiev, prin care se garanta protecția statului asupra averii sale, avem posibilitatea să aflăm informații despre moșiile obținute de Toma Cantacuzino de la Petru I.

Înștiințare privind localitățile din Rusia Mică ce aparțineau văduvei general-maiorului Toma Cantacuzino plasate în regimentul Pereiaslavski⁵¹

	gospodării	supuși	mori	cazane de fiert vodka	cârciumi
Satul Olihi	-	37	-	-	1
Hutor Olihovskoi	1	-	1	3	-
Satul Senkovți și Drabovți	1	60	-	-	2
Satul Kovtunî	-	22	-	-	1
Hutor Velikoi	1	21	-	-	-
Hutor Drobov	1	9	-	-	-
Slobodca Ciucimak	-	15	1	-	1
În localitatea Zolotonoși	2	25	4	-	2
Hutor Zgari	-	8	-	-	-
În orașul Pereiaslavli și suburbii	2	5	1	-	1
Hutor Koran	-	3	2	-	-
În satul Stolteghi	-	4	-	-	-
Satul Tâbli	1	59	-	5	1
În localitatea Lipleaev	1	-	-	-	-
În localitatea Peșanoe	-	8	1	-	-
Hutor Mihalci	1	5	-	-	-
Satul Pologhi	1	94	-	-	3
Hutor Dubovaea Șeia	1	-	1	-	-

⁵⁰ РГАДА, фонд 9, secția 2, anul 1717, dosar 34, f. 332.

⁵¹ Victor Țvircun, *Viața și activitatea*, p. 145; РГАДА, фонд 11, op. 1, anul 1725, dosar 162, f. 1–2.

Hutor Demki	1	3	1	-	-
Satul Kopustinți	-	39	9	-	1
Sătucul Gorodișce	-	12	4	-	-
Hutor Hvarbovanoi	-	55	1	-	-

Finalul eforturilor de lungă durată de a obține casa și moșiile din partea țarului rus nu a pus capăt solicitărilor lui Toma Cantacuzino către administratorii și prietenii săi sus-puși din Sankt-Petersburg și Moscova. Deseori el juca un rol de intermediar între rudele sale, aflate peste hotare, și demnitari de la curtea țarului, cărora le transmitea scrisorile, informațiile și rugămințile parvenite din Țara Românească, Veneția, Transilvania și Austria. Printre ele este demnă de pomenit istoria plecării și stabilirii în Rusia a cumnatei contelui, Păuna Cantacuzino, văduva principelui Țării Românești Ștefan, executat la Istanbul.

În ianuarie anului 1716 asupra familiei Cantacuzino s-a abătut ura și mânia sultanului Ahmed al III-lea, care a dat poruncă să fie schimbat principele Ștefan de pe tronul muntenesc. Împreună cu soțul mazilit a plecat în capitala Imperiului Otoman și principesa Păuna cu copiii. Tot acolo, după câteva luni, sub ochii ei au fost luați și trimiși la execuție la Yedikule socrul și soțul ei.

În graba de a îndeplini porunca sultanului ienicerii au scăpat-o din vedere pe Păuna Cantacuzino și pe cei doi fii ai ei. În primejdie de moarte, soția energică și hotărâtă a domnitorului muntean nu și-a pierdut abilitatea de a lua decizii rapide. Strângându-și doar lucrurile de strictă necesitate, banii și bijuteriile, ea a părăsit palatul în aceeași noapte însoțită de copiii săi și s-a ascuns la ambasada olandeză, sub protecția ambasadorului și prietenului lor de familie, contele de Coliere.

În schimbul bijuteriilor sale și cu ajutorul ambasadorului olandez, care i-a dat pașaport, Păuna a putut închiria o corabie și aproximativ la 20 august, împreună cu fiii săi, a părăsit țărmurile Bosforului. Abia peste patru săptămâni, obosiți de furtuni și greutatea drumului lung, ei au ajuns la Messina. În ultimele zile ale lunii septembrie 1716 Păuna a fost primită de viceregele ambelor Sicilii, care i-a înmănat scrisori de recomandare către pontif. La 12 octombrie a avut loc audiența ei la papa Clement al XI-lea. Primind ajutor material, binecuvântarea preasfântă și scrisori de recomandare din partea papei către împăratul german Carol al VI-lea, Păuna și-a continuat drumul prin Florența, Bologna și Veneția spre Viena, unde a ajuns la începutul anului 1717⁵².

În capitala austriacă, văduva domnitorului muntean a fost călduros primită de împărat, care, în semn de recunoaștere a meritelor soțului ei față de curtea de la Viena, precum și a greutăților și lipsurilor pe care le-a suportat aceasta, a instituit o pensie anuală, care corespundea rangului și poziției ei. Ambii fii, care împliniseră 15 și, respectiv, 16 ani, au obținut posibilitatea de a-și continua studiile. Conform afirmației lui Nicolae Iorga, pensia alocată de curtea vieneză îi permitea familiei Păunei să ducă o viață demnă de poziția sa în societate. Însă urmașii ei erau „prea

⁵² Ion Mihai Cantacuzino, *O mie de ani în Balcani*, București, 1996, p. 206.

mândri pentru a merge pe jos și la fel de săraci pentru a plăti datoriile”, ceea ce timp de câțiva ani a înrăutățit definitiv situația financiară a principesei⁵³.

Probabil ultimul motiv a dus la orientarea Păunei spre Rusia, unde putea să mizeze pe mai multe avantaje pentru propria familie, sprijinindu-se pe ajutorul rudelor sale, Toma Cantacuzino și Dimitrie Cantemir. Prin intermediul lor, principesa putea să-și încerce norocul la curtea monarhului rus.

La începutul primăverii anului 1718, Păuna a transmis „prin solul său” câteva scrisori contelui cu rugămintea de a le reexpedia, una lui Petru I, cealaltă cancelarului Gavriil Golovkin, în care – după cum remarcă în scrisoarea de însoțire adresată lui Toma Cantacuzino – își „exprima speranța că va fi privită cu milă de preamiliostivul monarh rus și va primi o mână de ajutor de la ocrotitorul lumii creștine ortodoxe”⁵⁴. Corespondența Păunei cu curtea rusă a continuat circa doi ani. Alături de scrisorile trimise țarului și înalților demnitari, nu puține eforturi pentru soluționarea favorabilă a rugăminții acesteia au depus Dimitrie Cantemir și Toma Cantacuzino. Corespondența contelui cu principele Alexandru Menșikov, la care am avut acces, ne permite să afirmăm că principesa Păuna cu copiii săi a venit în Rusia în prima jumătate a anului 1720⁵⁵ și s-a oprit în palatul lui Dimitrie Cantemir din Sankt-Petersburg. Acolo Păuna a așteptat executarea promisiunii lui Petru I de a o împroprietări cu moșii și casă⁵⁶. Doar după numeroase rugăminți din partea principesei și a rudelor sale a urmat indicația scrisă a lui Alexandru Menșikov, adresată cancelarului Gavriil Golovkin: „satele aflate în Rusia Mică, despre care noi cu Prea Măria Voastră am vorbit, pentru întreținerea și alimentarea ei i se dau în proprietate. Pentru aceasta rog ca Luminăția Voastră să binevoiți să-i dați, pentru a primi în proprietate aceste sate, de la Colegiul Afacerilor Externe o diplomă, pentru ca ea și copiii săi să se poată întreține fără nevoie”⁵⁷. Însă și după această dispoziție, la 5 iulie 1721, Păuna a fost nevoită din nou să se adreseze în scris lui Alexandru Menșikov cu rugămintea de a i se acorda un ajutor, „deoarece problema referitoare la ea nu a fost încă soluționată în Senat și a primit din vistieria statului doar 500 de ruble, care au fost cheltuite pentru achitarea datoriilor”⁵⁸. Abia în toamna aceluiași an i-au fost date în proprietate în regimentul de la Poltava moșiile fostului adjunct al comandantului de regiment Karpek, care în anul 1708 a trecut de partea hatmanului Ivan Mazepa, răsculat împotriva lui Petru I. În documentele referitoare la moșiile donate Păunei Cantacuzino se menționa: „cazacul Danilo Karpecenko (Karpek) deținea terenurile fostului colonel Feodor Korovcenko, în

⁵³ Constantin Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, vol. I, Chișinău, 1991, p. 367–368.

⁵⁴ РГАДА, fond 160, op. 1, anul 1718, dosar 4, f. 1–2v.

⁵⁵ Cunoscutul cercetător al arborelui genealogic al Cantacuzinilor, Ion Mihai Cantacuzino (*O mie de ani în Balcani*, p. 207), afirmă că Păuna a luat hotărârea de a se muta în Rusia și a ajuns acolo în anul 1719.

⁵⁶ РГАДА, fond 198, op. 1, dosar 632, f. 35.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem, f. 43.

baza universalului obținut de la hatman, unde intrau: 3 sate ... în sotnia⁵⁹ Kozelskaia, satul Mostița, satul Rudnea, satul Semipolki, cătunul Svitoie, cătunul Jerebețkoe. În aceste sate, precum și în orașul Kozeleț se află 6 curți moșierești cu livezi și grădini. În aceste sate în supușenie să află 168 de gospodării. În preajma orașului Kozeleț se găsesc o curte cu livadă, grădină, teren arabil și pășuni, precum și o pivniță cu o capacitate de trei cazane de rachiu. Pe parcursul anului această pivniță produce 404 căldări de rachiu. Acelorași sate le aparțin trei mori de vânt.”⁶⁰ Conform documentelor care înregistrau venitul gospodăriei pe anul 1724, Păuna obținea de la moșiile sale: „de la cinci cârciumi, care activau în satele sus-numite, pe an – 202 ruble, iar vinul se aducea de la pivnițele ei. Mori și imaș – 5, pășuni și câmpuri 9 jumătăți. Se colecta pâine: secară – 670 de grămezi, grâu de primăvară (pâine – V.Ț.) – 110 grămezi, de secară – 52 sferturi (*cetveriki*)”⁶¹. Ambii feciori ai Păunei, grație protecției oferite de către Dimitrie Cantemir și Toma Cantacuzino, au fost înscrși soldați la cea mai privilegiată unitate militară din Rusia, regimentul Preobrajenski⁶². În componența acestui regiment ei au participat, împreună cu unchiul lor Dimitrie Cantemir, la campania persană din anul 1722.

Șederea Păunei Cantacuzino cu copiii în Rusia s-a dovedit a fi de scurtă durată, nedepășind cinci ani. Nereușind să se stabilească în noua patrie, ea a avut de suferit o serie de pierderi grele. În câțiva ani au decedat rudele sale apropiate și protectorii ei de bază, Toma Cantacuzino și Dimitrie Cantemir. Imediat după moartea subită a principelui moldav în luna august 1723, Rudolf (Radu – V.Ț.) Cantacuzino, fiul mai mare al Păunei, i-a trimis o scrisoare lui Petru I, în care solicita „acordul preamiloștivului monarh ca să se întoarcă împreună cu mama sa în patrie, precum și rugăminte de a le oferi o sumă de bani de drum și hrană”⁶³. După această scrisoare au urmat alte câteva solicitări cu același conținut adresate de Rudolf împăratului⁶⁴.

Când în ianuarie 1725 a decedat și Petru I, sub protecția căruia spera să croiască o soartă mai bună pentru fiii săi, Păuna a luat hotărârea definitivă de a părăsi Rusia și de a se întoarce în Sfântul Imperiu Romano-German.

În luna mai a aceluiși an 1725, la ordinul împărătesei Ecaterina I, „soția domnitorului muntean Stepan Cantacuzino cu copiii este lăsată să se întoarcă în patrie din propria ei dorință”⁶⁵. Documentele aduse contrazic complet afirmațiile istoricului român Constantin Gane, care considera că Păuna a venit în Rusia doar

⁵⁹ Unitate administrativă din Ucraina în secolele XVII–XVIII.

⁶⁰ Idem, fond 9, secția 2, anul 1726, dosar 83, f. 56r-v, 501–502, 504r-v; op. 1, dosar 182, f. 45r-v.

⁶¹ Ibidem, f. 56r-v, 501–502, op. 1, dosar 182, f. 45r-v.

⁶² В.И. Цвиркун, *Эпистолярное наследие Димитрия Кантемира. Жизнь и судьба в письмах и бумагах*, Kishinyov, 2008, p. 294.

⁶³ РГАДА, фонд 9, secția 2, anul 1723, dosar 65, f. 183.

⁶⁴ Ibidem, op. 1, dosar 182, f. 45r-v.

⁶⁵ Constantin Gane, *Trecute vieți*, vol. I, p. 369.

cu unul din fiii săi, Constantin, și „aranjându-l în garda lui Petru și însurându-l cu Ana Șeremeteva, ea cu sentimentul de datorie îndeplinită a părăsit Rusia”⁶⁶.

*

Capacitățile omenești și militare, experiența lui Toma Cantacuzino, talentul lui organizatoric și administrativ au fost foarte apreciate de Petru I și de conducerea Colegiului militar. Timp de câțiva ani el a fost ajutorul cel mai apropiat al lui K.E. Renne, care comanda corpul de cavalerie în Ucraina. După moartea vestitului comandant de oștiri în anul 1716, Toma Cantacuzino a continuat slujba sub conducerea generalului R.H. Bour, până în primele zile ale lunii august 1717⁶⁷. După aceasta, „până la găsirea unui nou șef” care să ocupe locul vacant, conducerea temporară a corpului a fost încredințată general-maiorului Toma Cantacuzino⁶⁸.

Executarea serviciului monoton și obișnuit de grănicer în orașele de la frontieră și localitățile din Ucraina și Rusia de sud venea în contradicție cu natura energică și activă a lui Toma. El căuta momentul potrivit pentru a-și folosi priceperea și experiența acumulată în sprijinul altor proiecte mai importante pentru statul rus. Nu se poate să nu ținem cont și de ambițiile personale ale contelui. În corespondența sa cu cneazul Alexandru Menșikov, el scria cu amărăciune că aflându-se mulți ani pe lângă corpul de cavalerie în Ucraina „mai multe regimente de aici în diferite momente efectuau deplasări conform ordinelor militare. La care frații mei și alți generali erau luați, iar eu mereu eram lăsat cu alte regimente. Și cum se spune mai sus nicăieri nu plecam.” Simțind în sine capacitatea de a aduce mai mare folos, el s-a adresat cneazului Alexandru Menșikov, care în vremea aceea era președintele Colegiului militar: „deoarece cu conducerea de acum cu siguranță vor rămâne în Ucraina ... nu va fi multă treabă. De aceea rog cu umilință pe Luminăția Voastră ... ca din înalta sa milostenie să binevoiască să mă repartizeze pe lângă comanda sa sau unde veți porunci, pentru ca eu într-adevăr serviciile mele credincioase și străduitoare să le pot arăta Măriei Sale Țarul și să nu pierd degeaba timpul aici în Ucraina.”⁶⁹ Răspunsul cneazului, care îl sprijinea și tutela pe Toma Cantacuzino, nu s-a lăsat mult așteptat. În primele zile ale lunii mai 1720, prin decretul țarului, lui Toma i s-a dat dispoziție scrisă „să stea cu regimentele lângă orașul Starodub și anume: cu unul de grenadierii și șase de dragoni și pe lângă acele unități militare din Meklenburg”⁷⁰ pentru a asigura securitatea și paza lui

⁶⁶ ПГАДА, fond 9, secția 2, anul 1711, dosar 34, f. 289–290.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Idem, fond 198, op. 1, dosar 632, f. 14r-v.

⁶⁹ Ibidem, f. 8r-v.

⁷⁰ V.I. Țvirkun, *Din moștenirea epistolară a lui Ion Neculce (1713–1720)*, în „Revista de istorie a Moldovei”, 1993, nr. 3 (15), p. 48.

Alexandru Menșikov, care inspecta pe atunci trupele militare ale corpului ucrainean⁷¹.

Timp de patru luni Toma Cantacuzino cu regimentele încredințate lui l-a însoțit pe cneaz în diferite orașe și localități ale Rusiei de sud și Ucrainei. În acest timp relațiile lor au luat un alt caracter, trecând de la bunăvoință la prietenie. Apreciind capacitățile organizatorice ale contelui, experiența lui și cunoștințele în calitate de comandant de campanie, Alexandru Menșikov l-a recomandat pe Toma Cantacuzino țarului pentru efectuarea unor activități mai importante.

În perioada evenimentelor descrise, geniul organizatoric al lui Petru I a proiectat planul creării unui sistem unic de transport pe apă în Rusia. Esența planului consta în unirea Mării Baltice și Mării Azov printr-o rețea de canale și ecluze pe râuri și lacuri. Proiectul trebuia să înceapă prin construcția unui canal la lacul Ladoga. Conform dispoziției lui Petru I lucrările urmau să fie inițiate deja în primăvara anului 1721. În acest scop, la 17 decembrie 1720 a fost publicat decretul care prevedea trimiterea la Ladoga „pentru lucrări de construcție la canal” a 10 regimente de dragoni din componența corpului ucrainean, 10.000 de cazaci din cadrul regimentului hatmanului și 2.500 de cazaci din așa-numitele regimente „slobodskie”⁷². La două zile de la semnarea decretului, a avut loc numirea lui Toma Cantacuzino în calitate de comandant asupra tuturor unităților menționate, cu porunca „de a lua calea ... cu această oaste la Noua Ladoga și de a fi cu ea la lucrările pentru săparea canalului”⁷³. Ținând cont de faptul că regimentele trimise în expediție trebuiau să parcurgă drumul pe timp de iarnă și de dificultățile ce decurgeau de aici privind alimentarea și staționarea oamenilor, precum și asigurarea furajului pentru cai, s-a decis inițial să se trimită doar o jumătate din efectiv. „Iar cealaltă jumătate cu caii” urma să rămână „până la iarbă la locuințele de iarnă în Ucraina și pe iarbă cu caii să ia drumul spre Marele Novgorod”⁷⁴.

Specificul expediției efectuate la lacul Ladoga a fost determinat în cea mai mare parte nu de problemele de organizare, financiare și materiale. Pentru prima dată în istoria căzăcimii din Ucraina regimente de luptă ale cavaleriei ușoare, care au obținut glorie militară în multe bătălii, urmau să participe nu la încăierări militare cu dușmanul, ci să îndeplinească rolul de săpători, subordonați lucrărilor forțate. Toma Cantacuzino și corpul său de oaste au primit sarcina „ca lucrul început în vara aceasta să-l finalizeze în întregime, deoarece Măria Sa Țarul a poruncit să nu fie eliberați dragonii și cazacii de la muncă până când această lucrare începută nu se va încheia”⁷⁵. Mai mult decât atât, lui și hatmanului Ivan Skoropadski li s-au dat instrucțiuni de a anunța prin decret „tuturor cazacilor din regimentul hatmanului și din regimentele «slobodskie» că atunci când vor termina

⁷¹ ПГАДА, фонд 198, оп. 1, dosar 148, f. 116r-v.

⁷² Ibidem, dosar 632, f. 103.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Ibidem, dosar 162, f. 353v-354.

⁷⁵ Ibidem, f. 354r-v.

lucrările repartizate lor vor fi lăsați să plece acasă fără a fi reținuți. Dar dacă din cauza lenei aceste lucrări nu le vor duce la bun sfârșit până la vară, atunci toată iarna următoare și până când nu vor finaliza acest lucru, nu vor fi lăsați să plece de la muncă acasă.”⁷⁶

Din cauza parcursului îngreunat de vremea de iarnă și ulterior de drumurile desfundate, Toma Cantacuzino nu a putut ajunge la destinație cu regimentele comandate „în ultimele zile ale lui martie”, cum se prevedea în decret⁷⁷, ci doar la sfârșitul lui aprilie⁷⁸. Însă și atunci, amplasați „în locuințe în orașele Ladoga Veche și Nouă și în satele din apropiere, ei nu au putut să înceapă lucrările din cauza umflării apelor”⁷⁹. Doar la data de 20 mai 1721 regimentele de dragoni și cazacii din regimentul hatmanului au început lucrările la canal⁸⁰.

Clima aspră, neprimitoare pentru sudici, precum și munca fizică grea zdruncinau forțele și sănătatea trupelor angajate la construcție. În rapoartele sale adresate cneazului Alexandru Menșikov expediate de la Ladoga Toma Cantacuzino comunica: „Numărul bolnavilor a crescut extrem de mult – după cum binevoiți înălțimea Voastră mărite cneaz să vedeți în raport – și ziua se mărește. Și lucrul este destul de greu și cu cât mergem mai departe, cu atât e mai tare pământul de vreo zece sau cincisprezece ori. Dacă lovești cu ciocanul, acesta sfărâmă o mică parte și fiecare strat se sapă câte 12 zile și mai mult. Iar acum cu creșterea numărului de bolnavi și în 16 zile cu mare greu poate fi săpat un strat. Iar ca mărime un strat este de 1/2 arșini înălțime. Și s-au săpat straturi în regimente (în unele – V.Ț.) câte 5, iar în altele câte 6.”⁸¹ Și mai tragică era situația în regimentele de cazaci. Conform datelor prezentate la 12 iulie de Toma Cantacuzino cneazului Menșikov, se numărau 3.992 de cazaci bolnavi și 493 de morți⁸². Starea aceasta a lucrurilor s-a menținut până la venirea frigului în septembrie, când lucrările au fost oprite, iar trupele repartizate la locuințele de iarnă. Nou-sosiții „au fost lăsați să ierneze la lucrul la canal”, iar rămășițele primei jumătăți a regimentului au fost distribuite în locuințe în provinciile Vologda, Tveri și Novgorod⁸³.

Dificultățile vieții s-au răsfrânt atât asupra sănătății soldaților de rând, cât și a comandanților lor. Nici Toma Cantacuzino nu a făcut excepție; el s-a îmbolnăvit încă de pe drumul din Ucraina spre Moscova și a fost nevoit să rămână în vechea capitală rusă pentru câteva zile „până când cu ajutorul Domnului s-a izbăvit de boală”⁸⁴. Din păcate, necesitățile serviciului și înaltul grad de responsabilitate nu i-au permis să rămână aici mult timp. Peste o săptămână, a părăsit Moscova, luând

⁷⁶ Ibidem, dosar 632, f. 49–50.

⁷⁷ Ibidem, f. 91.

⁷⁸ Ibidem, f. 91r-v.

⁷⁹ Victor Țvircun, *Viața și activitatea*, p. 43.

⁸⁰ РГАДА, фонд 198, оп. 1, dosar 632, f. 117.

⁸¹ Ibidem, f. 120.

⁸² Ibidem, f. 141.

⁸³ Ibidem, f. 79.

⁸⁴ Ibidem, f. 100r-v.

calea spre divizia sa. Este evident că Toma și-a supraestimat rezistența fizică, deoarece după o lună și jumătate s-a îmbolnăvit iarăși și, la indicația medicilor, nu a ieșit din casă, a luat „medicamente și respectat dieta” prescrisă⁸⁵. Drumurile dese între Sankt-Petersburg și Ladoga, clima aspră și grijile numeroase pentru construcția canalului nu contribuiau la întărirea sănătății sale. Deznodământul a venit la 22 decembrie 1721. Aflându-se pe drum între Sankt-Petersburg și Moscova împreună cu copiii lui Dimitrie Cantemir, Toma a făcut un popas în satul Truhnovo, la o distanță de 70 de verste de orașul Ustiujna Jelezopolskaea. În acel sat a suferit un atac în urma căruia după trei ore a decedat. Corpul neînsuflăit al lui Toma Cantacuzino a fost adus în aceeași zi în orașul Ustiujna și depus în biserica locală „până la ucazul Măriei Sale Împăratul”⁸⁶. Dispoziția lui Petru I referitoare la transportarea osemintelor contelui la Moscova și înmormântarea acestuia a fost dată doar în primele zile ale lunii ianuarie 1722. Conform acesteia „pentru însoțirea corpului decedatului general-maior Cantacuzino” din Ustiujna Jelezopolskaea au fost trimiși „un caporal din regimentul de dragoni din orașul Vladimir împreună cu 12 dragoni”, care au ajuns la Moscova la 16 ianuarie⁸⁷.

Sicriul cu trupul neînsuflăit al lui Toma Cantacuzino a stat în sala mare a casei sale aproape o săptămână. La data de 22 ianuarie, după ce la Moscova a sosit împăratul Petru I cu suita sa, a avut loc ceremonia înmormântării contelui muntean. Un bun cunoscut al lui Toma Cantacuzino și martor ocular al acestei ceremonii, F.W. Bergholz, kammerjunker la curtea ducelui de Holstein, a lăsat următoarea mărturie: „La 22 ianuarie 1722 ... după-amiază, pe la orele patru, Măria Sa a plecat cu contele Kinskii (solul împăratului austriac pe lângă curtea rusească – V.Ț.) ... în casa decedatului general Cantacuzino, care a murit subit în drum între Petersburg și Moscova și care a fost înmormântat azi ... Măria Sa (Petru I – V.Ț.) regretă foarte mult pierderea acestui om și, chiar astăzi, în casa lui îi spunea alteței sale (ducele de Holstein – V.Ț.) că a fost un curajos, excelent soldat și cel mai devotat din toți muntenii care au venit în slujba lui ... Decedatul era de credință greacă și a fost înmormântat corespunzător, după ritualul de aici. La orele 11 dimineața la casa lui au venit două batalioane complet înarmate, cu muzică și steagurile lăsate și s-au aliniat în așteptarea scoaterii corpului. Când a venit alteța sa, tot acest detașament i-a dat onorul. Împăratul era acolo și l-a primit pe duce destul de bine. Mai întâi, toți cei prezenți au fost serviți cu puțin vin și dulciuri și le-au fost date mănuși albe și circa 500 de inele de aur; apoi la deschiderea sicriului și slujirea panihidei de către soborul de preoți, toți cei prezenți s-au apropiat de defunct pentru a-i da sărutul de rămas-bun. Apoi sicriul a fost închis iarăși, iar procesiunea s-a pornit spre cimitir. Înainte mergea călare maiorul batalionului regimentului Șlisselburg, urmat de ambele batalioane menționate cu opt steaguri, dar fără grenadieri. Ofițerii

⁸⁵ Ibidem, dosar 633, f. 16–18.

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ Ibidem, dosar 181, Emiteri de scrisori, decrete, pro memorii și ordine ale cneazului A.D. Menșikov în Senat și diferitor persoane în 1722, f. 46.

purtau panglica de doliu la pălării și pe vârful sulitelor, pe care, ca și muschetarii, le țineau întoarse, după ritualul german de înmormântare. Pălăriile și instrumentele oboiștilor, de asemenea, erau acoperite cu doliu, iar la toboșari tobele erau acoperite cu stofă neagră, din care cauză scoteau un sunet înfundat și trist. După soldați mergeau călare doi trompetiști în costume verzi, cu galoane argintii și cântau din trompete; apoi mergea mareșalul cu sceptrul, iar după el duceau mai întâi steagul de doliu, după el steagul de paradă pe care pe de o parte era desenat portretul generalului, iar de altă parte stema sa. Apoi mergea pe un cal sălbatic uriaș un călăreț îmbrăcat în zale. După el doi grăjdari conduceau un cal de paradă destul de frumos, cu șa roșie de catifea, în urma căruia duceau și un cal de doliu acoperit până la pământ cu stofă neagră și dus de căpăstru de asemenea de doi grăjdari. Imediat după această procesiune mergeau un sobor de preoți și numeroși slujitori de biserică în veșminte splendide cu icoane și lumânări de ceară aprinse, cântând încontinuu. După sicriu mergea împăratul în mantie de doliu lungă, având lângă sine în partea dreaptă pe duce, iar în stânga pe cneazul Alexandru Menșikov, ambii fiind de asemenea în mantii negre lungi. În urma lor mergeau alți înalți demnitari, dar nu în număr mare, nu mai mult de 20 de persoane, și nu toți în negru și în mantii negre. La capătul acestei procesiuni se trăgeau câteva sănii goale. După Sloboda (cartier – V.Ț.) Nemțească împăratul s-a despărțit de procesiune și împreună cu ducele s-a așezat fiecare în sania sa și s-a întors în oraș. Însă cneazul Alexandru Menșikov, după cum mi s-a spus, a continuat să meargă cu procesiunea până la biserică, unde un propovăduitor, care vorbea foarte frumos (Feofan Prokopovici – V.Ț.), a rostit o cuvântare la mormânt, după ce sicriul a fost din nou deschis pentru sărutul de rămas-bun cu decedatul. La sfârșitul tuturor acestor triste ceremonii soldații au tras trei salve complete.”⁸⁸

Toma Cantacuzino a fost înmormântat în biserica sobornicească a mănăstirii nouă greacă Sfântul Nikolai din Moscova, în cavoul de familie al Cantemirilor, alături de adormitele soția și fiica lui Dimitrie Cantemir, Cassandra și Smaragda⁸⁹.

Nu mai târziu de anul 1723 în aceeași biserică a fost înmormântat fiul lui Toma Cantacuzino, Constantin. În ciuda afirmației lui N. Iorga că soția contelui, Maria, a decedat la un an după moartea soțului, documentele de arhivă găsite confirmă că în anul 1725 ea era încă pe deplin sănătoasă și își gestiona moșiile, obținând certificate de protecție și de scutire a lor de staționarea trupelor militare⁹⁰.

Din păcate, nu cunoaștem nici soarta ei ulterioară, nici data morții ei. Maria Cantacuzino, soția fostului mare spătar muntean, a fost înmormântată în Biserica Sf. Constantin și Elena alături de soțul și fiul său⁹¹.

Cu aceasta s-a sfârșit viața plină de reușite și eșecuri „a soldatului curajos și omului cu fire veselă” Toma Cantacuzino. Cu moartea contelui și a apropiaților săi

⁸⁸ *Дневник камер-юнкера Берхгольца*, p. 50–52.

⁸⁹ *Сорок сороков. Кремль и монастыри*, vol. 1, Moskva, 1992, p. 157.

⁹⁰ Victor Țvircun, *Viața și activitatea*, p. 144–145.

⁹¹ *Ibidem*.

a încetat încercarea de consolidare printre neamurile cunoscute ale nobilimii rusești a urmașilor împăraților bizantini. Cu mult mai târziu, la 29 aprilie 1893, reprezentanții altei ramuri a neamului Cantacuzino au fost aprobați în funcția de cnezi ai Imperiului Rus și introduși în „Colecția generală de blazoane”, partea XII, cu numărul șapte⁹².

THE LIFE AND DEEDS OF COUNT TOMA CANTACUZINO IN RUSSIA (II)

Abstract

The second part of the paper shows the life of Toma Cantacuzino from his departure to Russia until his death in 1721.

At the end of 1712, on Peter I's orders, Major General Toma Cantacuzino was commissioned to form a cavalry corps, which in early 1713 had its quarters on the outskirts of Kiev. This corps would participate in military actions against the Tatars until the signing of the third Russian-Turkish peace treaty.

After the normalization of the relations with the Ottoman Porte, measures were taken to limit the employment of auxiliary troops. Cantacuzino's regiment was dissolved in the autumn of 1713. However, as a protective measure against military invasions from Ukraine, Peter I prompted in 1713 the creation of militia regiments, after the Austrian model. The task was entrusted to General K.E. Renne and to Major General Toma Cantacuzino. Five regiments of dragons were placed under the latter's command. For six years, the regular cavalry division entrusted to Toma Cantacuzino defended the southern border. All through this period, Toma Cantacuzino kept active correspondence with his informers in Moldavia, Wallachia, Transylvania and Poland, quite important to the Russian government being especially his correspondence with his relatives in the entourage of the Wallachian prince.

For several years, Toma was K.E. Renne's closest assistant. After the latter's death in 1716, he continued to serve under General R.H. Bour until August 1717. Subsequently, the temporary leadership of the unit was entrusted to himself.

In January 1716 the Wallachian Prince Ștefan Cantacuzino, Toma's cousin, was arrested. Persecutions began against the entire Cantacuzino family and the new prince Nicolae Mavrocordat seized all their property. Toma's spouse, Countess Maria, fled with their son to Transylvania, and later on to Russia, in May 1717. They took up residence in Moscow, in the house of Prince Dimitrie Cantemir's family.

Having lost all his property in Wallachia and yet received nothing of the wealth promised to him in Russia, Toma Cantacuzino addressed several letters to

---

⁹² *Дворянские роды Российской империи. 1721–1917*, vol. 3, Moskva, 1996, p. 222–224.

the Tsar, the Senate and his high-placed protectors, pleading for his due. At the end of 1718, Toma Cantacuzino was given a house in Moscow and several estates in Ukraine.

Toma Cantacuzino continued to address friends and officials in Saint Petersburg and in Moscow, often playing the go-between for relatives residing abroad, and to convey to them letters and requests from Wallachia, Venice, Transylvania and Austria. Among the relatives he helped was his sister-in-law Păuna Cantacuzino, the widow of the Wallachian Voivode Ștefan, executed at Istanbul.

In December 1720, Toma was given the command of the troops commissioned to build a canal on Ladoga Lake as part of the Tsar's project to create a system of transportation on water linking the Baltic Sea to the Sea of Azov. The harsh northern climate and the long and tiring journeys took their toll on him and Toma Cantacuzino fell ill recurrently. On 22 December 1721, during a journey from Sankt-Petersburg to Moscow, he made a stopover at Truhnovo (a village near Ustiujna Jelezopolskaea), where he suffered a stroke and died. His bodily remains were transported to the town of Ustiujna during the same day, and laid inside the local church. The order to transport the corpse to Moscow and bury it there was given by Peter I in the first days of January 1722. The body reached Moscow under military escort on 16 January and was buried on 22 January in the church of St. Nicholas Monastery of Moscow, in the family crypt of the Cantemirs. Toma Cantacuzino's spouse and son were later buried in the same church.

Keywords: Romanian late medieval history, Wallachia, Toma Cantacuzino (approx. 1671–1721), Păuna Cantacuzino, tsar Peter I, Wallachian-Russian relations, Ottoman-Russian relations, boyar families.

INDIVIDU ET REPRÉSENTATIONS DE LA PARENTÉ DANS LES TEXTES NORMATIFS CANONIQUES ET LAÏQUES (VALACHIE, FIN XVIIIe – DÉBUT XIXe SIÈCLES)

ANDREEA-ROXANA IANCU*

Nous avons suivi ailleurs¹, à travers des débats et des analyses qui ont animé l'historiographie roumaine, la nature, l'imaginaire et le fonctionnement de la parenté, dont le principe directeur est la préservation de la possession foncière héréditaire. Au-delà des discussions sur les origines de la propriété, les mythes et la réalité historique, l'idée selon laquelle tout le monde gravitait autour de la terre est toujours présente d'une manière implicite ou explicite. La terre apparaît comme témoignage d'un acte fondateur du créateur de descendance et donc la preuve de l'existence d'un lignage, son acte d'identité. Étant un maillon de cette chaîne d'agnats et partageant une identité communautaire, chacun achève son rôle en assurant la transmission de ce patrimoine initial à une nouvelle génération porteuse du même sang. Peu importe la manière dont il le fait : donation, échange, fraternisation ou adoption. L'essentiel c'est la survie de la terre.

Que change le testament une fois accepté comme l'un des moyens de transmission de la terre ? Tout d'abord, il change la perspective en tant qu'expression de la volonté individuelle – en principe indépendante de toute ingérence – de transmettre un patrimoine. Comme on a déjà pu le voir², cette indépendance de volonté était bien relative et se configurait en fonction du milieu social.

Par ailleurs, la volonté ne pouvait se manifester que par rapport à des biens considérés comme personnels ou individuels. Comment interpréter alors la question du patrimoine lignager en termes de succession individuelle légale ou testamentaire ? On peut trouver la réponse chez Bernard Derouet³, dans l'opposition entre les deux visions de l'héritage, du droit coutumier et du droit

---

* Institut d'Histoire « Nicolae Iorga », Bucarest, androxiancu@gmail.com.

¹ Andreea-Roxana Iancu, *Stingerea familiei boierești și strategii de salvare la începutul secolului al XIX-lea în Țara Românească. Studii de caz*, dans « Revista istorică », t. XV, 2004, n°s 3–4, p. 179–200 ; Eadem, « Le rêve de perpétuité. Transmission du patrimoine entre stratégie successorale et pratique dévotionnelle (Valachie, fin du XVIIIe – début du XIXe siècles) », thèse de doctorat.

² Voir notre étude *Se préparer à la mort : le devoir de chaque chrétien. Le testament entre la rémission des péchés et la succession (Bucarest, fin du XVIIIe – début du XIXe siècles)*, dans « New Europe College Yearbook 2004–2005 », 2009, p. 159–199.

³ Bernard Derouet, *Les pratiques familiales, le droit et la construction des différences (15e–19e siècles)*, dans « Annales ESC », année 52, 1997, n° 2, p. 369–391.

romain. C'est ainsi que les biens héréditaires, tout en étant la pleine propriété du défunt, font l'objet, sous certaines conditions, de restrictions quant à leur aliénation. Dès qu'on a pu comprendre ce qui à première vue se présente comme contradiction entre les droits de l'individu et les intérêts d'une personne morale incarnée par le groupe familial, il est possible d'avoir accès, en même temps, à la dynamique de la parenté et du processus que Valentin Al. Georgescu identifiait comme individualisation de la terre⁴. Si on a déjà montré ailleurs comment s'organisaient les communautés de parents autour d'un patrimoine, il reste à suivre le modèle de succession proposé par le droit positif.

Tout au début de cette recherche, l'accent a été mis sur le testament sans prendre en compte la forme légale de la succession, l'héritage *ab intestat*. Le choix de les séparer dans un premier temps, pour les réunir ultérieurement vise à mettre en évidence leur articulation dans une représentation juridique de la parenté, ainsi que dans la pratique. D'une part il y a le testament, acte de puissance défini par l'expression écrite de la volonté individuelle, d'autre part le principe généalogique, représenté graphiquement par un *arbor iuris*⁵; il crée une hiérarchie entre les parents partageant leurs droits à la succession. En même temps, la liberté de tester n'est ni absolue, ni arbitraire. Elle est conditionnée par une réserve⁶ et dirigée par ce même *arbor iuris* dans le choix des héritiers autres que les agnats. Mais ce qui est intéressant maintenant c'est le modèle engendré par la succession en matière de parenté. Hérité du droit romain, l'*arbor iuris* ou *stemma* sert comme instrument pour réglementer les droits des parents à la succession d'un défunt. Il comporte le même enchaînement de parenté verticale qu'une descendance créée par un ancêtre fondateur. Il faut notamment penser au schéma contenu dans le chapitre sur l'héritage « sans testament » du *Code Caragea* (1818)⁷ (fig. 1).

Le rapprochement avec la généalogie telle qu'elle est conçue pour un lignage permet de mieux voir les différences entre les deux modèles de parenté. C'est ainsi que, dans le paradigme juridique, on ne retrouve pas d'arbre issu d'un ancêtre, mais un schéma centré sur l'ego du défunt. Bien que ce schéma prenne la forme d'un arbre généalogique stylisé, sa conception et sa structure sont différentes. Dans la limite du sixième degré de parenté, les descendants et les ascendants se constituent en axe vertical qui passe par l'*ego*, tandis que les branches collatérales se déploient à partir de chaque ascendant, excepté le plus ancien. Les descendants ne

⁴ Val. Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980, p. 252.

⁵ Voir l'ouvrage qui a été un repère pour cette partie de notre recherche : Christine Klapisch-Zuber, *L'ombre des ancêtres. Essai sur l'imaginaire médiéval de la parenté*, Paris, 2000, p. 23–27.

⁶ Le droit de disposer à titre gratuit connaît une limite par l'institution de la réserve. Pour protéger certains héritiers contre les dispositions abusives, on l'avait adoptée du droit justinien et appliquée en faveur des descendants et des ascendants : *Istoria dreptului românesc*, vol. I, dir. Vl. Hanga, București, 1980, p. 528–529.

⁷ *Legiuirea Caragea*, București, 1955.

« prolongent » pas un couple marié mais un seul individu, ce qui explique que la parenté par alliance soit absente de ce modèle.

Expression graphique d'une conception hiérarchique de la parenté consanguine partagée en ascendants, descendants et collatéraux, ce schéma de la succession montrait son utilité pour identifier les héritiers provenant de parenté lointaine (4ème, 5ème degré). C'est par sa vocation de généralité qu'il allait au-delà des systèmes différents de la succession. De même, les exceptions comme les enfants illégitimes ou les enfants avec des parents adoptifs ne sont pas incluses.

Que peut-il surgir de cette confrontation entre le modèle de parenté dont le noyau est un ancêtre légitimateur d'identité lignagère et un autre reposant sur la succession d'un individu et de la transmission de ses propres biens et droits sous la forme d'un patrimoine ? Elle pourrait annoncer, dans un contexte historique et social marqué par la circulation monétaire et par la bureaucratisation, un changement d'optique concernant la place de l'individu et par conséquent une autre dynamique des réseaux de solidarité parentale. Dès lors, la pratique peut montrer une forte résistance à ce qui n'est pas familier et bouscule l'ancienne conception de la propriété. C'est pourquoi le testament demeure, surtout dans le cas des boyards, un moyen de sauvegarder les intérêts d'un lignage, tout comme la fraternisation foncière des XVe–XVIIe siècles.

On ne s'arrêtera pas maintenant sur les arbres généalogiques des familles aristocrates. Ils sont très rares. D'ailleurs, l'idée de généalogie n'était pas représentée comme en Europe occidentale, car le titre de noblesse ne se transmettait pas par le sang. Ayant la terre, la fondation religieuse et la commémoration des ancêtres comme de vraies marques de l'enchaînement des générations, les historiens qui se sont intéressés aux généalogies créaient leur corpus de sources à partir des actes juridiques, c'est-à-dire des actes de propriété, de vente, d'achat, d'échange, de partage, des testaments, des actes de donation, mais aussi des portraits votifs⁸, des registres obituaires, des inscriptions des fondations religieuses, des pierres tombales ou des listes des dignitaires.

Le modèle de l'arbre a été importé de l'Occident et adopté par les boyards roumains anoblis par l'empereur austro-hongrois ou cherchant à légitimer, au XIXe siècle, leur place au sein de la noblesse européenne⁹.

⁸ I. C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919 ; Șt. D. Grecianu, *Genealogiile documentate ale familiilor boierești*, vol. 1–2, București, 1915 ; R. Theodorescu, « *Dunga cea mare a rodului și neamului său.* » *Note istorice în arta brâncovenească*, dans le vol. *Constantin Brâncoveanu*, éd. par P. Cernovodeanu, Fl. Constantiniu, București, 1989, p. 180–201 ; Tereza Sinigalia, *Repertoriul arhitecturii în Țara Românească (1600–1650)*, vol. 1–3, București, 2004.

⁹ V. Georgescu, *Ideile politice și Iluminismul în Principatele Române (1750–1831)*, București, 1972, p. 91 ; P. Cernovodeanu, *Clanuri, familii, autorități, puteri (Țara Românească, secolele XV–XVII)*, dans « *Arhiva genealogică* », I (IV), 1994, n°s 1–2, p. 86 ; Șt. D. Grecianu, *Contele N. Rosetti*, dans « *Revista pentru istorie, arheologie și filologie* », t. V9, 1903, p. 219 sqq. ; R. R. Rosetti,

*

Pour reprendre les modèles de parenté qui apparaissent dans le droit civil écrit en vigueur à l'époque, la reconnaissance des formes coutumières d'organisation familiale autour d'un ancêtre et de sa terre vient du texte même de loi. Le chapitre relatif à l'héritage *ab intestat* n'affirme pas la volonté individuelle, mais un principe généalogique structurant un système inégalitaire d'héritage. Dans cette logique, la représentation de la parenté consanguine s'inscrit dans le cadre du lignage décrit par la descendance des agnats, dont la marque est la propriété héréditaire qui lui donne le patronyme. Présent également dans le *Code Caragea*, le foyer ou le domaine éponyme (roum. *cămin*) avait été défini et légitimé en 1780 par la législation précédente (le *Code Ypsilanti*) comme fondement du privilège de la masculinité – régime successoral qui affirme le droit des agnats d'hériter de leurs aïeux et qui exclut les filles de l'héritage de leurs parents¹⁰. Si au début, par *foyer* on comprenait l'ensemble des possessions provenant des parents, dans le texte de loi, la signification du terme se restreint au domaine éponyme : « le domaine est la propriété d'où sont issus le surnom (le nom)¹¹ et le lignage (et on n'appelle pas des *foyers* toutes les possessions) »¹². Limitée ainsi, cette propriété était l'objet d'un privilège auquel seuls les descendants mâles du défunt ou les collatéraux jusqu'au 2ème degré (frère ou neveu) avaient accès. Si la femme entrait en sa possession comme héritière, il pouvait se faire que le nom du lignage s'éteigne dès qu'elle devenait épouse ; sauf si elle prenait la place d'un fils par rapport au père auquel elle succédait. Ainsi arrive-t-on à la forme de parenté correspondant au système successoral qui suppose l'exclusion de la femme dotée de l'héritage, c'est-à-dire le lignage construit sur descendance agnatique d'un ancêtre.

Le testament peut déconstruire cette représentation de la parenté. Il peut aussi la conserver car la volonté individuelle mise en œuvre vient s'imposer au principe de la parenté, prédominant dans la succession légale. Pourvu d'une puissance que l'on acquiert par testament, l'individu a la liberté de choisir ses héritiers au sein ou en dehors de la famille. Ce choix traduit souvent un mécanisme social de l'échange défini par deux situations : 1) la récompense : léguer ses propres biens à l'héritier désigné pour sa bonne conduite, tout en suspendant cet acte de reconnaissance par la prise en charge des dispositions testamentaires concernant les dettes, l'enterrement et les services post-funéraires ; 2) l'héritage sous condition : la

---

Familia Rosetti, vol. I, București, 1938, p. 19 ; V.A. Urechia, *Istoria românilor*, t. VIII, București, 1897, p. 469.

¹⁰ *Pravilniceasca condică 1780* (ci-après : PC), București, 1957, § 3, p. 100 ; *Istoria dreptului românesc*, vol. I, p. 521 ; *Instituții feudale din țările române. Dicționar*, éd. par O. Sachelarie, N. Stoicescu, București, 1988, voir « moștenire » ; O. Sachelarie, *Privilegiul masculinității în Țara Românească până la jumătatea secolului al XVII-lea*, dans « Studii », XXIII, 1970, n° 3, p. 493 ; Violeta Barbu, *De bono coniugali. O istorie a familiei din Țara Românească în secolul al XVII-lea*, București, 2003, p. 85–87.

¹¹ Du gr. σκλητάδα, transcrit en roumain par *scilitada*.

¹² PC, § 3, p. 100.

promesse de l'héritage contre le devoir de commémorer. La promesse et la récompense, autrefois propres au seul acte de donation, s'imposent comme critères subjectifs à la place du critère objectif que représente le lien de parenté. Dans ce cadre, la pratique testamentaire dévoile l'interférence de plusieurs perspectives sur la famille : sociale, juridique, spirituelle. L'expression du choix devient bien plus qu'un critère : un acte fondateur capable de « restaurer » ou de recréer sa propre famille par des artifices juridiques. L'adoption et autres substitutions semblables permettent de superposer à la parenté réelle une autre parenté artificielle, celle-là supposant les mêmes droits. Dans une longue tradition de la substitution fidéicommissaire, on imaginait et transposait dans la pratique judiciaire les solutions les plus complexes, parfois étonnantes, parmi lesquelles les adoptions successives et les adoptions *post-mortem*, la substitution d'une famille entière à la mère ou même la mise d'une église à la place d'un enfant pour qu'il soit un « fils éternel ».

Ce n'est pas avec le *Code Caragea* (1818) que le droit écrit fait son entrée dans le système juridique de la Valachie. On pourrait supposer qu'il y a eu d'autres modèles similaires de parenté, liés notamment à la succession. Les codes byzantins et post-byzantins, qui circulaient et s'appliquaient en Valachie jusqu'au début du XIXe siècle, proposaient une définition du testament s'éloignant de l'esprit du droit romain et se rapprochant des canons ecclésiastiques. Entré en vigueur en 1652, le *Guide de la loi* se constituait essentiellement en un recueil de droit byzantin civil et ecclésiastique, ayant comme source principale le *Nomocanon* post-byzantin de Manuel Malaxos¹³.

En cherchant un modèle de la parenté de la consanguinité, représenté sous la forme d'un *stemma* et valable pour la succession *ab intestat* ou par testament, on a en échange trouvé une représentation propre au droit canonique, mais qui ne manque pas de contenir certains éléments de la coutume.

Dans le cadre du chapitre sur le mariage, le code proposait un graphique comme repère dans la réglementation des interdictions matrimoniales (fig. 2). La conception, différente par rapport au *stemma* imaginé pour la succession, repose sur l'unité entre la femme et l'homme créée par sacrement au sein de l'Église. Étant donné que le fondement de ce modèle n'est pas l'individu, mais le couple marié, il est naturel que ce classement sorte des limites décrites par la consanguinité et donne une image générale de toutes les formes de parenté.

Prenant la forme d'une église, la présentation de l'espace visuel de la parenté et la manière dont il est structuré changent complètement. Avec une partie supérieure dominée par le graphique et une partie inférieure remplie de texte, cette image nous fait remarquer en premier la disposition horizontale, non hiérarchique, de la parenté de sang, de la parenté par alliance entre deux lignages, de la parenté

---

¹³ *Îndreptarea legii 1652* (ci-après : IL), București, 1962, p. 635–929.

par alliance entre trois lignages, de la parenté artificielle¹⁴ « du saint baptême » et de la parenté « d'âme ». Les cinq branches distinguant chacune un type de parenté se réunissent en haut de la coupole sous une croix qui renvoie à la source divine de la parenté dans son ensemble. Ensuite, ce qui pourrait correspondre au corps de l'église, sont les limites légales à partir desquelles le mariage endogame était permis. C'est ainsi que la parenté de sang « s'arrête » au 7ème degré et enlève l'interdiction (en tr. littérale : *délie*) au 8ème. Pour la parenté définie par l'alliance entre deux lignages, « chez certains elle s'arrête au septième et se délie au sixième, et chez d'autres se délie au 7ème et s'arrête au 6ème »¹⁵.

La parenté qui crée l'alliance entre trois lignages fait, selon « la coutume », l'objet d'interdiction matrimoniale, tandis que le droit écrit ne la reconnaît pas : « celle-ci s'arrête d'après la loi au premier degré, mais « la coutume » arrête aussi les autres (degrés) ». La question ainsi posée, on ne sait pas si le schéma suggérait le libre choix entre « la coutume » et la loi écrite, vu qu'il existait à l'époque un système pluriel de droit. Mais si on jette un coup d'œil sur les alinéas du code, on s'aperçoit que c'est la coutume que l'on adopte et non le droit écrit. Comment se définissait plus exactement l'alliance parentale entre trois lignages ? Par le rapport à un « moi » : « je suis un lignage, ma femme et son frère un autre et la femme du frère de ma femme un autre ». Il s'agit donc d'une alliance double entre trois parentés agnatiques. La femme en faisait partie en fonction de son état civil ; avant le mariage elle appartenait à la famille de son père et de son frère, pour qu'après le mariage elle entre dans la famille de son mari.

En ce qui concerne la parenté spirituelle créée par le sacrement du baptême, les interdictions s'appliquent jusqu'au 7ème degré dans un système ecclésiastique qui mesure la distance entre générations. Comme le parrainage reproduit le modèle de la consanguinité en remplaçant le sang par le lien spirituel, il paraît naturel en principe que les interdictions, comme pour la parenté consanguine, « se délient au 8ème ». Mais pourquoi cela se passe-t-il « seulement en (ligne) droite qui descend » ? Parce qu'on ne peut ni baptiser un père en tant que fils ni adopter un père en tant que fils. Au-delà de ce jeu de mots, il y a des réponses plus complexes. Henri H. Stahl formulait ainsi son hypothèse sur la transmission du rôle de parrain d'une génération dans le cadre de la communauté villageoise¹⁶, hypothèse reprise et résumée plus tard par son fils, Paul H. Stahl¹⁷.

¹⁴ Pour des commentaires sur le terme d'« artificiel » voir Bernard Jussen, *Le parrainage à la fin du Moyen Âge : savoir public, attentes théologiques et usages sociaux*, dans « Annales ESC », 1992, n° 2, p. 38, respectivement Anita Guerreau-Jalabert, *Sur les structures de parenté dans l'Europe médiévale (note critique)*, ibidem, 1981, n° 6, p. 1032.

¹⁵ IL, ch. (glava) 198, p. 196.

¹⁶ H.H. Stahl, *Satele devălmașe românești*, IIe édition révisée, București, 1998, vol. II, p. 125–126.

¹⁷ « En Europe du Sud-Est la relation filleul-parrain devient une relation entre deux maisnies (le terme archaïque pour le groupe domestique), ce qui conduit vers une situation où il y a une maisnie-filleul et une maisnie-parrain. Ceci veut dire que le parrain de l'ensemble des membres d'une

Enfin, les liens créés par adoption entrent dans le même cadre de la parenté spirituelle que le parrainage, en adoptant aussi les interdits matrimoniaux jusqu'au 7ème degré, toujours dans une suite descendante. Par contre, l'explication donnée pour l'héritage successif du parrainage ne peut plus fonctionner de la même manière pour la filiation adoptive car elle est, par sa nature, une exception et non pas une pratique comme le baptême.

Qu'est-ce qui fait que l'artifice juridique importé du droit romain, capable de créer un lien de parenté limité à une seule génération (père-fils)¹⁸, produit dans ce modèle issu des canons ecclésiastiques des interdictions sur sept générations de descendants ? C'est sans doute la référence à la paternité divine.

Au lieu de conclure de façon traditionnelle, on a opté pour approfondir quelques aspects qui ont retenu notre attention. Il faut s'arrêter d'abord sur la parenté par alliance entre trois lignages. La question qu'elle pose n'est pas forcément liée à la légitimité de son existence dans le système de droit coutumier, alors même que le droit positif ne la reconnaissait pas, car l'explication devrait être recherchée dans la vision du monde de communautés liées par le patrimoine à un ancêtre commun. Issue d'une division opérée sous la « coupole de l'Église » et fondée sur deux couples unis par sacrement, cette forme de parenté sortait de la tutelle du canon byzantin pour affirmer le principe de l'inégalité entre la femme et l'homme. Il définissait le régime de la propriété foncière et la transmission de celle-ci. Dans cette logique la femme appartient à la famille de l'homme dont elle porte le nom, qu'il soit le mari ou le père, en fonction de son état civil. C'est une forme de parenté qui rend la descendance agnatique plus visible que la consanguinité, car elle montre sur quelles bases la famille élargie, le lignage se constitue.

En adoptant le modèle de la coutume pour ce qui est des interdits matrimoniaux, c'est-à-dire en considérant comme un inceste toute alliance qui ne va pas au-delà du 7ème degré, on prend indirectement en compte la référence au fondateur du lignage. Comme tous les habitants d'un village se considéraient descendants d'un ancêtre et donc des parents, le même sang coulait à travers les générations des mâles. C'est le sang qui justifiait d'ailleurs la possession de la terre et sa transmission.

En parlant de la symbolique du sang dans les sociétés traditionnelles d'Europe de l'Est, Paul H. Stahl mettait un signe d'inégalité entre le sang de la

---

maisnie-filleul est originaire toujours de la même maisnie - parrain. Le même parrain baptise l'ensemble des enfants et ensuite devient parrain (en fait témoin) du mariage des garçons qu'il a baptisés ; la fille aura comme témoin de mariage le parrain de baptême de son mari car la transmission du parrain suit la règle de la transmission du nom. Lorsque le parrain meurt, sa fonction est reprise par celui de ses garçons qui reste avec lui dans la maison. » – P.H. Stahl, *Les errements de la parenté*, dans « Revue des études sud-est européennes », t. XLI, 2003, n°s 1–4, p. 362.

¹⁸ Un fils adoptif n'est lié par cet artifice qu'à son père, non pas à d'autres parents de celui-ci.

femme et celui de l'homme¹⁹. Par exemple, au Monténégro la différence entre hommes et femmes s'explique par le fait que les ancêtres mâles constituent le « sang gros », alors que les femmes ont le « sang mince ». Chez les Albanais, le sang se transmet uniquement par les agnats. La parenté créée à partir d'une femme est dite de lait. Autrement dit, par le père on transmet le sang et par la mère, le lait.

Par quel argument le sang de la femme était rendu faible alors même que la représentation canonique la mettait sur un pied d'égalité avec son époux en vertu du Saint-Esprit ? Il s'agit bien évidemment de son exclusion de l'héritage et donc de la transmission de la terre et du fait que, une fois mariée, elle perd le nom de sa famille. De ce fait, elle « ne peut pas structurer une société par le critère de la consanguinité »²⁰.

Mais comment l'Église définissait-elle le sang ? Étant donné qu'une réponse exhaustive constituerait un sujet en soi on peut se limiter à quelques indices retrouvés dans un traité de théologie populaire relié comme source au *Guide de la loi*²¹. Mise dans un contexte créationniste, la théorie des humeurs d'Hippocrate montre l'homme comme un microcosme contenant les quatre éléments du monde. Le sang, le flegme, la toux et le fiel trouvent, à travers leurs attributs (chaleur, humidité, froideur, sécheresse), leur correspondant dans le feu, l'eau, l'air et la terre. Chacun de ces éléments a sa place dans le corps humain : le sang à droite, au-dessus du foie, le fiel jaunâtre à gauche, au-dessus de la rate, le fiel noir, au-dessus des reins, et le flegme, à la poitrine, au-dessus des poumons. Leur fonction se règle dans deux registres temporels différents : dans une temporalité circulaire des saisons de l'année et dans la temporalité linéaire de la vie d'un être humain. De cette façon, d'une part on a le fiel jaune qui augmente en été, à l'époque de la moisson, entre le 18 mai et le 14 août, le fiel noir qui augmente en automne entre le 15 août et le 13 novembre, et le flegme dont le tour vient en hiver (14 novembre – 14 février). D'autre part, les humeurs partagent en quatre l'âge de l'homme : le premier, qui commence à sa conception et se termine à 14 ans est dominé par le sang ; le deuxième âge, établi entre 14 et 28 ans, se définit par le fiel jaune ; le troisième âge (28–50 ans), par le fiel noir et enfin, le quatrième, de 50 ans « jusqu'à la vieillesse », est imaginé sous l'empreinte du flegme.

En regardant l'intérieur de l'homme au sens le plus concret du terme on peut expliquer le monde et le temps. En rattachant les humeurs au temps et à l'espace on

¹⁹ P.H. Stahl, *Les errements de la parenté*, p. 353–363, 356–358.

²⁰ *Ibidem*, p. 358.

²¹ Les quatre auteurs du *Guide de la loi*, le métropolite Stéphane de Valachie, le moine Daniil de Pannonie, les Grecs Ignatie Petritsis et Paisie Ligaridis ont sélectionné et compilé les textes de théologie et de morale en les combinant avec des textes sur les sciences de la nature, la médecine ou d'autres domaines dans un florilège unique pour la culture de l'époque. Il convient de remarquer que c'est la première fois que le nom d'Hippocrate apparaissait dans la culture roumaine écrite – Violeta Barbu, *Asupra izvoarelor Îndreptării legii (Tîrgoviște, 1652) (II)*, dans « Studii și cercetări lingvistice », XLI, 1990, n° 3, p. 269–270.

explique un lien profond entre l'homme et l'univers, allant au-delà de la métaphore, de la mythologie. Comment ce lien se transforme et se concrétise-t-il au cours de la vie ? Quand est-ce que le sang devient ou fait apparaître la vie ?

Pour décrire la conception et la désintégration de l'homme après la mort, le chapitre 12 du même *Guide de la loi*²² reprend la tradition hippocratique qui affirme que l'embryon n'est pas animé jusqu'au 40ème jour en la mettant face à la vision chrétienne selon laquelle l'acte de l'accouplement ne peut pas être décalé par rapport à l'apparition de la vie. La conception d'un enfant c'est l'œuvre de Dieu qui agit par le Saint-Esprit au moment où la « semence » de l'homme passe dans les « tripes » de la femme. Alors l'explication a été cherchée ailleurs, chez Saint Alexandre, patriarche d'Alexandrie (312–326)^{22a}. Selon lui, dès que le sperme animé (porteur d'âme) de l'homme arrive dans le vagin de la femme, il agrandit et se multiplie, car « rien qui n'a de l'âme ne peut pas agrandir ». Le cœur prend forme en premier comme dépositaire essentiel de la vie, suivi du reste du corps. Au contraire, quand le froid s'installe dans le corps c'est signe que la mort est en train d'éteindre le cœur, dernier bastion de la vie. Le sang et l'âme quittent ensemble le mort, de la même façon qu'ils lui ont donné la vie. Les deux sont ensemble, l'un comprenant l'existence de l'autre, sans pour autant s'identifier l'un à l'autre comme Paul H. Stahl l'avait constaté dans le cas des communautés villageoises des Balkans. Dans la vision de l'Église le sang de l'homme n'est pas supérieur au sang de la femme, étant donné que l'enfant héritait les traits physiques de l'un ou de l'autre, ainsi que des traits de leur famille, en fonction d'un certain dosage du sang de la mère et de la « semence » du père²³.

Si le sang est le critère structurant à la fois la consanguinité et la parenté collatérale, selon le *Guide de la loi*, l'âme organise autour d'elle l'adoption et le parrainage. Entré ainsi dans un imaginaire religieux, le sang est surclassé par l'âme, afin que la consanguinité soit moins importante que la parenté spirituelle. Au niveau du dogme, ce rapport se justifie surtout par un canon ecclésiastique²⁴, ainsi que par les prédications sur les trois naissances d'un chrétien qui se succèdent dans une hiérarchie, de la base vers le haut : la naissance charnelle, la naissance spirituelle et la naissance rédemptrice²⁵.

Les dispositions concernant les parents spirituels, qu'ils soient adoptifs ou liés par le rite du baptême, sont réunies sous le même titre « Des fils d'âme et du saint baptême »²⁶ du chapitre 195. Prenant ainsi comme point de départ le rapprochement entre les deux formes de parenté spirituelle, l'adoption est présentée comme une institution conçue pour la consolation des personnes sans enfants « de

²² IL, ch. 12, p. 575–576.

^{22a} *Ibidem*, p. 575.

²³ *Ibidem*, ch. 13 : « Comment les enfants ressemblent à son (*sic* !) père ou à sa (*sic* !) mère et comment l'enfant se nourrit dans le ventre de sa mère », p. 576.

²⁴ *Ibidem*, ch. 195 (*Sur le saint baptême*), p. 193.

²⁵ Antim Ivireanul, *Opere*, éd. par G. Ștrempel, București, 1972, p. 221–224.

²⁶ IL, ch. 15, p. 192–194.

leur chair » et consacrée par le rituel dans une église : « les parents, les malheureux, prennent des enfants étrangers pour fils par <la lecture> des textes saints (liturgiques) ». Rattaché à la parenté ascendante et descendante de ses parents, jusqu'au 8ème degré, l'adopté devient ainsi leur *fils d'âme* (spirituel) ayant les mêmes droits qu'un fils légitime²⁷. Alors, où trouve-t-on la raison de l'interdit, dans le sang ou dans l'âme ? Dans le texte de la loi l'explication vient d'une part de l'inégalité entre le sang et l'esprit créateur de lien parental et d'autre part, du principe d'*imitatio naturae* propre au droit romain : le fils est considéré comme s'il était né de la chair et des os des parents adoptifs.

L'appellation *père spirituel* (roum. *tață suflătesc* ; gr. πνευματικὸς πατήρας) désignait à la fois le parrain et le père adoptif. Cette homonymie, probablement reprise des canons byzantins²⁸, fait référence à une histoire commune du baptême et de l'adoption. En revanche, la similarité terminologique ne se retrouve qu'en partie dans la dynamique de la parenté. Par exemple, suite à une adoption, le père naturel n'acquiert aucune qualité ou lien de parenté avec le père adoptif, alors que le parrain devient en tant que père spirituel de son filleul, frère du vrai père (compère). Alors, si les empêchements de mariage suivent le même chemin vertical descendant jusqu'à la 7ème « marche » (degré), ayant pour base l'action de l'Esprit, la différence se remarque quand se pose la question du lien collatéral.

Selon Evelyne Patlagean le rituel ecclésiastique byzantin allait dans le sens d'une similitude pratique entre filiation baptismale et filiation adoptive. À la cérémonie cette association ne fait que favoriser la confusion terminologique en soulignant qu'il ne s'agit pas d'un malentendu mais d'une doctrine entière construite autour de la parenté spirituelle « qui suggère que la pratique s'était donné un répertoire unique, où figuraient paternité, fraternité et compérage »²⁹.

Jack Goody se propose lui aussi de clarifier la signification de l'imaginaire chrétien de l'adoption et il distingue pour les premiers siècles de la chrétienté les moments essentiels de l'évolution et les changements de cette institution. Dans les premiers temps de l'Église, l'adoption s'imposait au sein de la même famille pour éviter l'apostasie. Une fois la communauté chrétienne suffisamment élargie, la pratique ne représentait plus une urgence pour elle. C'est pourquoi elle accentua

²⁷ *Ibidem*, p. 192.

²⁸ Pour Byzance voir Evelyne Patlagean, *Christianisation et parentés rituelles : le domaine de Byzance*, dans « Annales ESC », 1978, n° 3, p. 630, étude reprise dans l'ouvrage du même auteur : *Structure sociale, famille, chrétienté à Byzance (IVe–IXe siècles)*, London, 1981, XII ; Ruth J. Macrides, *The Byzantine Godfather*, dans Eadem, *Kinship and Justice in Byzantium, 11th–15th Centuries*, London/USA, 1999, p. 140–141. Pour l'Europe occidentale le rapprochement entre les parentés créées par baptême et par adoption est analysé par Agnès Fine, *Parrains, marraines. La parenté spirituelle en Europe*, Paris, 1994, p. 54–57 ; Eadem, *Le don d'enfant dans l'ancienne France*, dans le vol. *Adoptions. Ethnologie des parentés choisies*, éd. par Agnès Fine, Paris, 1998, p. 61–95 ; *Adoption et fosterage*, éd. par Mireille Corbier, Paris, 1999.

²⁹ Evelyne Patlagean, *art. cit.*, p. 630.

progressivement son discours en encourageant des actes charitables. Dans ce contexte, le concept d'adoption parvient au niveau spirituel. Le vocabulaire renvoie souvent au baptême où il est employé métaphoriquement dans d'autres sens, les gens baptisés étant, par exemple, considérés fils adoptifs de Dieu. Plus tard, entre le VIIIe et le IXe siècle, par *adoptio* on désignera également la relation entre Jésus Christ et les souverains. C'est ainsi que l'adoption fut remplacée, dans une certaine mesure, par le parrainage de Dieu³⁰.

Le rituel met en lumière ce que le langage ou même le texte de loi suggèrent, c'est-à-dire un noyau commun que partagent le baptême et l'adoption : la naissance symbolique³¹. Voici comment un texte liturgique byzantin du IXe siècle³² présentait le rituel créateur de filiation par rapport à un père charnel : « ... *le fils tombe aux pieds de son père et le père met son pied sur le cou du fils en disant : "Aujourd'hui mon fils c'est toi. Aujourd'hui je t'ai engendré." Ensuite il fait lever son fils et les deux s'embrassent. Le pape leur donne la bénédiction et les instruit.* »³³

La distinction émergente par rapport au baptême consiste dans la représentation symbolique de l'engendrement. L'enfant, plongé trois fois dans l'eau baptismale, est engendré au nom de Dieu, du Fils et du Saint-Esprit, tandis que, par adoption, c'est l'homme qui donne symboliquement naissance à l'enfant dans l'Esprit de Dieu et non pas Dieu Lui-même (*engendré par le Père*)³⁴. Par le baptême, l'enfant s'unit à Jésus Christ – par la voix du parrain – après avoir été purifié par l'eau de sa vie conçue dans le péché³⁵. En revanche, l'adoption consacre l'union du père et du fils adoptif dans le Saint-Esprit. La « naissance » est un acte spirituel par excellence, où l'engendrement masculin prend la place de la naissance biologique. En tant qu'intermédiaire essentiel, la divinité permet, par sa bénédiction, de remplacer le lien naturel entre les parents et les fils par un lien

³⁰ J. Goody, *L'Évolution de la famille et du mariage en Europe*, Paris, 1988, p. 82–83.

³¹ Sur l'idée de parenté divine et surtout de l'inversion d'ordre charnel par les « anti-naissances » voir la belle analyse d'Anita Guerreau-Jalabert, *Spiritus et caritas. Le baptême dans la société médiévale*, dans le vol. *La parenté spirituelle*, éd. par Françoise Héritier-Auge, Elisabeth Copet-Rougier, Paris, 1995, p. 144–155, et de Jérôme Baschet, *Le sein du père. Abraham et la paternité dans l'Occident médiéval*, Paris, 2000, *passim*.

³² Ruth Macrides, *Substitute Parents and Their Children in Byzantium*, dans le vol. *Adoption et fosterage*, p. 309.

³³ Biblioteca Academiei Române (ci-après : BAR), mss. roum. 3275, f. 71 : « Orânduiala ce se făcea odată când făcea cineva fecior de suflet » (« La cérémonie qui s'officiait auparavant lorsque quelqu'un adoptait un fils »).

³⁴ Ibidem, mss. roum. 4254, « Rânduiala botezului », f. 67 : « Tu as donné naissance à ton serf à nouveau, illuminé, en eau et en Esprit » (« Născut-ai pre robul Tău din nou, luminat, cu apă și cu Duh »). L'image du père qui engendre apparaît dans les sermons du métropolitain de la Valachie, Anthime d'Ibérie. En ayant comme point de départ une paraphrase du texte biblique (Job, 17:14) : « la mort est le père qui m'engendre », il prêche sur les trois naissances du chrétien : charnelle, spirituelle et rédemptrice : Antim Ivireanul, *Opere*, p. 221.

³⁵ BAR, mss. roum. 4254, f. 73–80v : « Rânduiala la facerea glașencului, adecă la cel chemat spre botez învățătură » ; voir aussi *Molitifelnice*, București, 1998, p. 17–24.

spirituel. Autrement dit, si dans la cérémonie de l'adoption, le futur père « engendrait » l'enfant par le biais du Saint-Esprit, le parrain ne joue pas un rôle similaire par rapport à son filleul. Le baptisé est engendré, par le bain baptismal et l'onction, dans l'union du Saint-Esprit et de l'eau³⁶. Sa naissance spirituelle – qui succède à la mort symbolique de son ancien être né dans le péché – ne s'ajoute pas à la naissance charnelle corrompue mais s'y substitue. Dans une perspective rituelle, la représentation de la filiation spirituelle n'a rien à voir avec la filiation charnelle ; le modèle fait référence à l'Incarnation comme acte de naissance de la chrétienté et comme renouvellement de l'ancienne alliance : « Seigneur, c'est Toi qui – par Adam – a uni la nature par un lien de sang et c'est Toi qui – par Jésus Christ, Ton Fils bien-aimé et notre Dieu – nous a fait **Tes fils par le don** (c'est nous qui soulignons). »³⁷ D'après l'alliance vétérotestamentaire Dieu était le Père des patriarches – « Dieu d'Abraham, d'Isaac et de Jacob » (Ex 3,6) – puisque la promesse divine s'adresse à eux et à leurs descendants. Avec l'Incarnation du Verbe, une nouvelle alliance divine la remplaça, ayant comme sceau le baptême, symbole de la mort et la Résurrection de Christ, mais aussi symbole de la paternité divine exercée sur chaque chrétien³⁸. C'est ainsi que Dieu des pères de l'Ancien Testament devient, dans les Évangiles, Père des chrétiens par le don du Saint-Esprit.

C'est par le baptême que l'enfant entre dans la communauté chrétienne, en recevant par son nom une identité³⁹ garantie par le parrain. Celui-ci joue le rôle de témoin de la naissance spirituelle et non pas celui d'un « géniteur » spirituel ; il reçoit le fils adopté par Dieu pour le nourrir spirituellement, en tant que garant de son éducation chrétienne, et pour le préparer à devenir digne de l'héritage divin. À la différence des parents adoptifs, ils sont désignés par Dieu comme Ses remplaçants qui doivent protéger la filiation spirituelle entre Lui (comme Père adoptif)⁴⁰ et les baptisés.

En revanche, par le rite de l'adoption, la nouvelle naissance spirituelle, en imitant la succession *mort/renaissance*⁴¹ du baptême, n'exclut pas la naissance biologique. Elle s'y ajoute. Marqué par l'engendrement symbolique, le transfert de

³⁶ Antim Ivireanul, *Opere*, p. 222. Voir aussi D. Stăniloae, *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol. III, București, 1997, p. 25–28 et, sur la tradition patristique, J.H. Lynch, *Godparents and Kinship in Early Medieval Europe*, New Jersey, 1986, p. 115–117. Il s'arrête aussi sur le symbole de l'eau baptismale dans la tradition de l'Église occidentale et orientale : « In the eastern Christian tradition the baptismal font was described as a virgin mother, giving birth to her children alone, and in western Christian tradition the font was the womb of Mother Church » – *ibidem*, p. 116 ; Idem, *Christianizing Kinship. Ritual Sponsorship in Anglo-Saxon England*, Ithaca, N.Y., London, 1998, p. 7–20.

³⁷ BAR, mss. roum. 3275, f. 69v.

³⁸ Jérôme Baschet, *op. cit.*, p. 64–73.

³⁹ L'intégration par baptême dans la communauté religieuse signifie en effet la reconnaissance sociale du baptisé, *ibidem*, p. 38–39.

⁴⁰ J. Goody, *op. cit.*, p. 82–83.

⁴¹ Succession reproduisant la mort et la Résurrection de Jésus Christ. Voir D. Stăniloae, *op. cit.*, p. 28–32.

l'autorité parentale des géniteurs aux parents spirituels signifie l'entrée de l'adopté dans une communauté familiale nouvelle. Le changement de son identité sociale est scellé par un patronyme nouveau.

En effet, les deux rites signifient également un acte de reconnaissance sociale⁴² par lequel le baptisé et l'adopté font leur entrée dans le monde. Et même si le parrain n'est qu'un intermédiaire de l'engendrement spirituel de son filleul, il joue un rôle essentiel dans la naissance sociale de celui-ci en lui attribuant un prénom et donc une identité.

Pour conclure brièvement, les différences qui séparent l'adoption du baptême concernant le dogme n'excluent pas qu'ils partagent des points communs dans le droit canonique et dans la pratique sociale. Il est difficile de dire dans quelle mesure tout cet imaginaire religieux de deux rituels – l'adoption et le baptême – se reflète dans la société.

Par ailleurs, l'adoption est donc au centre de notre démarche grâce à ses fonctions polyvalentes. Son potentiel reste aussi grand dans les stratégies imaginées pour préserver le patrimoine d'une lignée sur le point de s'éteindre que dans les tentatives de modifier ou même de défaire les solidarités traditionnelles de parenté. Mis à part le rôle pratique joué dans la transmission du patrimoine, l'adoption a une dimension spirituelle très forte, qui se concrétise par une pratique charitable généralisée à l'ensemble de la population. Nous avons exploré dans notre recherche tout cet univers avec pour point de départ le terme « fils d'âme ». En le suivant à travers le droit écrit, les textes religieux et les actes juridiques, nous avons aperçu les limites formelles et informelles de la parenté ainsi que les conséquences que ces limites entraînaient sur l'identité de chaque individu au sein des réseaux sociaux ou bien face à la loi. Nous avons essayé de reconstituer des bouts de monde à la fois spirituels et matériels, l'aspect plutôt formel de la parenté de sang et d'« âme », pour l'intégrer par la suite aux stratégies patrimoniales imaginées autour du sang, de la terre et du salut individuel, donc de l'âme.

INDIVIDU ET REPRÉSENTATIONS DE LA PARENTÉ DANS LES TEXTES NORMATIFS CANONIQUES ET LAÏQUES (VALACHIE, FIN XVIIIe – DÉBUT XIXe SIÈCLES)

Résumé

Nous nous proposons dans cet article de décrire les représentations juridiques de la parenté proposées par le droit positif, en faisant une parallèle entre la figure

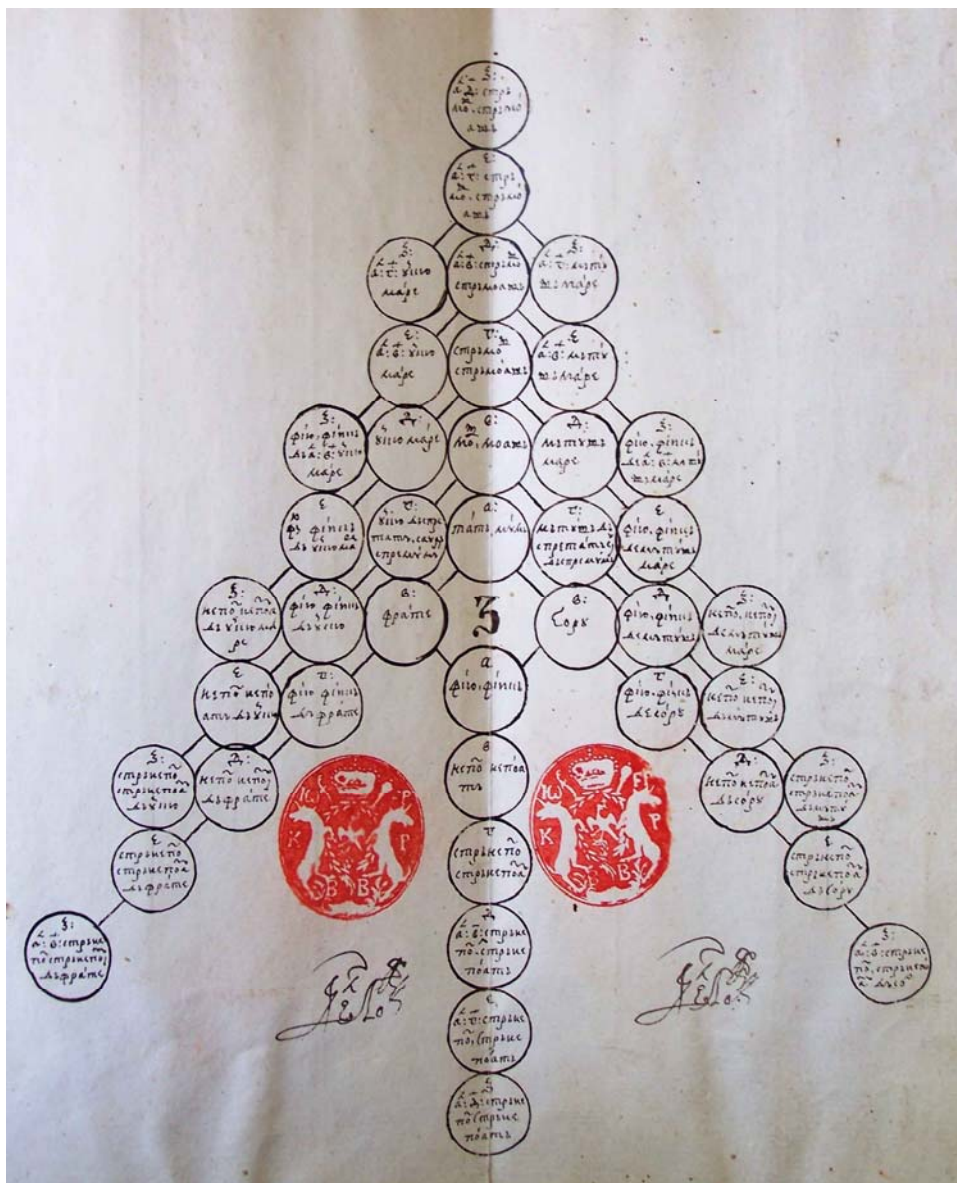
---

⁴² Sur la signification sociale du baptême voir Christiane Klapisch-Zuber, *La maison et le nom. Stratégies et rituels dans l'Italie de la Renaissance*, Paris, 1990, *passim* ; Anita Guerreau-Jalabert, *Spiritus et caritas*, p. 161–171.

transposant les interdictions matrimoniales réglementées par les nomocanons byzantins (reprises dans le *Guide de la Loi* 1652) et celle de l'*arbor iuris* – fondement d'une hiérarchie entre les parents partageant leurs droits à la succession dans le *Code Caragea* (1818).

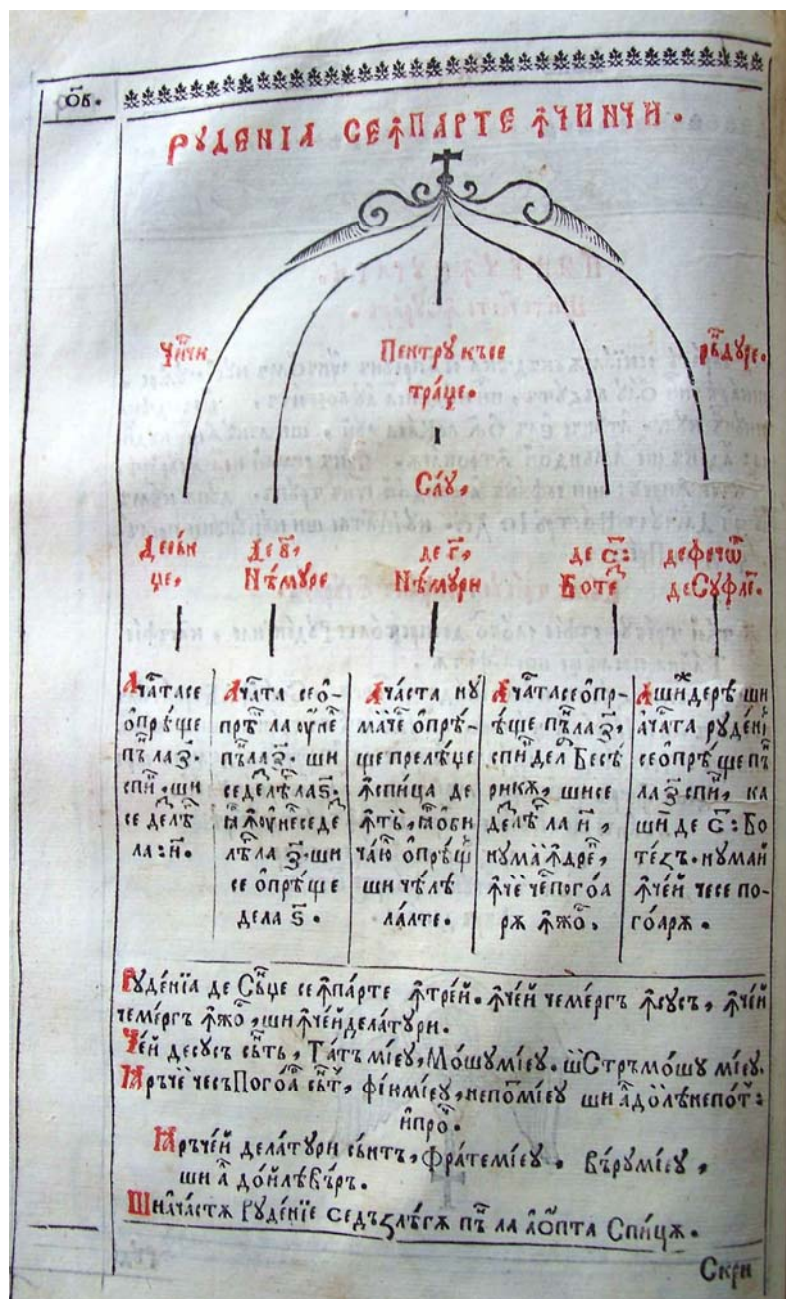
Intégré dans un paradigme théologico-juridique, le testament peut réinterpréter ces représentations de la parenté. Pourvu d'une puissance qu'il acquiert en tant que personnalité juridique, l'individu a la liberté de choisir les héritiers au sein ou en dehors de la famille. Ce choix traduit souvent, comme nous l'avons montré ailleurs, un mécanisme social de l'échange défini par deux situations : 1) la récompense : le legs de ses propres biens à l'héritier désigné pour sa bonne conduite ; 2) l'héritage sous condition : la promesse de l'héritage contre le devoir de commémorer. La promesse et la récompense, autrefois propres à l'acte de donation, s'imposent comme critères subjectifs à la place du critère objectif que représente le lien de parenté. Dans ce cadre, la pratique testamentaire dévoile l'interférence de plusieurs perspectives sur la famille : sociale, juridique, spirituelle. L'expression du choix devient un acte fondateur capable de « restaurer » ou de recréer sa propre famille par des artifices juridiques.

Mots-clés : parenté, succession, sang, arbor juris, baptême, adoption, théologie populaire

Figure 1. BAR, mss. roum. 2322, f. 56v–57.
Arbor iuris. Les degrés de parenté dans le cadre de la succession.

Figure 2. Le *Guide de la loi (1652)*, tableau représentant la classification de la parenté.

DESTINE – REALITĂȚI ȘI ASPIRAȚII

ROMÂNIA POSTBELICĂ VĂZUTĂ DE UN REPORTER FOTOGRAF AMERICAN, LEE MILLER

ADRIAN-SILVAN IONESCU*

În ianuarie 1946, Lee Miller, reporter al revistei „Vogue”, părăsea Budapesta – unde petrecuse sărbătorile – și, trecând granița românească, se îndrepta, în Chevrolet-ul ei de împrumut, spre Sibiu. România nu era o țară necunoscută pentru această vântură-lume în constantă căutare de nou: mai bătuse ținuturile noastre, cu temeinicie, în 1938, în compania muzicologului Harri Brauner, cunoscând în egală măsură mediul rural și cel urban, eleganța și rafinamentul, sărăcia demnă și mizeria abjectă.

Elizabeth Miller s-a născut pe 23 aprilie 1907¹, al doilea copil al soților Theodore și Florence Miller din Poughkeepsie, statul New York. De copilă numele ei de alint a fost Li Li. Apoi, în adolescență, l-a adoptat pe acela de Lee, mai propriu unui băiat decât unei fete. Dar ea a fost băiețoasă de mică și a continuat să se comporte – și chiar să se îmbrace – bărbătește întreaga viață. Nu păpușile erau jucăriile ei preferate, ci o trusă de chimie: avea mare grijă de eprubete, retorte și de lampa cu spirt pe care le folosea spre a amesteca diverse substanțe, umplând casa de fum și de mirosuri grele.

Elevă lipsită de silință, turbulentă și independentă, a avut mari probleme în timpul școlarității, fiind de mai multe ori exmatriculată. O fostă profesoară de franceză care sesizase anumite calități în mica revoltată îi propune familiei să i-o încredințeze pentru o vizită în Franța, unde se spera că va fi atrasă de studierea culturii europene. Lee este entuziasmată, iar familia este de acord cu această încercare de reabilitare a copilei lor. Ajunsă în Orașul Luminilor la începutul lui iunie 1925, tână de 18 ani este fascinată de mișcarea artistică și decide să se dedice plasticii. Fără a se înscrie în vreo instituție de învățământ de specialitate, frecventează, cu asiduitate, muzeele și galeriile care o fascinează. Așa că, la apelurile insistente ale părinților de a reveni acasă, refuză cu atâta vehemență încât tatăl este obligat să se deplaseze în Franța, în toamna lui 1926, să o readucă în patrie. Despărțirea de acea lume veselă și colorată este deosebit de grea mai ales când ceea ce lăsa în urmă era confruntat cu viața patriarhală din orașul natal. Pentru a scăpa de plicticoasa viață de provincie, s-a înscris la cursurile de scenografie și

---

* Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București, adriansilvan@hotmail.com.

¹ Toate informațiile biografice sunt culese din monografia lui Antony Penrose, *The Lives of Lee Miller*, London, 2007.

dans de la Art Students League din New York, unde a apărut chiar în câteva spectacole de varietăți.

Un eveniment ce i-ar fi putut fi fatal îi deschide drumul spre o neașteptată carieră: într-o zi, când se plimba prin New York, se pregătea să traverseze, neatență, strada, fiind pe punctul de a fi lovită de un automobil. Dar o mână fermă a tras-o de pe carosabil pe trotuar. Gestul a fost atât de brusc încât tânăra visătoare și-a pierdut echilibrul și a căzut ... în brațele lui Condé Nast, directorul revistei „Vogue”. Acesta îi observă, cu ochi expert, chipul interesant și proporțiile ideale, oferindu-i să devină model pentru publicația sa. Înveșmântată în toaletele cele mai extravagante, îi pozează marelui fotograf Edward Steichen și altor fotografi de modă. De atunci a început colaborarea ei la „Vogue”, mai întâi ca model, apoi ca fotograf profesionist. În 1929 se va întoarce la Paris, care va deveni locul ei preferat de trai. Își propune să deprindă fotografia și-l alege pe Man Ray ca profesor. Timp de patru ani va întreține o relație impetuoasă cu acesta, căruia îi va sluji atât de model, cât și de muză. El o va iniția în tainele artei fotografice, iar împreună vor descoperi metoda solarizării imaginilor.

Cunoaște avangarda și se integrează în vârtejul ei: Paul Eluard, Max Ernst, Pablo Picasso, Victor Brauner și Roland Penrose (care-i va deveni soț) i-au fost prieteni de-o viață. Picasso i-a pictat câteva portrete. Când l-a părăsit pe Ray, acesta, răvășit de durere, a executat celebra sa lucrare, *Obiect de distrus*, care consta dintr-un metronom pe al cărui braț era lipită fotografia ochiului lui Lee, precum și pictura de mari dimensiuni, *Timpul observatorului* (cunoscută și sub titlul de *Îndrăgostiții*), în care buzele supradimensionate ale iubitei plutesc pe cerul spuzit de nori, deasupra Observatorului Astronomic din Paris. După un mariaj fericit și un trai opulent – dar plicticos – ce a durat aproape patru ani (1934–1937) cu un magnat egiptean, Aziz Eloui Bey, mai vârstnic cu 20 de ani decât ea, își regăsește libertatea tot între artiștii suprarealiști, locuind și călătorind cu pictorul britanic Roland Penrose.

În 1938, după o frumoasă vacanță petrecută cu Roland, în Grecia, se îndreaptă spre București. Erau înarmați cu o scrisoare de recomandare din partea lui Victor Brauner către fratele său, muzicologul Harri Brauner. Împreună cutreieră țara în automobilul lui Lee, un Packard solid. Pasionatul culegător de folclor își dăduse seama de marea șansă ce i se oferea de a beneficia de colaborarea unei fotografe de talent și renume. Astfel, o roagă să documenteze această excursie, să immortalizeze oameni, costume, obiceiuri, forme de habitat, instrumente muzicale și atmosfera din tradiționalul sat românesc. Rezultatul acestei deplasări la Târgu Jiu, Tismana, Hurez, Sibiu, Făgăraș, Brașov, Bran, Turtucaia, Silistra, Balcic, Maramureș și la mănăstirile din Bucovina constă în peste 500 de clișee de mare valoare artistică și documentară, executate cu un aparat Rolleiflex. La rândul său, Penrose scrie un poem suprarealist, publicat în 1939, *The Road is Wider than Long. An Image Diary from the Balkans, July–August 1938*, pe care-l ilustrează cu propriile-i fotografii. Placheta fusese tipărită în 510 exemplare, numerotate și

semnate de autor, reprezentând primul volum al unei serii dedicate poeziei suprarealiste, îngrijită de E.L.T. Mesens. Devenind o carte rară, a fost reeditată 40 de ani mai târziu, cu o postfață a autorului, după ce soția sa se mutase la cele veșnice în 1977².

Izbucnirea Războiului Mondial o găsește pe Lee în Anglia. Odată cu plecarea pe front a multor fotografi, editorii periodicului „Vogue” duceau lipsă de profesioniști de talent. Acesta este momentul în care o angajează pe Lee, în ianuarie 1940, pentru a furniza materialul ilustrativ necesar versiunii britanice a revistei, căreia i se spunea, spre diferențiere de cea americană, „Brogue”, de la British Vogue. În pofida conflictului ce deja cuprinsese Europa, publicația își continua programul ei editorial obișnuit. Singurul semn al stării de război era tirajul substanțial redus care făcea ca revista să nu fie distribuită decât abonaților. Lee făcea portrete ale doamnelor din elită și ale toaletelor acestora. Dar într-o Londră bombardată de Luftwaffe, activitatea aceasta nu o satisfăcea pe deplin, așa că a acceptat oferta de a colabora, alături de doi confrăți americani, la un album de propagandă, *Grim Glory: Pictures of Britain under Fire*³. Deși era menit a releva urmările tragice ale agresiunii și dârza rezistență a britanicilor, albumul este punctat de imagini cu mesaj plurisemantic ce se preta la decodificări variate, în funcție de bagajul cultural al privitorului. Cadrele ce i se ofereau spre imortalizare erau citite într-un mod foarte personal de inspirata fotografă, care fusese contaminată de spiritul suprarealist al operei prietenilor săi. Astfel, ea găsește motive ce puteau amuza, în ciuda dramatismului situației, precum cele două găște, fotografiate printr-un gard de sârmă ghimpată, având în fundal un enorm balon captiv folosit contra atacurilor aeriene. Chiar și legenda este admirabil găsită prin folosirea unui amuzant joc de cuvinte ce face referire la forma de ou a balonului, *Eggceptional Achievement* (Realizare oucepțională) – *egg* însemnând „ou” în engleză. În cazul unei mașini de scris, marca Remington, zdrobită în timpul bombardamentului, a ales legenda *Remington Silent* (Tăcutul Remington).

În condițiile unui oraș asediat, editorii revistei își reorientează politica și încep să publice materiale legate de război.

Fiind cetățean american, Lee Miller primește acreditare drept corespondent de front și este foarte mândră de uniformă ei militară, croită pe comandă. În această nouă calitate, în 1944, după ce asistă la crâncenele lupte de la St. Malo⁴ și la predarea garnizoanei germane de acolo, ajunge iar la Paris, la scurt timp după eliberare, și-și revede vechii prieteni, pe Picasso și Eluard⁵. O vizitează și o

² Roland Penrose, *The Road is Wider than Long. An Image Diary from the Balkans, July–August 1938*, Bradford and London, 1980.

³ Antony Penrose, *op. cit.*, p. 102–103.

⁴ Lee Miller's War. *Photographer and Correspondent with the Allies in Europe, 1944–45*, ed. Antony Penrose, London, 2008, p. 33–63.

⁵ *Ibidem*, p. 73–77.

intervievează pe mizantroapa scriitoare Colette⁶, îi fotografiază pe Jean Cocteau, Jean Marais, Maurice Chevalier, Marlene Dietrich și Fred Astaire⁷, adus în Europa pentru a distra trupele. Face un reportaj despre reluarea, timidă și modestă, a producției caselor de modă și a paradelor private organizate pentru femeile înrolate în armata americană. Și aici surprinde imagini insolite precum curiozitatea cu care femeile în uniformă pipăiau texturile fine ale toaletelor îmbrăcate de frumoasele modele pariziene sau aceleași modele, într-o pauză dintre prezentări, relaxându-se întinse pe dușumea, învelite în păături, cu capul sprijinit pe niște scaune răsturnate. Din cauza constantelor întreruperi ale curentului electric, în subsolul unui salon de coafură, echipe de cicliști pedaleau, cu schimbul, pentru a produce energia necesară uscătoarelor de păr de deasupra – aspect surprins pe peliculă de Lee cu aceeași apetență pentru burlesc și absurd, pe filieră suprarealistă.

Nu se mai limita doar la a face fotografii, ci scria și textele însoțitoare, dovedind un real talent gazetăresc. Articolele sale surprindeau, concis și cu umor, realitățile momentului.

A urmat, apoi, diviziile americane în evoluția lor spre est, a trecut prin Luxemburg, a asistat la eliberarea Alsaciei, a ajuns la Elba și a fotografiat întâlnirea cu Armata Roșie, la Torgau⁸. S-a înfiorat de ororile lagărelor de concentrare de la Buchenwald și Dachau⁹. A imortalizat resturile podului Hohenzollern de peste Rin, la Köln, apoi ruinele de la Frankfurt și Bonn. Într-o imagine a surprins un tanc american oprit în preajma monumentului ridicat pe vechiul câmp de luptă de la Leipzig, unde, în 1813, se derulase Bătălia Națiunilor. La München a făcut baie în cada apartamentului lui Adolf Hitler și apoi a tras un pui de somn în patul Evei Braun¹⁰, din vila atât de discretă și banală pe care o avea aceasta în același oraș.

În toamna lui 1945 se află la Viena, pe 25 octombrie trece în Ungaria unde stă peste două luni, petrece Crăciunul și Anul Nou, iar, la sfârșitul lui ianuarie 1946, vine în țara noastră. Impresiile ei de călătorie, aventurile, surprizele și întâlnirile cu personalități de marcă, precum și o selecție de fotografii sunt publicate, sub titlul *Roumania*, în numărul din luna mai 1946 al revistei „Vogue” atât în versiunea americană, cât și în cea britanică (Brogue). Între cele două versiuni existau diferențe în ceea ce privește numărul imaginilor și extinderea textului, ce înclină în favoarea publicației englezești, pentru că din cea americană lipsesc mai multe pasaje. Pe lângă articolele date publicității, în Arhiva Lee Miller – păstrată la Farley Farm din Chiddingly, în estul comitatului Sussex din Marea Britanie – se păstrează dactilogramele cu textul integral al acestor materiale,

---

⁶ *Ibidem*, p. 105–109.

⁷ *Ibidem*, p. 97.

⁸ *Ibidem*, p. 155.

⁹ *Ibidem*, p. 161–165, 181–187.

¹⁰ *Ibidem*, p. 198–199.

precum și comentarii menite a identifica și a explica subiectul clișeeilor executate cu prilejul voiajului românesc.

Revenea, cu mare dragoste, în țara noastră. Încă din primul paragraf, Lee își afirma atracția pe care o simțea pentru aceste ținuturi: „Eram rapsodică față de România. Poporul era latin, limba era inteligibilă sau, cel puțin, citibilă dacă știai franceza sau italiana și eliminai sfârșitul în «iul» al cuvintelor. În cazul în care nu puteai citi, fiecare magazin avea pe ușă picturi vesele, primitive, cu pulpe de porc, cârnați, pălării, mănuși, ciocane, fierăstraie și pluguri și orice era stocat înăuntru. Țăranii își țes propriile textile cu motive tradiționale și-și brodează cojoacele de oaie cu flori și cu data achiziționării. În piețele din orașe poți să spui din ce sat vine oricare țaran după decorul broderiei de pe haina sa ori după culoarea și țesătura barișului. Aveau o muzică vioaie, cu un stil la fel de strălucitor ca și costumele lor și obiceiuri care erau chiar mai bizare.”¹¹

Organizarea administrativă, după încheierea războiului, lăsa mult de dorit: în Transilvania nu existau semne de circulație și nici nume de localități pentru că cele în ungurește – instalate de maghiari în timpul ocupației parțiale a teritoriului, după Diktatul de la Viena – fuseseră scoase, iar cele în românește încă nu fuseseră puse.

„Aș fi putut să fiu în Rusia sau în Michigan sau în Patagonia – remarcă autoarea, cu ironie – în loc să avansez încet prin Transilvania.”¹²

Se îndreptau spre Sibiu și artista revedea, mental, imaginea plăcută a acelui oraș pe care îl știa din 1938 și care o fascinase cu ciudățeniile sale: „Îmi aminteam de Sibiu ca de un oraș cu aspect misterios. Erau acolo scări pe străzi, arcade sub clădiri, iar acoperișurile înclinate aveau mici ferestre practicate în ele, în formă de ochi ce privesc intens, cercetător și precaut.”¹³ Savurarea acestor rememorări o captează așa de mult încât nu mai dă atenție șofatului tocmai într-o zonă dificilă a drumului.

Exact atunci automobilul – un Chevrolet Sedan împrumutat de la David Sherman, fotograf de front și prieten intim în timpul campaniei – alunecă la o curbă în pantă abruptă, acoperită de gheață, iese de pe carosabil și se înfundă în nămeții din șanț. Un camion dintr-un convoi rusesc se oprește să o ajute. Mașina este remorcată și se încearcă tragerea ei din troiene, dar chiar și camionul începe să alunece spre buza parapetului așa că operația este întreruptă. Oricum, automobilul fusese substanțial urnit din loc și ar mai fi fost necesari doar câțiva centimetri ca să-l repună pe șosea. Dar orice efort a fost inutil din cauza stratului de gheață. Lee și tovarășii săi – reporterul John Phillips și șoferul său, Giles Schultz – hotărăsc să lase vehiculul acolo și să se repeadă până în satul din vecinătate, cu un jeep hârbuit care-i însoțea. După ce părăsiseră Chevrolet-ul, Lee se gândește să se întoarcă spre a-și recupera ustensilele activității zilnice, aparatele de fotografiat și filmele, mașina de scris și un sac în care presupunea că se află notițele pentru articolele în

¹¹ Lee Miller, *Roumania*, în „British Vogue”, May 1946, p. 65.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

pregătire deși, cum va descoperi, cu disperare, mai târziu, acelea nu se aflau acolo și munca avea să fie pierdută. O salutară precauție căci, în seara respectivă, nu pot primi niciun ajutor de la țărani pe care cu greu îi pot face să înțeleagă cele întâmplare. Iar când, în sfârșit, se pot face înțeleși, li se spune că nimeni nu se încumeta să se aventureze, la acea oră târzie și la așa o depărtare, pentru că în zonă bântuiau tâlharii înarmați. Nimeni nu ar fi îndrăznit să stea de pază acolo. Oricum, când se întorc la automobil, nu mai găsesc nimic din cele lăsate înăuntru: geamul din spate fusese spart și totul fusese furat, rațiile militare de hrană, hărțile, îmbrăcămintea civilă pe care și-o cumpărase de la Budapesta, articolele de toaletă, bidoanele cu benzina de rezervă și chiar roțile mașinii¹⁴. Fotografia este atât de bulversată încât nu poate adormi decât după ce ia cele două pilule de somnifer pe care le purtase în buzunarul uniforme de când plecase în misiune, la război, și care, în pofida tuturor aventurilor prin care trecuse, nu-i fuseseră necesare.

Nu au altceva de făcut decât să se ducă la Sibiu. Dar nici acolo nu primesc vreun ajutor din partea jandarmeriei române sau a comandamentului rusesc. Au norocul să îl întâlnească pe tânărul dr. Eugen V. Popp, președintele Societății Româno-Americane, care, cu toată solitudinea, le pune la dispoziție biroul său spre a se odihni și telefonul pentru a ține legătura cu prietenii sau oficialitățile. Le slujește de tălmăci într-un ținut unde nu se vorbea limba engleză și tot el găsește soluția de a recupera automobilul abandonat în nămeți: într-un garaj este depistat un taxi vechi, tot Chevrolet, care este închiriat cu 1,50 dolari pe oră și ale cărui roți sunt demontate și transportate pe munte, unde aștepta mașina împotmolită ce acum era păzită, cu inutilă strășnicie, de soldați. Vehiculul este, astfel, adus în oraș și lăsat la acel garaj până în momentul în care avea să se ivească posibilitatea de a fi repus în funcțiune, cu roți noi sau să se găsească un amator de a-l cumpăra. Lee Miller face atunci o înțelegere scrisă cu dr. Popp, căruia îi încredințase automobilul¹⁵.

Nu sunt furnizate alte informații despre felul cum s-a deplasat mai departe și nici despre ruta folosită. Următoarea oprire este la Sinaia, despre care precizează că se află la două ore distanță de București – fapt ce dă de înțeles că din capitală a întreprins excursia la această stațiune montană, etichetată drept „capitala de vară a României”. Impresiile vizitei la Castelul Peleş și ale întrevederii cu familia regală ce au văzut lumina tiparului în paginile revistei mai sus menționate capătă mai multă culoare – și subiectivism – prin coroborare cu manuscrisul și cu legende

---

¹⁴ *Ibidem*, p. 66.

¹⁵ Lee Miller Archives (Chiddingly, East Sussex, Marea Britanie), Romania: „Romania 1946/ To whom it may concern/ This is to certify that I have given full authority to Dr. Eugen V. Popp, str. Zaharia Boiu, Sibiu to arrange delivery of my car, Chevrolet Sedan, registered with USFA 1832 to me, car of the American Military Mission Bucharest./ Sibiu, February, 2nd 1946/ Lee Miller/ U.S. War Correspondent/ C/o American Military Mission, Bucharest”.

imaginilor, parțial cenzurate chiar de autoare prin inserarea precizării „not for publication”. După multe curbe periculoase ajunge în preajma unor palate, vechi și noi, între care cel mai mare dintre ele – Castelul Peleş – i se pare „bizar acum, dar nu la fel de grotesc precum marea curte interioară”, adăugând, cu ironie, că „Orson Welles l-ar fi ales pentru ecranizarea unui mister balcanic după Eric Ambler”¹⁶. Referirea la Welles¹⁷ și la Ambler¹⁸ a apărut doar în versiunea americană a revistei¹⁹. În dactilograma cu explicații la clișee apare un alt comentariu: „Această monstruoasă romantism este mai mult sau mai puțin o piesă de muzeu acum. Multe camere au fost, de curând, rearanjate ca odăi pentru aghiotanți, dar nimeni altcineva nu locuiește, de fapt, în el. Regina îl detestă, iar Mihai folosește ultimul etajul drept laborator și cameră neagră <pentru dezvoltarea filmelor, n. A.S.I.> ... și scările exterioare ca pistă de încercare pentru cele două jeepuri ale sale.”²⁰ Aceste remarci nepotrivite cu însemnătatea simbolică a edificiului pentru monarhia românească nu apar în periodicul britanic, unde este făcută precizarea, plină de demnitate, că, în acea perioadă, castelul era „practic un muzeu.”²¹ Date fiind relațiile de rudenie ale familiei regale a României cu Casa de Windsor, aceste comentarii – ca și multe alte observații mai năstrușnice ale jurnalistei – nu-și puteau găsi locul în paginile publicației insulare.

Regele Mihai și Regina Mamă Elena o primesc acolo, deși ei locuiau într-o vilă din apropiere. Lee este surprinsă descoperind că regina era foarte simpatcă și frumoasă, departe de pozele de aparat aflate în clădirile publice: „Portretele oficiale, exagerat retușate, ale unei doamne severe, sufocată de mărgel, pe care le văzusem cu Maiestatea Sa în toate cafenelele și birourile ministeriale, flancate de chipul visător al lui Mihai la vârsta de 15 ani, erau o modestă pregătire pentru întâlnirea cu o femeie frumoasă, grațioasă, cu mult simț al umorului și foarte mult farmec.”²² Regina era îmbrăcată în verde și purta, fără pic de ostentație, niște cercei din perle veritabile, a căror dimensiune jurnalista o exagerează până la a o compara

¹⁶ Ibidem – manuscript, p. 5.

¹⁷ Orson Welles (1915–1985): celebru regizor, scenarist și actor american, autor și protagonist al unor pelicule de referință: *Cetățeanul Kane* (1941), *Splendoarea Ambersonilor* (1942), *Macbeth* (1948), *Othello* (1952), *Falstaff* (1966).

¹⁸ Eric Ambler (1909–1998): scriitor și scenarist britanic, autor de romane de spionaj cu vederi de stânga, printre care *Epitaph for a Spy* (1938), *The Mask of Dimitrios* (1939) – ce a fost ecranizat –, *Journey into Fear* (1940) – de asemenea, ecranizat și avându-l pe Orson Welles printre protagoniști –, *The Light of Day* (1962) – ecranizat sub titlul de *Topkapi* (1964) –, *Judgement of Deltchev* (1951), *Passage of Arms* (1959), *The Levanter* (1972), *Doctor Frigo* (1974).

¹⁹ Lee Miller, *Romania*, în „Vogue”, May 1946, p. 167.

²⁰ Lee Miller Archives, Index of photos with captions, p. 2.

²¹ Lee Miller, *Roumania*, p. 98.

²² Ibidem.

cu ouăle de struț²³. Totuși, apariția ei era plină de simplitate. În comentariile fotografiilor realizate cu acea ocazie, Lee este mai liberă în remarci: „Regina Mamă ... o doamnă foarte șic, încântătoare și drăguță chiar dacă nu era mama cuiva important ... Ea are mare eleganță și farmec firesc. Este prietenoasă și entuziasă și caldă și foarte deschisă în opiniile ei lipsite de tact.”²⁴

Pe Regele Mihai îl descrie ca pe un tânăr foarte înalt, athletic, cu un chip de copil, care nu îndrăgește prea mult sportul, dar compensează prin pasiunea pentru mașini, pe care „le conduce cu viteză într-adevăr regală”. În timpul liber preocupările suveranului erau simple: „Când nu meșterește la mașinării, este ocupat în laboratorul său fotografic, unde își copiază și developează absolut minunatele poze făcute cu un aparat Leica. Totul este lustruit, clasificat și pus la locul cuvenit. Este cam timid și, când vorbește, încalcă vorbele, dar, ca rege, este foarte bun. Este respectat atât de aripa stângă, cât și de cea dreaptă: țărani, comuniști, cei interesați în petrol îl respectă și au nevoie de el pentru că este elementul focal de unitate a României.”²⁵ În notele la clișee se găsesc mai multe observații originale nepublicate (și nepublicabile): „Nu este naiv ... de fapt este un tip foarte inteligent și abil. Spre deosebire de tatălui său, care a fost un afacerist ce și-a bătut joc <de domnie> ... Mihai are un simț moral al responsabilității și, aripa stângă ..., aripa dreaptă ... țărănimea și rușii îl respectă și au nevoie de el. În acest moment când noi susținem pe toți regii necorespunzători în țările corespunzătoare este ciudat să descoperi că Mihai, cu a sa lovitură de stat ce-i aparține mai mult sau mai puțin, este singurul monarh postbelic remarcabil. El este punctul central al tuturor partidelor și forțelor din România și singura speranță de unitate. Nu vă gândiți că, pentru moment, rușii și negustorii de petrol îl folosesc ... el are discernământul în afaceri al tatălui său de a-și vedea de propriile interese, dar îi lipsește spiritul de profit pe care îl avea Carol.”²⁶ Nu toate comentariile erau, însă, favorabile monarhului, iar Lee își dădea seama de aceasta și introducea specificarea că pasajul respectiv nu era destinat publicării. Spre pildă, în acele note personale, dă mai multe explicații asupra felului de a vorbi al suveranului, ca și despre căldura relației din sânul familiei regale: „Mamă și fiu ... cea mai încântătoare legătură între mamă și fiu a fost evidentă în lungile ore pe care le-am petrecut în acea după-amiază de duminică. Regele are un mod particular de a vorbi ..., nu tocmai o bâlbâială, ca regele Angliei ..., este un fel de a-și arunca vorbele deodată, ceea ce produce audienței dificultăți în a ține pasul cu ușoara chicoteală subterană a vocii sale mai degrabă decât să aștepte uneori minute în șir ca Majestatea Sa George să

---

²³ *Ibidem*.

²⁴ Lee Miller Archives, Index of photos with captions, p. 2.

²⁵ Lee Miller, *Roumania*, p. 98.

²⁶ Lee Miller Archives, Index of photos with captions, p. 2–3.

poată extrage cuvântul așteptat. El <regele Mihai> este aproape totdeauna cu zece cuvinte înaintea ascultătorilor.”²⁷

Tânărul rege îi suscită jurnalistei, mare amatoare de bărbați frumoși și interesanți, o simpatie departe de a fi dominată doar de gânduri nevinovate: „Are un fund teribil de gras ... la fel ca tatăcu ... de la brâu în jos este monumental, iar croitorii săi par a-i fi tăiat materialul gri <al pantalonilor> ca și când și-ar fi făcut prost treaba ... dar, la vârsta aceasta, este mai dezvoltat în regiunea dorsală decât Carol. Povestea originală că nu a fost capabil să vâre un cui cu barosul se spunea despre tatăcu Carol ... Fiul său are reputația de a avea aceleași farmece fizice, la dimensiuni chiar mai mari și în imposibilitate de folosire ... certamente, greutatea sa sub centură deja o depășește pe a tatălui. Prietenele sale ... acelea care sunt desemnate a fi favoritele momentului nu par a fi la fel de chinuite cum erau iubitele lui tatăcu ... poate el este mai delicat știind prin ce a trecut mama sa ... și de ce a plecat ea. Întâmplător, mămica este foarte nostimă în subiectele despre soțul ei ..., gustul său <al lui Carol II> pentru palate, arhitectură, contraccii și bibelouri.”²⁸

Conversația dintre cele două femei de extracție atât de diferită – una cu sânge albastru și cu o educație rigidă, curteană, cealaltă de condiție medie și formată în mijlocul libertinei avangarde pariziene – se leagă firesc și amical, ca între două vechi prietene. Regina aflase de furtul căruia îi căzuse pradă jurnalista și, deși își arăta întreaga compasiune, nu s-a putut abține să nu-i spună: „Ce te așteptai dacă ți-ai lăsat mașina nepăzită!”²⁹ Lee Miller îi poate da reginei Elena informații liniștitoare despre una dintre reședințele familiei ei, din apropierea orașului Frankfurt, unde copilărise și care, după ocupația americană a zonei, devenise loc de petrecere a sfârșitului de săptămână pentru ofițeri. Regina se temea că interiorul a fost jefuit și distrus, dar jurnalista, care trecuse pe acolo, a asigurat-o că totul era la locul cuvenit, biblioteca neatinsă, trei picturi furate fuseseră recuperate și nimic nu era stricat: „Eram singura persoană care își amintea că odaia cu mohorâta pictură a unui tip cu barba albă era acum o sufragerie privată și că întreaga clădire era respectată ..., nimeni nu s-a gândit măcar să arunce o sticlă de bere în vechii stăpâni <din picturi> și puteam să jur că nu era o singură inițială cioplită în lemnărie sau pe lambriuri sau pe marmură ..., aceasta nu pentru că-i respectau pe proprietari, pentru că ei nu puteau ști cine sunt sau chiar de-ar fi știut le-ar fi păsat și mai puțin ..., ci pentru că bătrânii ... familia ei <a reginei> se purtase <cu militarii americani> cu adevărat ca acasă încât nimeni nu s-a gândit la ea <reședință> ca la o cucerire.”³⁰

Armonia dintre mamă și fiu era evidentă: glumeau, se interesau unul de planurile celuilalt, aveau aceleași gusturi. Regretau că bombardamentele și

²⁷ Ibidem, p. 3.

²⁸ Ibidem, p. 3–4.

²⁹ Idem, Romania – manuscript, p. 7.

³⁰ Idem, Index of photos with captions, p. 4.

cutremurul din 1940 nu distruseseră integral palatul regal din București, pe care nu-l agreau pentru grandoarea exagerată cu care-l plănuise regele Carol II.

Fotografiile pe care le-a făcut suveranului și mamei sale sunt relevante pentru relația caldă dintre cei doi. A fost executată o suită de 25 de imagini, dintre care șapte îi reprezentau pe mamă și fiu împreună – ea stând ca într-o lojă de teatru, sprijinită cu coatele de o balustradă sculptată – având în spate un mare portret în ulei al lui Frederic cel Mare, regele Prusiei –, iar el rezemat de aceea balustradă, în exterior, cu capul ridicat spre ea, ca și când ar dialoga, sau alături, în picioare; în patru cadre, suveranul apare singur, figură întreagă, în Sala Armelor, având la picioare un frumos lup alsacian; în restul fotografiilor este surprinsă Regina Mamă fie în picioare, fie așezată lângă o coloană sau într-unul dintre balconașele de deasupra holului de onoare, în preajma scării în spirală, abundant sculptată, ce făcea legătura între etaje, fie lângă o masă de scris dintr-una din camerele de la etaj. Numărul mare de clișee în care a immortalizat-o pe regină denotă simpatia pe care i-a suscit-o fotografei întâlnirea și conversația cu ea.

Tot la Sinaia îi fotografiază pe fruntașii partidelor istorice, Dinu Brătianu și Iuliu Maniu. Cel dintâi apare într-un interior bogat, având drept fundal un bufet sculptat, greoi, în care sunt expuse două platouri de porțelan fin. Maniu i-a pozat pe o terasă, fie în palton și cu pălăria pe cap, fie în costum și cu capul descoperit, având în planul secund un peisaj montan. Au fost luate și instantanee, omul politic țărănist întreținându-se, cu volubilitate, cu câțiva prieteni. În notele fotografei sunt identificați toți cei prezenți: dr. Ion Jovin și soția sa – care erau gazdele de week-end ale lui Maniu –, Corneliu Coposu, secretarul liderului țărănist, cu soția, Aurel Leucuția, fostul ministru al Economiei Naționale în guvernele Sănătescu și Rădescu, și L. De. G. Venetu³¹. Foarte atentă la detalii, Lee își nota că soția doctorului Jovin purta perle naturale la puloverul de lână, iar doamna Coposu brodase găurile puloverului ei pentru a le ascunde³². În două cadre, Lee Miller s-a dorit fotografiată conversând, cu jovialitate, cu Maniu – într-una dintre ele râde din toată inima și chiar îl ține de mână pe bătrânul om de stat.

A pătruns în societatea bună a Sinaiei și a portretizat diverse doamne elegante în interioarele vilelor luxoase pe care le ocupau. Nu le cunoștea tuturor numele, așa că referințele făcute pentru clișee nu sunt totdeauna lămuritoare: „Doamna Georgescu, soția directorului general al companiilor petrolifere românești; domnul și doamna Georgescu și copiii; tânără doamna ... și soțul ei; fosta prințesă Stirbiu <Știrbei, n. A.S.I.> și actualul ei soț.”³³ Jurnalista are o remarcă deloc măgulitoare la adresa acestor reprezentante ale elitei, ale căror moravuri se pare că lăsau mult de dorit în acele vremuri tulburi de după război: „Acest grup de doamne au fost oaspetele d-nei Georgescu la prânz. Gândind că ai dori <să vezi> personalități din București, am făcut un efort să obțin <portretele> prietenelor reginei așa încât să nu

³¹ Ibidem.

³² Idem, Index and captions of photos taken in Romania, p. 1.

³³ Idem, Index of photos with captions, p. 7–8.

fie nicio încurcătură. Cele mai frumoase doamne din oraș sunt fie niște stricate, fie trăiesc mai mult sau mai puțin scandalos cu ofițerii noștri <americani>.”³⁴

La poalele Caraimanului se afla un cimitir al piloților și soldaților americani căzuți în timpul bombardamentelor asupra câmpurilor petrolifere. În afara reproducerii doar în versiunea americană a revistei a unei singure imagini din cele opt câte luase la fața locului, nu există nicio referire textuală în articolele publicate, iar în note explicația este succintă: „Cimitir lângă Sinaia pentru aviatorii americani morți în raidurile de la Ploiești. Acesta va fi cimitirul permanent și, când trupurile vor fi aduse de pe tot întinsul țării unde sunt acum îngropate, aici vor fi aproape 800.”³⁵

Un subiect interesant i se par ȣiganii, pe care-i compătimește pentru suferințele îndurate în timpul dictaturii antonesciene³⁶. Ea avea deja cunoștințe despre ȣigani din anterioara vizită. În articole prezintă ocupațiile de bază ale acestora – tinichigieria, împletirea coșurilor și dresarea urșilor –, insistând pe cea din urmă ca una dintre marile curiozități locale. După încheierea ostilităților, când bântuia o epidemie de tifos, ȣiganilor ursari li se interzisese accesul în orașe, considerându-se că ar fi purtătorii molimei. Lee declară că „Primul lucru de care am întrebat în București au fost urșii.” Avea și un interes personal: suferind de dureri lombare, agravate în timpul campaniei, când dormise în paturi tari ori chiar pe jos, învelită doar cu o pătură soldățească, dorea să încerce terapia călcării ursului. În compania lui Harri Brauner a căutat ȣigani ursari la periferia capitalei, dar nu mai era niciunul acolo. Brauner a aflat că, într-un sat, la depărtare de 60 km de București, s-ar găsi o comunitate numeroasă de ursari și s-au îndreptat spre acel loc. Acolo au descoperit că fuseseră dezinformați și că, în realitate, nu era decât un singur ursar care deținea un animal, aflat încă în hibernare. Era vorba de o ursoaică, a cărei trezire s-a făcut cu greu și care, de supărare că a fost deranjată, s-a repezit de câteva ori la stăpânul ei. Dar, la auzul fluierului și al tamburinei, s-a ridicat pe picioarele dinapoi și a început să joace în ritmul muzicii. Tratamentul jurnalistei s-a transformat într-un spectacol public ce a atras întregul sat, curios să vadă ce se întâmplă. Mai întâi i s-a arătat cum se va desfășura operația și un localnic a slujit de subiect pentru demonstrație. În acest timp ea făcea fotografii, dar când i-a venit rândul să fie călcată, i-a dat aparatul lui Brauner. „Am fost invitată să mă întind, cu fața în jos, pe un covor ordinar ce-l întinseseră pe pământul înghețat. I-am arătat lui Harri cum să folosească Rolleiflexul meu și am avut presimțiri rele când am socotit kilogramele <animalului> care făceau aproape trei sute de pfunzi. Ursoaica își știa meseria. S-a plimbat în sus și în jos pe spatele meu, atât de ușor, cu toate cele patru labe, ca și când ar fi călcat pe ouă. Fiecare mare labă își căuta locul până ce găsea o zonă pe care nu ar fi putut-o zdrobi, iar greutatea era mutată de pe un picior pe altul cu foarte mici schimbări ale presiunii. Pe când muzica reîncepea, ea s-a ridicat pe

³⁴ Ibidem, p. 8.

³⁵ Ibidem, p. 7.

³⁶ Lee Miller, *Roumania*, p. 98.

picioarele dinapoi și s-a târât în sus și-n jos pe spinarea mea. Era copleșitor și înviorător. Toți mușchii mei se încordau și se relaxau pentru a nu fi turtiți. Apoi ursoaica a fost luată pentru a fi întoarsă cu fața în cealaltă direcție. Și-a pus marele și părosul ei fund cald pe ceafa mea și, cu lunecări ușoare, s-a plimbat de la gât la genunchi și înapoi.

După aceea m-am simțit minunat, a grăbit circulația, flexibilitatea și energia. Am descoperit că îmi puteam mișca gâtul și umerii într-un fel pe care îl uitasem. Acesta este răspunsul la «Oh, mă doare spatele!»,³⁷ Țiganul care condusesese operația era entuziasmat de rezultat și, la început, nu a voit să primească niciun ban. Singura lui dorință era ca importanții vizitatori să intervină pe lângă guvernanți spre a fi ridicată interdicția ursarilor de a cutreiera țara după voia inimii. Când i s-a explicat că, în pofida eforturilor pe care le-ar face, această aprobare nu ar fi putut fi dată decât după eradicarea epidemiei, ursarul a acceptat bacșișul ce echivala cu un dolar și jumătate, singurii bani pe care-i mai avea Lee după două luni de peregrinări³⁸.

Înapoi în capitală, jurnalista constată că orașul nu suferise prea mult din cauza bombardamentelor: cu excepția Palatului Regal și a pieței din fața lui, care fuseseră principalul obiectiv al trupelor germane după întoarcerea armelor în august 1944, restul era la fel ca înainte de război. Populația avea lemne și cărbuni din belșug și nu suferea de frig. Benzina era ieftină și din abundență. Doar pneurile erau mai greu de găsit și foarte scumpe – după estimările autoarei prețul se ridica la 500 de dolari pentru un set. Cu toate acestea existau multe taxiuri vechi care nu duceau lipsă de clienți.

Moneda era încă destul de stabilă cu toate că se devalorizase substanțial de la începutul războiului și până în acel moment, dar inflația nu atinsese cote alarmante, ca în Ungaria. Cei care simțeau cel mai acut criza postbelică erau profesorii și pensionarii, ale căror mijloace materiale erau sub nivelul de trai. Cu toate acestea, nicăieri la magazine sau la restaurante nu i s-a cerut să plătească în valută forte și nici nu a fost înșelată la preț cum i se întâmplase la Budapesta.

Lipsurile nu erau prea mari și magazinele erau bine aprovizionate, dar prețurile echivalau cu acelea din New York³⁹. Doar la pâine erau anumite restricții și, de două ori pe săptămână, în locul chiflelor și franzelelor, la restaurante era servită mămăligă. Dimpotrivă, era o abundență de produse, exceptând laptele proaspăt și ... caviarul. Lee Miller visa să se regaleze cu platouri pline de caviar, dar nu a putut mânca decât o singură dată și cam pe sponci, în timpul șederii în România⁴⁰. Mare amatoare de băuturi alcoolice, apreciază țuica și explică de ce era sorbită din țoi, metodă pe care o adoptase și ea: „Țuica, băutura națională a României, este un trăsău cu gust de prună, băută dintr-un recipient specific din

³⁷ *Ibidem*, p. 99.

³⁸ Antony Penrose, *op. cit.*, p. 172.

³⁹ Lee Miller Archives, Romania – manuscript, p. 14.

⁴⁰ Lee Miller, *Roumania*, p. 99.

sticlă, numit țoi. Este în formă de boboc de trandafir, iar gâtul este băgat adânc în gură astfel încât, cu fundul <țoiului> în sus, băutura este aruncată pe gâtlej fără a amorți vârful limbii.”⁴¹ În note, mai erau date amănunte privind acest mod de a degusta țuica: „Acest obicei se presupune că datează din zilele când se mergea călare și când un călăreț oprea pentru o dușcă, fără a descăleca, și trebuia să aibă un pahar special modelat pentru a nu-și vărsa înghițitura la botul calului.”⁴² Se obișnuia ca vinurile locale să fie băute reci, sub formă de șpriț. Restaurantele erau pline și aveau program artistic. Deși existau două sau trei de talia „Capșei”, care ofereau mâncăruri delicioase, erau de preferat micile cârciumi de pe străzile lăturalnice, unde se puteau gusta fripturi la grătar și se asculta muzică țigănească. În compania lui Harri Brauner și a tovarăsei sale de viață, Lena Constante – vechi prieteni din anterioara sa vizită –, face turul localurilor și se bucură să o reîntâlnească și să o asculte cântând pe Maria Lătărețu. Referindu-se, în legende la clișee ce nu trebuiau să fie publicate, la Marița, cum o numea ea pe această valoroasă artistă populară și importantă furnizoare de material folcloric original pentru Harri Brauner, care o înregistrase adesea, ea face specificarea că nu trebuie confundată cu cealaltă Marița, celebră pe scena de music hall – „Maritza Lareatu (*sic*) not to be confused with the other Maritza of purely local music hall fame” –, făcând evident referire la Maria Tănase⁴³. Comentând o imagine în care cântăreața asculta, cu urechea aplecată spre pâlnia fonografului, o înregistrare veche făcută de Brauner, Lee evocă momentul cunoștinței lor, în 1938, pe când artista încă nu atinsese celebritatea: „Ea ascultă un play-back al unei înregistrări pe care a făcut-o, în prezența mea, opt sau nouă ani mai înainte, când era o cântăreață necunoscută ..., ciripind melodiile locale cu vorbele transmise din generație în generație. Când am fost dusă prima oară să o întâlnesc, ea cânta afară, pe o mică uliță, între gară și baia publică. Clienții ei erau hamalii gării, taximetriștii în așteptarea unui călător întârziat și noi. Ea avea o gușă imensă și o față bolnăvicioasă. Era obosită și plictisită și câteodată isterică (am trimis-o la un endocrinolog). Băiețelul ei cânta la chitară mai bine decât măicuța care cânta ca un înger, în scară semitonală, cu mâna în dreptul gurii, în stilul politeții cântăreților țigani și-i băgai banii mai degrabă în chitară decât să-i îndeși în mână când plecai. Ulița mirosea a pipi, iar clienții erau săraci și stingheri ... soțul ei, violonist, era capelmaestrul tarafului de țigani și avea un șiretlic, cântând pe o strună ruptă, detașată, ca și când ar fi fost încă parte din instrument. (...) Maria cântând ... poziția mâinii era o formalitate aproape la fel ca atunci când pui mâna la gură când caști ... niciun cântăreț nu ar fi visat să cânte direct în obrazul ascultătorului. Gestul cu mâna lângă bărbie era de ajuns.”⁴⁴ În altă parte sunt explicate alte clișee în care Brauner și cântăreața stăteau la o masă de cârciumă și ascultau muzica interpretată de niște lăutari – bun prilej de a face o

⁴¹ *Ibidem*, p. 100.

⁴² Lee Miller Archives, Romania – manuscript, p. 15.

⁴³ Idem, Index of photos with captions, p. 5.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 6.

prezentare a interpretei: „Harri este cu Marița ... o extraordinară cântăreață de autentic folclor țărănesc ..., o rară combinație țigan-țăran ..., o mare prietenă a mea și o femeie încântătoare. Cele mai bune înregistrări de muzică românească au fost făcute cu Marița Lareatu (*sic*).”⁴⁵ Revederea cu cântăreața și taraful ei s-a produs într-un local mai modern, dar unde aceasta interpreta aceleași vechi melodii cu care obișnuise auditoriul: „Am găsit-o pe Marița cântând într-o cârciumă destul de nouă despre care toată lumea vorbea, dar noi am ignorat-o. (...) Acum ea este foarte cunoscută de la radio și din înregistrări pe disc, dar continuă să se îmbrace în haine țărănești și refuză angajamentele în cafenele «șic» unde publicului nu-i pasă dacă un cântec este modernizat și denaturat. Soțul ei, prizonier într-un lagăr de muncă în timpul războiului, s-a însănătoșit suficient de mult pentru a-și face propria orchestră și, iată-ne, cu toții, din nou împreună.”⁴⁶ Microfonul pe care acum îl ținea Marița în mână avea, într-un fel, același rol al mâinii cu care, altădată, își acoperea gura când cânta. Se explică și faptul că orice cântec românesc începe cu „Frunză verde”.

Sunt date informații și despre Harri Brauner, care era director al Institutului de Folclor și conferențiar la Catedra de istoria muzicii la Universitate. Nu se mai văzuseră din 1939, din timpul Festivalului de Folclor de la Royal Albert Hall din Londra, când adusese un remarcabil grup de dansatori⁴⁷. Vorbea limba țiganilor și era considerat ca un frate în comunitățile țigănești⁴⁸. În capitala Marii Britanii făcuse senzație, dar și gălăgie în timpul pregătirii spectacolului, așa cum relatea jurnalista în notele nepublicate: „Au avut un succes imens, dar micul Hotel Kingston unde au stat, ca și casa mea din Hampstead au fost aproape pulverizate de tropăiturile picioarelor lor la repetiții. Sticleții care au venit la plângerile vecinilor au stat fermecați de călușarii care sunt gătiți cu pălării de care atârnă mărgelile și cu cămăși brodate. Ei dansează zgomotos, săltând sus în aer cu ajutorul unor ciomege lungi și scot țipete stridente, din adâncul plămânilor.”⁴⁹

Cealaltă bună prietenă a lui Lee alături de care cutreierase țara în anterioara sa călătorie, Lena Constante, era o talentată plasticiană care făcuse un teatru de marionete, ceea ce va deveni Teatrul Țândărică de mai târziu. În această antrepriză o luase drept colaboratoare pe scenografa Elena Pătrășcanu, soția ministrului de Justiție, Lucrețiu Pătrășcanu. Cele două sunt surprinse lucrând, cu pasiune, în atelierul unde erau sculptate și îmbrăcate păpușile. Câteva imagini, luate plonjant, au o deosebită calitate artistică, prezentând-o pe Lena Constante, cu chipul ei de „sfântă dintr-un mozaic bizantin” – așa cum o descria jurnalista –, aranjându-și păpușile pe rafturi sau agățându-le de cadrul scenei improvizate ori pozând, cu ochi visători, înconjurată de ursuleți și personaje din basme. „Chiar acum, ea <Lena> și

⁴⁵ Ibidem, p. 5.

⁴⁶ Idem, Romania – manuscript, p. 17.

⁴⁷ Lee Miller, *Roumania*, p. 100.

⁴⁸ Lee Miller Archives, Romania – manuscript, p. 16.

⁴⁹ Ibidem.

doamna Pătrășcanu, soția ministrului Justiției, conduc un spectacol de marionete pe un loc viran. Au găsit un teatru ambulant pliabil care își încheiase peregrinările și i-au pictat cadrul scenei ca pe o casă de turtă dulce, în nuanțe vesele, cu inimioare și flori ce atârnă de marginile acoperișului. Fereastra principală a casei se deschide pentru a forma scena pentru păpuși. Lena proiectează păpușile, costumele și decorul și atât ea, cât și doamna Pătrășcanu, care este o expertă păpușară, le sculpează și pictează decorul. Pe lângă piesele obișnuite, ele au noi povești rusești sau românești scrise special pentru marionete și plănuiesc să plece în turneu în lunile de vară, dacă vor putea obține un camion care să transporte cortul teatrului.”⁵⁰

După descrierile lui Lee Miller, viața își reluase cursul normal în România. Iar imaginile luate pe stradă, cu negustori ambulanți, țărani purtând cobilițe cu mărfurile oferite spre comercializare și clienți bine îmbrăcați care se interesează de prețuri, erau un bun exemplu în acest sens. Deși țara era ocupată de trupele rusești, iar în București se afla cartierul general sovietic, prezența ocupanților nu era vizibilă. Aerodromul era păzit de Armata Roșie, dar granițele erau păzite de soldați români, iar circulația era liberă. Totuși, starea aceasta de liniște era doar aparentă, așa cum observa jurnalista: „În general, poporul are încredere în guvernul său, deși aceia pentru care comunismul a fost totdeauna confundat cu teroarea hrănesc foarte bine această gogoriță.”⁵¹

Lee Miller se simțise foarte bine în țara noastră și-și încheia articolul cu o frază entuziastă: „Ei spun că dacă bei o dată dintr-un anumit izvor și asculți această muzică, totdeauna te vei întoarce în România. Le-am făcut pe amândouă și m-am întors de două ori.”⁵²

POST-WAR ROMANIA SEEN BY AN AMERICAN PHOTO-JOURNALIST, LEE MILLER

Abstract

A former model and fashion photographer turned war photographer, Lee Miller visited Romania twice, in 1938 and 1946 respectively. After her second visit she published her impressions and pictures, under the title of *Roumania*, in “Vogue.” The present paper is based not only on published material, but also on her manuscripts from The Lee Miller Archives at Farley Farm House, East Sussex, England. She crossed the border coming from Hungary in early February 1946. Heading for Sibiu her car, a Chevrolet Sedan, slipping on the ice-covered road, stopped on a snow bank far off in the ditch. While looking for help in the nearby

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Lee Miller, *Roumania*, p. 99.

⁵² Ibidem, p. 100.

village she and her companions left the car unguarded to discover it plundered of everything, wheels included.

On a Sunday afternoon she had the privilege of being received by King Mihai I and Queen Mother Elena with whom she talked extensively. She also took magnificent pictures with the Royal Family in the imposing Peleş Castle. At Sinaia, “the summer capital of Roumania,” she had the opportunity to portray Dinu Brătianu and Iuliu Maniu, the two elderly statesmen. Maniu was surrounded by friends and party members, among whom was young Corneliu Coposu, his private secretary.

Moving to Bucharest, she met old friends such as Harri Brauner and his wife, Lena Constante, with whom she had wandered the country eight years before. Lena and Elena Pătrășcanu, wife of Lucrețiu Pătrășcanu, Minister of Justice, had started a successful marionette theatre where Lee took nice pictures. Other photos were taken on the streets, with peasants, street vendors and their customers. Harri took her to a bistro where they met Maria Lătărețu, the celebrated folk singer whom Brauner recorded many times. Suffering from fibrositis, Lee Miller undertook a peculiar treatment in a gypsy village where the inhabitants were dancing bears trainers. She was massaged by a bear weighing about 300 pounds while Brauner took pictures with her Rolleiflex.

In her writings and pictures, Lee Miller left a vivid portrait of post-war Romania.

Keywords: Romanian contemporary history, post-war Romania, photo-journalism, Lee Miller, King Mihai I, Queen Mother Elena.

ADUNĂRILE ȚIGANILOR DIN TRANSILVANIA DIN ANUL 1919 (II)*

PETRE MATEI**

4. CONTEXTUL MANIFESTĂRILOR

În următoarele pagini vom încerca să contextualizăm adunările Țiganilor din Transilvania din anul 1919. Ele rămân în continuare insuficient documentate, ca urmare a dezinteresului față de Țigani, dar și a caracterului fulgurant al manifestărilor lor. În condițiile în care Țiganii nu au dispus la 1919 de organizații formale care să lase și alte urme documentare în afara celor câtorva protocoale și credenționale pe care le-am menționat în acest studiu, este greu de reconstituit cu precizie întregul proces de organizare a lor, profilul participanților la aceste adunări, nu știm exact cine a avut ideea organizării adunărilor, în ce măsură a existat un sprijin din partea românilor etc.

4.1. MOMENTUL 1919

Este însă evident că aceste manifestări au fost rezultatul unui concurs favorabil de împrejurări. Românii se manifestaseră la Alba-Iulia pentru Unirea Transilvaniei cu România, iar Conferința de Pace de la Paris din anii 1919–1920 urma să aducă recunoașterea noilor realități politico-teritoriale. Până atunci, gesturile diferitelor grupuri etnice de recunoaștere a Unirii nu puteau fi decât salutate cu simpatie ca legitimând România Mare. Credem că această nevoie de legitimare s-a constituit într-un mediu prielnic manifestărilor țigănești. Nu doar că a existat o emulație din partea diferitelor minorități în a-și vedea drepturile garantate conform hotărârilor de la Alba-Iulia, dar, într-un moment în care se părea că și sprijinul lor conta, anumite elite țigănești s-au mobilizat politic. Ele au încercat să profite de acest context. Cererile exprimate de Țigani, începând cu adunarea de la Rupea (16 ianuarie 1919), continuând cu adunările locale din aprilie și terminând cu cea generală de la Dumbrăveni (27 aprilie 1919), respectau, în mare, un anumit standard: prin manifestarea publică a loialității față de români și prin exprimarea adeziunii la Unire, participanții sperau să obțină drepturi cetățenești, tratament egal și pământ. Cum Țiganii nu erau în situația de a impune

---

* Acest studiu a fost realizat în cadrul proiectului de cercetare finanțat de CNCIS-UEFISCSU, în cadrul PN II IDEI, cod ID_717.

** Universitatea din București, matei.petre.ro@gmail.com.

acordarea drepturilor solicitate, ei au mizat mai degrabă pe sensibilizarea românilor, ajunși acum stăpâni ai Transilvaniei, prin repetata invocare a românismului lor. Cert este că, din partea românilor, nu erau de refuzat niște manifestări care legitimau încă o dată Unirea. Adunările țiganilor au fost tolerate și chiar încurajate de autoritățile române cu atât mai mult cu cât solicitările țiganilor nu erau de natură să lezeze interesele noilor autorități.

4.2. CONTEXTUL SPAȚIAL

Pentru început, constatăm că în Adunarea Națională Țigănească de la Dumbrăveni nu au fost reprezentați toți țiganii din Ardeal. Participanții la adunare proveneau dintr-un număr mic de localități. În condițiile în care existau numeroase alte așezări cu țigani, ne întrebăm care au fost motivele pentru care s-au manifestat în 1919 tocmai țiganii pe care îi vedem reprezentați la adunarea de la Dumbrăveni. Ce aveau aceștia în comun? Pentru găsirea unor răspunsuri satisfăcătoare ar fi necesare cercetări aprofundate pentru fiecare localitate în parte, obiectiv care depășește posibilitățile studiului de față. Fără a ne propune să epuizăm această problemă, credem că au existat mai mulți factori locali care au contat în mobilizarea țiganilor. Ne vom referi la fiecare dintre acești factori în parte: 1. Ponderea relativ însemnată a țiganilor în cadrul populației; 2. Relativa lor prosperitate economică; 3. Existența unui cadru concurențial între principalele grupuri etnice din Transilvania (români, germani și maghiari), context în care sprijinul țiganilor ajunge să conteze.

4.2.1. PONDEREA RELATIV ÎNSEMNATĂ A ȚIGANILOR ÎN CADRUL POPULAȚIEI

Țiganii aveau o pondere importantă, care putea ajunge chiar și la 10–15% din totalul populației în majoritatea localităților unde au fost organizate adunări țigănești în 1919. În general, recensămintele nu reușesc să surprindă numărul real al țiganilor, deoarece unii dintre aceștia refuzau să se declare ca atare. Deși recensământul românesc din 1930 nu face excepție, se confirmă pentru sudul Transilvaniei un număr de țigani sensibil mai ridicat decât în restul țării, unde media a fost de 1,5%. Județele cu număr mare de țigani erau Făgăraș, Sibiu, Târnava Mare, Târnava Mică și Cluj-Turda. Județul Târnava Mică avea cea mai mare pondere de țigani declarați (5%), iar multe dintre plasele de unde proveneau țiganii care s-au manifestat în 1919 erau printre cele mai populate cu țigani la nivelul țării: Diciosânmartin 6,6%, Dumbrăveni 5,8%, Sighișoara 3,5%, Blaj 3,6%, Arpașul de Jos 3,2%, Mediaș 3,1%, Făgăraș 3%. În plus, orașul Dumbrăveni, cu

7,4% ȝigani, era al cincilea oraș din România în ceea ce privește ponderea ȝiganilor¹.

În efortul de a ajunge la un număr cât mai plauzibil, recurgem la două metode: pe de o parte încercăm să surprindem evoluția oficială a ȝiganilor apelând la mai multe recensăminte: este vorba de recensămintele maghiare din 1893, 1900, 1910 și de cel românesc din 1930. Pe de altă parte, acolo unde a fost posibil, cifrele oferite de recensăminte au fost completate cu informații obținute prin heteroidentificare, așa cum apar în studiul lui Kovacs din 1941 și al lui Ion Chelcea din 1944².

Este de subliniat faptul că, dat fiind stigmatul etnic, recensămintele generale ale populației nu au surprins ponderea reală a ȝiganilor³, ci mai degrabă disponibilitatea acestora (care a variat în funcție de contexte) de a se recunoaște ca ȝigani. Nedeclararea lor ca ȝigani nu însemna neapărat asimilarea lor. Un exemplu este puțin veridicul declin demografic de 28,1% pe care l-ar fi înregistrat, potrivit recensămintelor, ȝiganii ardeleni între 1893 și 1930⁴. Că nu poate fi vorba de o asimilare reală o dovedesc situațiile oferite de trei localități (Moșna, Șeica Mare și Ucea de Jos), unde, deși au existat adunări ȝigănești, recensămintele oficiale nici măcar nu înregistrau existența ȝiganilor. Astfel, la Moșna, deși nimeni nu s-a declarat ȝigan la recensământul din 1910⁵ sau la cel din 1930⁶, numărul ȝiganilor era, în realitate, suficient de mare încât să permită organizarea adunării din 26 aprilie 1919. Protocolul încheiat în acea zi, semnat de 34 de ȝigani, vorbea despre sărăcia îndurată de 70 de familii de ȝigani, cărora li se refuza de către

¹ *Minorități etnoculturale. Mărturii documentare. Țigani din România (1919–1944)*, ed. Lucian Nastasă, Andrea Varga, Cluj-Napoca, 2001, doc. 207, p. 335–338.

² Kovacs, în articolul său, *Die Schwarze Pest im Kreise Reys*, apărut în „Medizinische Zeitschrift. Fachblatt der deutschen Ärzte in Rumänien”, an 15, septembrie 1941, p. 210–214, dă informații despre numărul ȝiganilor din Rupea, Homorod și Cața, iar Ion Chelcea despre cei din Avrig și Ucea de Jos.

³ Ion Chelcea, *Țigani din România. Monografie etnografică*, București, 1944, p. 77–79.

⁴ Ni se pare greu de acceptat explicația lui Sabin Manuilă în ceea ce privește această diminuare a numărului ȝiganilor, reprodușă în vol. *Minorități etnoculturale*, ed. Lucian Nastasă, Andrea Varga, doc. 207, p. 341: „Se poate ca diferența în minus între cifrele celor două date [...] să se datoreze și anumitor deplasări ale acestei populații, dar este mai probabil că scăderea numărului ȝiganilor se explică prin procesul fatal de asimilare din acești 38 de ani.” Numărul ȝiganilor nomazi era redus încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea și nu credem că asimilarea ȝiganilor este singurul factor.

⁵ *Recensământul din 1910. Transilvania*, ed. Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, București, 1999, p. 536–537. Potrivit recensământului din 1910, în Moșna, existau 1.168 de germani (63,1%), 658 de români (35,5%), 11 maghiari (0,6%) și 14 persoane de altă etnie, dar nu era menționat niciun ȝigan. În ceea ce privește religia, 1.167 erau evanghelici, 472 ortodocși, 201 greco-catolici, șase reformați și cinci romano-catolici.

⁶ *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, vol. II *Neam, limbă maternă, religie*, ed. Sabin Manuilă, București, 1938, p. 438–439: în 1930, din cele 2.142 de persoane, 1.302 erau germani (60,8%), 821 români (38,3%), 18 maghiari (0,8%), un locuitor era rus, dar nu era recensat niciun ȝigan.

„atotputernicii sași” acordarea de pământ înarendă⁷. O situație asemănătoare se întâlnește la Șeica Mare, unde țiganii au fost activi în contextul creat de Unire, dar la recensămintele din 1910⁸ și din 1930⁹ ei sunt total absenți. Ucea de Jos avea și ea un număr de țigani care, oficial, a scăzut. În 1893, în această comună cu 1.076 de locuitori erau recenzați 95 de țigani (8,8%)¹⁰. Țiganii nu apar însă la recensămintele din 1910¹¹ sau din 1930¹². Că existau numeroși țigani în Ucea de Jos este dovedit nu doar de adunarea din 25 aprilie 1919, ci și de cercetarea lui Ion Chelcea, care, în 1939, descoperea în această localitate, prin heteroidentificare, nu mai puțin de 100 de țigani sedentari, dintre care 83 erau rudari și 17 țigani de sat¹³. Rezumând, țiganii aveau în 1893 o pondere de 8,8%, dispăreau la recensămintele din 1910 și 1930, dar numărul lor real creștea până în 1939, ajungând, potrivit lui Chelcea, la 11,5% din populație.

Ne-am fi așteptat ca această conștiință etnică, mobilizabilă în adunările din 1919, să fi determinat o mai puternică declarație a lor ca țigani la recensământ. Credem însă că recensămintele, comparativ cu schimbarea de regim din 1919, nu aveau același potențial mobilizator. Nu doar comunitățile de țigani se dovedesc volatile, dar în această situație se află și liderii nominalizați în actele emise de adunările de la 1919. Gheorghe Humagiu, președintele adunării de la Dumbrăveni, originar din localitatea Ucea de Jos, „dispare” la recensământul din 1930 dimpreună cu comunitatea pe care o reprezentase la Dumbrăveni. În aceeași situație se afla și Gheorghe Monesiu, care, menționat ca președinte al adunării de la Rupea din ianuarie 1919, era de negăsit trei luni mai târziu, motiv pentru care a și ratat șansa de a fi propus de adunarea din Dumbrăveni ca membru în Marele Sfat Național. Ceva similar se petrecea și cu acel Comitet Aranjator Țigănesc din Homorod care organizase adunarea de la Rupea. Laolaltă cu liderii săi (despre care ne-am fi imaginat că vor manifesta interes pentru afirmarea originii etnice), la

⁷ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), fond Consiliul Dirigent. Administrația județeană și comunală, dosar 79/1919, f. 45r-v.

⁸ *Recensământul din 1910*, ed. Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, p. 540–541: erau 846 de români (50,8%), 646 de germani (38,8%), 166 de maghiari (10%), doi slovaci, un croat, patru persoane de altă etnie (0,4%), iar țiganii nu apăreau. 404 erau ortodocși, 445 greco-catolici, 636 evanghelici, 29 romano-catolici, 95 reformați, 15 unitarieni, 29 israeliți, 11 de alte religii.

⁹ *Recensământul ... din 29 decembrie 1930*, vol. II, ed. Sabin Manuilă, p. 438–439: din totalul de 1.733 de locuitori, 973 erau români (56,1%), 654 germani (37,7%), 94 maghiari (5,4%), 11 evrei (0,8%), un locuitor era ceh, dar nu era recenzat niciun țigan.

¹⁰ *Minorități etnoculturale*, ed. Lucian Nastasă, Andrea Varga, doc. 207, p. 410: la 1893, din 1.076 de locuitori, 95 erau țigani, adică 8,8%, pentru ca în 1930, la o populație de 868 de persoane, țiganii să nu mai apară în recensăminte.

¹¹ *Recensământul din 1910*, ed. Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, p. 200–201. Erau înregistrați 920 de români (87,2%), 115 maghiari (10,9%), 19 germani (1,8%), dar niciun țigan.

¹² *Recensământul ... din 29 decembrie 1930*, vol. II, ed. Sabin Manuilă, p. 192–193: în total, existau 868 de persoane, dintre care 854 erau români (98,4%), 13 maghiari (1,5%), un locuitor era evreu, dar nu mai apăreau germanii sau țiganii.

¹³ Ion Chelcea, *op. cit.*, p. 82.

recensământul din 1930 dispărea întreaga comunitate de țigani din Homorod. Potrivit acestui recensământ, țiganii din Homorod, care în 1910 erau aproape tot atât de numeroși ca românii, nu mai existau oficial, nemaideclarându-se țigani.

4.2.2. RELATIVA PROSPERITATE ECONOMICĂ A ȚIGANILOR

Alături de ponderea numerică, un alt factor care a putut contribui la apariția unor elite capabile să profite de schimbarea politică survenită în anii 1918–1919 a fost, după părerea noastră, relativa bunăstare economică a țăganilor în cauză¹⁴. Dispunem pentru unele localități de informații care atestă existența unor țigani bogați, prosperând de pe urma comerțului întreprins uneori chiar și în afara țării. Alții, după ce fuseseră în America la muncă, asemenea altor ardeleni, au revenit în locurile de baștină cu un anumit capital. Astfel de practici economice nu au scăpat atenției unor cercetători precum Kovacs¹⁵ sau Ion Chelcea¹⁶. Totuși, în lipsa unor investigații locale care să confirme aceste observații pentru toate localitățile, generalizările sunt riscante. Nu știm în ce măsură țiganii bogați au corespuns portretului antreprenorului etnic, dacă și în ce măsură s-au implicat în adunările țiganilor de la 1919.

De altfel, este dificil să vorbim despre organizatorii adunărilor țigănești. Descrierea lor în documentele de la 1919 este sumară, adunările menționându-i doar ca „oameni de încredere”. Nu știm deci ce calități i-au propulsat, ajungând să fie recunoscuți ca reprezentanți ai țiganilor, dacă erau lideri tradiționali sau moderni, dacă au jucat acest rol strict conjunctural sau nu. Nu cunoaștem ce fel de forme de organizare au existat în rândul țiganilor ardeleni care să fi permis apariția adunărilor din 1919. Cel mai probabil, majoritatea participanților la aceste adunări au fost țigani sedentari (rudari sau țigani de sat)¹⁷. Deși multe dintre localitățile unde au avut loc adunări țigănești aveau o populație săsească numeroasă, uneori chiar majoritară, iar în perioada interbelică descoperim printre țiganii din sudul Transilvaniei anumite forme de organizare și de înțrajutorare inspirate de vecinătățile săsești, nu de la sași au preluat țiganii ideea organizării adunărilor de la

¹⁴ *Ibidem*, p. 71: „Marginile de Sud, formate din Făgăraș-Sibiu [...] și continuându-se cu Trei Scaune, Odorhei și Târnava Mare, oferă o bună bază de populare ce se continuă cu succes în interior, cu Târnava Mică. Despre buna stare și spiritul de întreprindere al Țiganilor de acolo s-a dus faima până departe. Aici e nucleul cel mai intens de populare al Țiganilor, arătat nouă de statistică până în prezent (5,0%).”

¹⁵ Kovacs, *op. cit.*, p. 213.

¹⁶ Ion Chelcea, *op. cit.*, p. 134–135, unde prezintă situația unor rudari bogați din Comana de Sus: „În Țara Oltului am găsit într-o singură localitate negustori de covoare cari au trecut și granița, ajungând până în America de Sud. Ei sunt Rudari. În special, țările pe unde au negustorit mai mult sunt: Belgia, Olanda, Franța și Spania. [...] În Comana de Sus, Rudarii trăesc într'un cartier special situat pe o ridicătură ce domină întreg satul. Se chiamă «Barc». [...] Spiritul de întreprindere, precum se vede, pare a fi mai dezvoltat la Rudarii din Transilvania. [...] Printre ei se găsesc mulți cari au trecut împreună cu alți Români în America.”

¹⁷ Folosim clasificarea lui Ion Chelcea, *op. cit.*, p. 22–62.

1919. În primul rând, astfel de forme de inspirație săsească, în măsura în care au fost înregistrate, apar doar începând cu anii '20 și nu în localitățile unde au fost organizate adunările de la 1919¹⁸. În al doilea rând, au existat adunări și în localități cu un număr redus de sași sau unde ei nici măcar nu existau. Pe de altă parte, actele emise de adunările locale nu-i menționau pe sași, singura excepție consemnată fiind cea oferită de adunarea din Moșna, unde sașii erau criticați¹⁹. Cei care contau erau românii, iar unele dintre aceste adunări au beneficiat, într-o formă sau alta, de protecția autorităților române.

4.2.3. CADRUL CONCURRENTIAL

Numărul relativ important al Țiganilor din aceste localități a fost pus în valoare de competiția dintre principalele grupuri etnice: români, germani și maghiari. Mobilizarea Țiganilor s-a făcut pe fundalul unei evidente apropieri a acestora față de românii ardeleni, favorizată de împărțirea aceluiași habitat (rural) și a acelorași confesiuni „românești” (ortodoxă și greco-catolică). Doar în zonele cu majoritate maghiară existau comunități maghiarofone de Țigani. Apropierea Țiganilor ardeleni de populația românească era evidentă deja înainte de 1918, chiar dacă aparatul politico-administrativ era maghiar. Acest fapt a provocat chiar îngrijorare din partea autorităților maghiare și a unor intelectuali maghiari; a fost exprimată atunci chiar dorința de „a salva pentru ungurime acest popor aflat pe punctul de a se valahiza”²⁰. După 1918, în contextul creat de Unire, autoritățile române nou instalate au început să-i privească pe Țigani cu interes, ei putând consolida pozițiile precare pe care românii le dețineau în anumite localități.

¹⁸ *Ibidem*, p. 151: „La Șercaia (Făgăraș), situarea e atât de clară, încât nu numai Țiganii constituie un cartier special, dar toate neamurile de aici au acest caracter: de o parte a apei locuiesc Sașii; de alta Românii și Țiganii. Cartierul Țigănesc, după cum se vede, e cu totul periferic și împins spre apă, populând zăvoiul. Influența germană se impune la toți deopotrivă. Până încât și Țiganii din partea locului sunt organizați după model german: în «zecia III-a» – care e o vecinătate de felul celorlalte întâlnite între Sași. Au și o tablă în formă de inimă, cu un cuiu împlântat deasupra, de care se leagă ordinul ce li se comunică. Tabla trece din casă în casă.” Citim mai departe, la p. 170: „Țiganii din Făgăraș au o societate de înmormântare, cu președinte și casier: apoi 12 oameni, «membri» de încredere. Cei ce sunt «băgați» în societate plătesc 25 lei, ca ajutor de înmormântare. Tot așa cei din Șercaia, Țara Oltului, au la fel o «societate» înființată în 1924.” V. și Viorel Achim, *Țiganii în istoria României*, București, 1998, p. 128, care observă că „Înfrățirea Neorustică” funcționa după modelul vecinătăților săsești. Deși s-a scris despre impactul avut de vecinătățile săsești asupra românilor și maghiarilor, încă nu există un studiu similar despre influența asupra organizării Țiganilor – Vintilă Mihăilescu, *Vecini și vecinătăți în Transilvania*, București, 2003, p. 6–7.

¹⁹ La adunarea din Moșna li se reproșează că nu oferă pământ nici măcar în arendă – ANIC, fond Consiliul Dirigent. Administrația județeană și comunală, dosar 79/1919, f. 45r-v.

²⁰ A. Herrmann, *Die ethnographische Gestaltung der Bevölkerung Ungarns*, în „Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn”, an V, 1896, nr. 10, p. 79: „so könnte zugleich für das Ungarntum dieser auf dem Wege der Walachisierung befindliche Volksstamm gerettet werden.”

Apropierea Țiganilor de români, care existase și înainte, s-a transformat după 1918 într-un bun valoros care, negociat, putea servi unei mobilizări etnice țigănești.

Credem că nu a fost o simplă coincidență faptul că mulți dintre delegații Țigani din 1919 proveneau din localități unde românii nu dispuneau de majoritatea absolută. Astfel, potrivit recensământului din 1910, orașul Dumbrăveni avea o majoritate maghiară. Conform aceluiași recensământ, localitățile Rupea, Homorod, Cața, Criș, Moșna, Șoala, Apold și Copșa Mare aveau majorități săsești, iar în alte câteva localități (Velt și Soroștin) sașii, chiar dacă nu erau majoritari, aveau o pondere importantă. Singurele localități unde românii aveau majoritatea absolută erau Ucea de Jos, Blăjel, Iclodu Mare, Avrig și Tălmăcel. Țiganii puteau fi curtați de românii interesați de a avea un sprijin în competiția lor cu sașii sau cu maghiarii. Relația putea fi reciproc avantajoasă. Pe de o parte, sprijinul Țiganilor putea fi util, iar pe de altă parte, organizatorii Țigani ai acestor adunări puteau miza pe o reacție tolerantă sau încurajatoare din partea românilor și a administrației române. Deși Țiganii au contat îndeosebi pentru români, au existat și grupuri aflate sub influența maghiară sau săsească²¹. De altfel, în bună măsură, atașamentul Țiganilor ardeleni față de români a și devenit în anii '30 un motiv de cooperare între autoritățile române și organizațiile rome²², iar în 1942, când Țiganii au început să fie deportați în Transnistria, au existat cazuri când populația românească transilvăneană a condamnat aceste măsuri pe motiv că ar fi slăbit pozițiile românilor în competiția cu sașii²³.

²¹ *De-ale deputaților Sași*, în „Gazeta poporului”, an II, 21 decembrie 1919, nr. 47, p. 1: „Sașii din București și-au uitat limba românească. Ei dau atestat nemțesc în cameră că sunt mulțumiți de felul alegerilor [...] Acum vreau să fie și Țiganii ai lor, să fie mai mulți la număr.” După cum observa Ion Chelcea, *op. cit.*, p. 29, și sașii aveau Țiganii lor: „Printre Sași se găsesc Țigani intrați în sfera de interese a acestora, cari au și religia lor.”

²² În perioada interbelică a existat o anumită tensiune în special între maghiari și români pentru controlul asupra Țiganilor – *Minorități etnoculturale*, ed. Lucian Nastasă, Andrea Varga, doc. 84, p. 192: „La repartizarea Țiganilor nomazi am avut în vedere ca să fie pe cât se poate clasați în comunele locuite în majoritate de minoritari pe de altă parte pentru că prezența acestor Țigani în acea comună prezintă o sarcină materială, pe de altă parte Țiganii aceștia nomazi, fiind de religie și sentiment românesc, comunele acelea vor prezenta un număr statistic mai mare de element românesc.” De asemenea mize erau conștiente și organizațiile rome care sperau să obțină ajutor în schimbul „românizării romilor maghiarizați”. V. Stan, *Romii ardeleni*, în „Glasul romilor”, an III, 8 iunie 1938, nr. 11, p. 4: „Mare parte din romii maghiarizați ne-au înțeles. Astăzi ei spun că sunt și de cetățenie și de naționalitate română. Copiii lor nu mai urmează cursurile școlilor minoritare. [...] Dacă ne veți iubi voi frații români, munca pe care o vom depune de aci înainte în slujba românizării romilor maghiarizați, vom ști să o ducem la bun sfârșit.”

²³ *Documente privind deportarea Țiganilor în Transnistria*, ed. Viorel Achim, București, 2004, vol. I, doc. 137, p. 214: „În Ardeal evacuarea Țiganilor, din punct de vedere al intereselor naționale, ar putea fi defavorabilă. [...] Românii, întăriți cu efectivul Țiganilor, au putut să-și asigure majoritatea de voturi în trecutele alegeri și astfel să se impună în locuri de conducere față de celelalte minorități. Măsura luată recent a înstrăinat pe Țigani de loialitatea pe care o dovedeau față de elementul românesc.” *Ibidem*, doc. 143, p. 225: „Pătura intelectuală ardeleană cere cu insistență ca pe viitor evacuarea Țiganilor din această regiune să se facă cu multă atenție, deoarece nu numai că ei ca sentimente și credință (religie) sunt români, dar la un moment dat proporția populației majoritare se

Eforturi de organizare a ȝiganilor au apărut mai ales în astfel de zone în care sprijinul lor conta, unde românii, nedispunând de o majoritate clară, erau dispuși la o colaborare cu ȝiganii românofoni.

Ipotezele schițate aici doar surprind un context general și gradul lor de validitate ar trebui verificat pentru fiecare localitate în parte. Așa cum au existat adunări în localități unde oficial nu existau ȝigani, tot așa avem adunări și în localități unde românii erau majoritari, neavând nevoie de vreun ipotetic sprijin ȝigănesc.

4.3. LOCALITĂȚILE DE PROVENIENȚĂ A PARTICIPANȚILOR LA ADUNĂRILE ȚIGĂNEȘTI

Clasificăm localitățile în funcție de potențialul comunităților ȝigănești, pe care încercăm să-l evaluăm interpretând evoluția demografică a ȝiganilor și introducând raportul ȝigani-celelalte etnii.

Situația unor localități precum Moșna, Șeica Mare și Ucea de Jos, unde au avut loc manifestări ȝigănești, deși ei, oficial, nu se declarau ca atare la recensăminte, a fost deja descrisă mai sus și nu revenim asupra ei.

În cazul unor localități precum Rupea, Homorod, Cața, Criș, Șoala și Apold, diminuarea sau creșterea ponderii ȝiganilor la recensăminte era vizibil corelată cu fluctuația ponderii românilor (și nu a altor grupuri etnice). Crescând procentul ȝiganilor scădea proporțional cel al românilor și invers. Aceste localități par să fi fost caracterizate de anumite tensiuni demografice între români și sași, în care ȝiganii au putut juca un rol.

Pentru început tratăm situația ȝiganilor din localitățile Rupea, Homorod, Cața și Criș, unde, potrivit recensământului din 1930, s-ar fi produs o diminuare semnificativă a numărului ȝiganilor. Din punct de vedere demografic, elementele comune acestor localități sunt următoarele: la 1910, germanii formau cel mai numeros grup etnic, urmau românii, iar ȝiganii dispuneau și ei de o pondere relativ însemnată. Însă, potrivit recensământului din 1930, lucrurile s-ar fi schimbat în defavoarea sașilor, românii devenind majoritari. Cum această creștere a populației românești s-a produs în paralel cu accentuata reducere a numărului ȝiganilor (sau chiar cu dispariția lor oficială), sașii păstrându-și, în general, același număr, presupunem că ȝiganii s-au declarat români. Ne întrebăm care au fost cauzele acestui fenomen. Se explică reducerea numărului ȝiganilor prin românizarea lor „reală”, ei având sentimentul că sunt români, sau este vorba, mai degrabă, de o „românizare” aparentă, conjuncturală, dictată de anumite interese?

Deși suntem de acord că a existat în epocă un proces de asimilare (românizare) relativ puternic, credem că această explicație este mult prea generală,

---

poate răsturna în dauna românilor și în folosul sașilor, cari ar pune astfel mâna pe posturile de conducere (primării).”

neputând lămuri particularitățile autoidentificării țiganilor în diferite localități. Dispariția din recensăminte a țiganilor nu se datorează exclusiv asimilării reale, ci a apărut pe fundalul competiției dintre români și germani pentru controlul în localitate. Ea este parțial rezultatul unor politici locale față de țigani, stimulate de nevoia de a forma majorități „românești”. Astfel au apărut condițiile unei mobilizări a lor ca țigani sau romi. Țiganii nu doar că erau văzuți ca românofoni, dar, după Unire, având și posibilitatea legală de a vota, dreptul lor de vot devenea valoros în competițiile locale pentru resurse. Rămâne de analizat într-un alt studiu cum s-au articulat politicile locale față de țigani în zonele și momentele în care sprijinul lor conta, la alegeri pentru primării, pentru consiliile locale etc. Este neclar dacă aceste politici au fost concertate, impuse de sus sau dacă erau determinate strict de realitățile și strategiile locale. Kovacs, un intelectual german din Rupea, chiar le reproșa românilor că apelau la astfel de strategii pentru a submina controlul sașilor în multe localități „săsești”, printre care se numărau și Rupea, Homorod și Cața²⁴.

Începem analiza noastră cu Rupea, care, fiind o localitate mai importantă (reședință de plasă), a găzduit adunarea din 16 ianuarie 1919. Rupea este un bun exemplu pentru dificultatea de a surprinde numărul real al țiganilor. Și aici, numărul lor a variat suspect de mult de la un recensământ la altul, în perioade relativ scurte. Astfel, dacă în 1893 populația totală a localității era de 2.968, iar țiganii, în număr de 278, reprezentau 9,4%, în 1930 numărul lor ar fi scăzut drastic: din 2.809, doar 20 de persoane se mai declarau țigani, adică doar 0,7%²⁵. Această reducere nu poate fi reală. Nu doar că în 1893 țiganii reprezentau 9,4% din populație, dar în 1910 ajungeau la 10,5%²⁶, iar în ianuarie 1919 erau suficient de numeroși încât să se manifeste politic, organizând o adunare la care au participat 700–800 de oameni (sigur, din întreg județul, dar alegerea localității Rupea însemna, totuși, recunoașterea importanței lor aici). Mai mult decât atât, în 1935, la

²⁴ Kovacs, *op. cit.*, p. 213: „Din punct de vedere politic, dezavantajele pe care le suferim din cauza țiganilor sunt și mai vizibile. Au fost mereu folosiți împotriva noastră în localitățile unde se dorea ca majoritatea germană să fie slăbită. Evident, poporul dominant în stat nu-i consideră pe țigani a-i fi egali nici în viață, nici în moarte. Doar atunci când era vorba să se construiască o majoritate lucrurile arătau complet altfel. Când în comunitățile noastre nu mai sunt juzi germani atunci asta li se datorează țiganilor pe care i-am tolerat pe pământul nostru într-o vreme când nu ar fi trebuit s-o facem.” (traducere P.M.)

²⁵ *Minorități etnoculturale*, ed. Lucian Nastasă, Andrea Varga, doc. 207, p. 406.

²⁶ La recensămintele din 1900 și 1910 numărul țiganilor se păstra încă în jurul a 300 de persoane. Astfel, la 1900, pe lângă germani (1.276), români (987) și maghiari (365) se înregistrau și alte 339 de persoane, majoritatea lor fiind țigani și venzi – *Recensământul din 1910*, ed. Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, p. 194–195. În 1910, proporțiile erau aproximativ aceleași: germani (1.230), români (975), maghiari (425) și alte 309 persoane, majoritatea acestora fiind țigani – *ibidem*, p. 184–185. Însă, în 1930, românii ajungeau pe primul loc (1.215), devansându-i pe germani (1.056) și pe maghiari (497). Surpriza se datorează țiganilor, care ar fi ajuns la neveridica cifră de 20 de persoane – Ernst Wagner, *Historisch-Statistisches Ortsnamensbuch für Siebenbürgen. Mit einer Einführung in die historische Statistik des Landes*, Köln-Wien, 1977, p. 368–369.

cinci ani după ce, la Rupea, fuseseră recenzați doar 20 de țigani, ei aveau „Înfrățirea”, propria lor societate de cultură și ajutor, publicau ziarul „Foaia poporului romesc. Organ cultural, social și economic al romilor”, organizau diferite manifestări culturale, puneau în scenă piese de teatru etc. Doar numărul persoanelor implicate în conducerea romilor, menționate nominal de ziarul din Rupea, depășește numărul celor 20 de țigani care, oficial, ar mai fi existat în această localitate²⁷. Pe de altă parte, potrivit unui articol din 1941 al doctorului Kovacs, numărul real al țăganilor din această localitate ar fi fost de 214. Articolul cu pricina, deși trebuie privit cu rezerve din cauza rasismului autorului, are meritul de a avea la bază heteroidentificarea efectuată în 12 localități săsești și proveniența lui Kovacs, originar din Rupea, localitate a cărei situație o cunoștea probabil bine.

Ne explicăm această evoluție prin situația demografică a localității Rupea, unde majoritatea era disputată de români și sași. În principiu, la 1910, populația din Rupea era preponderent săsească (41,9%), românii constituind al doilea grup etnic (33,2%); pe locul trei se aflau maghiarii (14,5%) și pe patru țăganii (10,5%). Însă, potrivit recensământului din 1930, majoritatea ar fi preluat-o românii, care ajungeau la 43,6%, germanii aveau acum doar 37,9%, maghiarii rămâneau la 17,8%, dar aproape că dispăreau țăganii. Că nu a putut fi vorba de o asimilare reală am încercat să demonstrăm mai sus. Cei mai mulți țigani s-au declarat români, dar nu putem identifica gradul real de asimilare. Potrivit heteroidentificării publicate de Kovacs în 1941, pe primul loc se aflau germanii (40%), românii erau pe locul secund (35,4%), ponderea maghiarilor nu se modifica semnificativ (17,3%), iar țăganii redeveneau vizibili (7,2%)²⁸. Pe de altă parte, pentru Rupea, ca și pentru Homorod de altfel, dispunem de informații care confirmă ascensiunea economică a anumitor țigani îmbogățiți din comerț. În 1941, același Kovacs se plângea de succesul economic al țăganilor care ar fi periclitat pozițiile sașilor, cumpărând cele mai frumoase case din centrul localităților săsești etc.²⁹ Acest succes economic era, evident, mai vechi, noi asociindu-l cu capacitatea lor organizatorică dovedită în Rupea.

În aceeași situație se aflau și Homorod și Cața, care au trimis reprezentanți la adunarea de la Rupea și, în aprilie 1919, la Dumbrăveni. De altfel, aceste două localități se află în imediata apropiere a Rupei. Pentru Homorod, recensămintele din 1893 și 1910 confirmau ponderea însemnată a țăganilor. La 1893, țăganii

²⁷ *Viața culturală în Rupea*, în „Foaia poporului romesc. Organ cultural, social și economic al romilor”, an 1, 21 octombrie 1935, nr. 1, p. 1.

²⁸ Kovacs, *op. cit.*, p. 211.

²⁹ *Ibidem*, p. 211–212: „Au trecut de mult vremurile când țăganii trăiau separat de restul populației în țăgănia lor. Veniți la Rupea și convingeți-vă cum casele germanilor ajung pe mâinile țăganilor. Veniți la Mercheașa, la Jibert, la Homorod să vedeți că cele mai frumoase case din sat aparțin țăganilor. Construiesc, cumpără și plătesc de cele mai multe ori cu mărci germane (Reichsmark). [...] Ar fi trebuit să vedeți cum la începutul războiului, în toamna lui 1939, au venit toți acasă, ilustrele familii Gabor, Adam și Kosak. Din Germania, Polonia, Franța și Italia [...] Între timp au plecat iar toți. [...] De ani buni stârnesc invidia țăranilor germani.” (traducere P.M.)

reprezentau 12,8% din totalul populației³⁰, iar la 1910, 16,4%³¹. Reținem că din Homorod proveneau organizatorii adunării de la Rupea, constituiți în „Comitetul Aranjator, Țiganii din Homorod”. Surpriza vine însă în 1930, când, concomitent cu creșterea numărului românilor, care ar fi devenit majoritari, țiganii nu mai apar menționați de recensământ³². Ne îndoiim că această asimilare a coincis cu realitatea. Nu doar că este puțin probabil ca o populație atât de importantă să fi dispărut într-un interval atât de scurt, dar creșterea simultană a numărului românilor este edificatoare. Potrivit aceleiași statistici furnizate în 1941 de doctorul Kovacs, bazată pe heteroidentificare, numărul „real” al locuitorilor țigani din Homorod era evident mai mare. Nu doar că nu dispăruseră, dar deveniseră chiar mai numeroși decât românii³³.

Cața este și ea în aceeași situație. La 1893, din 1.309 locuitori, 172 erau țigani, adică 13,1%³⁴, iar în 1910 numărul lor crescuse la 212, reprezentând 15,8%³⁵. Și aici, în 1930, cu ocazia ținerii recensământului, se produce creșterea numărului românilor, concomitent cu reducerea drastică a numărului țiganilor. Deși sașii au rămas majoritari, puțin a lipsit ca românii să devină cel mai numeros grup etnic³⁶. Și pentru Cața dispunem de informații, oferite de Kovacs în 1941, despre ponderea etniilor. Potrivit acestuia, sașii continuau să fie de departe cel mai numeros grup etnic (46,5%), urmați la distanță de români cu doar 20,1%, țigani (18,8%) și maghiari (14,8%)³⁷.

³⁰ *Minorități etnoculturale*, ed. Lucian Nastasă, Andrea Varga, doc. 207, p. 410: la 1893, din 1.514 locuitori, 194 erau țigani, adică 12,8%, dar la 1930 dispăruseră. La pagina citată s-a strecurat o eroare. În realitate, tabelul respectiv era cu localitățile din „cari a dispărut populația țigănească în perioada 1893–1930” și nu „cu populație țigănească în scădere”, cum apare în colecția de documente – ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 42/1942, f. 96.

³¹ *Recensământul din 1910*, ed. Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, p. 192–193, consemnează în anul respectiv 679 de germani, 377 de români, 185 de maghiari, patru croați și alte 245 de persoane, majoritatea fiind țigani. După apartenența religioasă, erau 20 de ortodocși, 603 greco-catolici, 108 romano-catolici, 73 de reformați, 663 de evanghelici, 21 de unitarieni, doi israeliți și o persoană de altă religie.

³² *Recensământul ... din 29 decembrie 1930*, vol. II, ed. Sabin Manuilă, p. 440–441: erau 862 de români (aproximativ 50,6%), 250 de maghiari (14,7%), 588 de germani (34,5%), patru persoane de altă etnie, iar țiganii dispar complet.

³³ Kovacs, *op. cit.*, p. 211. Din totalul de 1.580 de locuitori, 624 ar fi fost germani (39,5%), 391 țigani (24,7%), ajungând deci pe locul doi, 344 români (21,8%) și 221 maghiari (14%).

³⁴ *Minorități etnoculturale*, ed. Lucian Nastasă, Andrea Varga, doc. 207, p. 406.

³⁵ *Recensământul din 1910*, ed. Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, p. 188–189: erau 587 de germani (43,7%), 380 de români (28,3%), 212 țigani (15,8%), 164 de maghiari (12,2%). Din totalul populației, 588 erau ortodocși, șapte greco-catolici, 21 romano-catolici, 84 reformați, 588 evanghelici, 52 unitarieni și trei israeliți.

³⁶ *Recensământul ... din 29 decembrie 1930*, vol. II, ed. Sabin Manuilă, p. 440–441. Din totalul de 1.271 de locuitori, 588 erau germani (46,3%), 509 români (40%), 169 maghiari (13,3). Țiganii recenzați erau în număr de cinci, însemnând un neverosimil 0,4%.

³⁷ Kovacs, *op. cit.*, p. 211. Din 1.199 de locuitori, 558 erau germani (46,5%), 239 români (19,9%), 225 țigani (18,8%) și 177 maghiari (14,8%).

Situația este identică și în localitatea Criș, unde, în 1893, din 1.352 de locuitori, 126 erau țigani (9,3%)³⁸, iar la 1910, din 1.343 de locuitori, țiganii erau al treilea grup etnic cu 136 recenzați, adică 10,1%. Ei îi urmau pe germani (656 la număr, adică 48,8%) și pe români (434 de persoane, deci 32,3%), dar erau mai numeroși decât maghiarii (117, reprezentând 8,7%)³⁹. Oricum, erau suficient de numeroși încât să organizeze propria lor adunare în 26 aprilie 1919. Ca și în cazul localităților Rupea, Homorod și Cața și aici, la 1930, dispariția țăganilor coincide cu creșterea numărului românilor. Din cei 1.389 de locuitori ai comunei Criș, 644 erau germani (46,3%), 632 români (45,5%), 106 maghiari (7,6%), șapte evrei (0,5%), dar țăganii dispăruseră oficial⁴⁰. Din păcate, nemădispunând pentru Criș de informațiile oferite de Kovacs, nu putem corecta prin heteroidentificare aceste cifre ale recensământului.

Fenomenul respectiv putea funcționa însă și în sens opus, fapt demonstrat de localitățile Șoala și Apold. Aici, la 1910, nu existau țigani recenzați. Potrivit recensământului din 1930 ei devin vizibili, dar apariția lor s-a produs odată cu diminuarea numărului românilor. În 1893, Șoala avea o populație de 721 de locuitori, dintre care țăganii erau în număr de 97 (13,5%)⁴¹. În 1910, însă, ei nu mai apar la recensământ⁴², dar redevin vizibili în 1919, când găsim la Dumbrăveni, printre alți participanți, și țigani din Șoala. În 1930, țăganii reapar la recensământ, reprezentând 10,4% din populația totală. Astfel, din 816 locuitori câți avea comuna, 233 erau români (28,6%), 498 germani (61%) și 85 țigani (10,4%). În ceea ce privește limba maternă, 318 vorbeau româna și 498 germana. Țiganii erau deci asimilați lingvistic, vorbind toți limba română⁴³.

În aceeași situație era și comunitatea țigănească din Apold, care, la adunarea de la Dumbrăveni, a fost reprezentată de trei delegați. Și aceasta, ca multe altele, era o localitate săsească unde țăganii aveau o pondere importantă: în 1893, din totalul de 2.139 de locuitori, 187 erau țigani (adică 15,1%)⁴⁴, dar la următorul recensământ, în 1910, din totalul de 1.207 persoane nu se mai declara nimeni țigan (o posibilă explicație ar fi reorganizarea administrativă, dată fiind înjumătățirea populației totale). În 1910, sașii în număr de 633 dețineau majoritatea (52,4%),

³⁸ *Minorități etnoculturale*, ed. Lucian Nastasă, Andrea Varga, doc. 207, p. 410.

³⁹ *Recensământul din 1910*, ed. Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, p. 420–421.

⁴⁰ *Recensământul ... din 29 decembrie 1930*, vol. II, ed. Sabin Manuilă, p. 440–441.

⁴¹ *Minorități etnoculturale*, ed. Lucian Nastasă, Andrea Varga, doc. 207, p. 364 și 406: la 1893, existau 721 de locuitori, dintre care 97 erau țigani (13,5%), iar la 1930, din cei 816 de locuitori 85 erau țigani (10,4%).

⁴² *Recensământul din 1910*, ed. Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, p. 524–525. În total, existau 767 de locuitori, dintre care 455 erau germani (59,3%), 300 români (39,1%), patru maghiari (0,5%) și opt de altă naționalitate (1%). În ceea ce privește apartenența religioasă, erau 89 de ortodocși, 220 de greco-catolici, 454 de evanghelici, trei romano-catolici și un unitarian.

⁴³ *Recensământul ... din 29 decembrie 1930*, vol. II, ed. Sabin Manuilă, p. 438–439. Din totalul de 816 locuitori, 233 erau români (28,6%), 498 germani (61%), 85 țigani (10,4%) și nu exista niciun maghiar. În ceea ce privește limba maternă, 318 declarau româna și 498 germana.

⁴⁴ *Minorități etnoculturale*, ed. Lucian Nastasă, Andrea Varga, doc. 207, p. 406.

românii ocupau locul al doilea cu un număr de 547 de persoane (45,3%), fiind urmași de cei doar 26 de maghiari (2,2%)⁴⁵. Că nu acesta era numărul real al țiganilor este demonstrat atât de faptul că la 1919 au trimis o delegație la Dumbrăveni, cât și de faptul că redevin vizibili la recensământul din 1930, când, din totalul de 1.302 locuitori, 98 se declarau țigani (7,5%). Germanii (662 de persoane) se mențineau pe primul loc cu 50,8%, pe locul doi erau românii (516 persoane, adică 39,6%), iar ungurii erau pe ultimul loc (25 de persoane, adică 1,9%). Spre deosebire de 1910, s-a diminuat numărul românilor și a crescut cel al țiganilor⁴⁶.

O altă categorie de localități este aceea în care ponderea țiganilor în cadrul populației totale a rămas relativ constantă. Este cazul localităților Blăjel, Iclod, Soroștin și Dumbrăveni. În primele trei localități românii dispuneau de o majoritate absolută. Excepția era reprezentată de orașul Dumbrăveni, care, în 1910, avea o majoritate maghiară. În 1930, majoritatea revenea deja românilor, dar fără a avea vreun impact notabil asupra ponderii țiganilor. Logic ar fi fost ca tocmai în asemenea localități unde românii dominau numeric, asimilarea (românizarea) țiganilor să se fi petrecut mai repede și mai profund. Or nu acesta este cazul. Presupunem că nu au existat eforturi de câștigare a sprijinului țiganilor. Probabil că în asemenea localități numărul țiganilor autodeclarați la recensământ se apropia într-o mai mare măsură de numărul lor real.

Blăjel avea la 1910 o populație de 1.800 de persoane, dintre care 1.177 erau români (65,4%), 240 germani (13,3%), 215 maghiari (11,9%) și 168 țigani (9,3%)⁴⁷. În 1930, populația totală crescuse la 2.027 de locuitori, dintre care 1.354 erau români (66,8%), 296 germani (14,6%), 188 maghiari (9,3%) și 183 țigani (9%)⁴⁸.

Altă localitate în care s-a organizat o adunare țigănească în data de 25 aprilie 1919 a fost Iclodu Mare, din județul Solnoc-Dobâca. Și aici, numărul țiganilor oficial recenzați a rămas constant. La 1910, din totalul de 1.482 de locuitori, 1.154 erau români (77,9%), 279 maghiari (18,8%), iar 13 germani (0,9%). Recensământul consemna 36 de persoane de altă naționalitate, majoritatea fiind țigani (2,4%)⁴⁹. În 1930, din totalul de 1.568 de locuitori, românii erau 1.261

⁴⁵ *Recensământul din 1910*, ed. Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, p. 408–409.

⁴⁶ *Recensământul ... din 29 decembrie 1930*, vol. II, ed. Sabin Manuilă, p. 440–441.

⁴⁷ *Recensământul din 1910*, ed. Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, p. 528–529: din punct de vedere religios, 794 erau ortodocși, 501 greco-catolici, 35 romano-catolici, 189 reformati, 233 evanghelici, 44 unitarieni și patru israeliți.

⁴⁸ *Recensământul ... din 29 decembrie 1930*, vol. II, ed. Sabin Manuilă, p. 442–443: în total existau 2.027 de locuitori, dintre care 1.354 erau români, 188 unguri, 296 germani, 183 țigani (170 vorbind țigănește). Ceilalți (un rus, un bulgar și patru evrei) nu contează aici.

⁴⁹ *Recensământul din 1910*, ed. Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, p. 264–265: satul Iclod, din comuna Iclod. Ca apartenență religioasă exista un singur ortodox, dar 1.174 de greco-catolici, 61 de romano-catolici, 119 reformati, 125 de israeliți și doi evanghelici.

(80,4%), scădea numărul maghiarilor la 96 (6,1%), mai apărea un singur german, evreii erau 173 (11%), iar ȕiganii rămăseseră la fel: 35 (2,2%)⁵⁰.

Și în cazul localității Soroștin, ponderea ȕiganilor în ansamblul populației a rămas constantă. La 1910, din totalul de 1.509 locuitori, 926 erau români (61,4%), 367 germani (24,3%), 152 maghiari (10,1%) și 64 ȕigani (4,2%)⁵¹. În 1930, din cei 1.647 de locuitori, 1.054 erau români (64%), 457 germani (27,7%), 70 ȕigani (4,3%), iar 55 maghiari (3,3%)⁵².

Pentru orașul Dumbrăveni vom face calculele pentru aceleași patru grupuri etnice care ne interesează: românii, maghiarii, germanii și ȕiganii. La 1910, din 4.408 locuitori, 940 erau români (21,3%), 2.613 maghiari (59,3%), 496 germani (11,3%), trei slovaci. Din restul de 356 de persoane de alte etnii, cei mai numeroși erau ȕiganii (8%)⁵³. Recensământul din 1930 constată masiva creștere a românilor, care deveneau majoritari, surclasându-i pe maghiari. Din totalul de 4.067 de locuitori, 1.647 erau români (40,5%), 1.445 maghiari (35,5%), 514 germani (12,6%) și 302 ȕigani (7,4%). Germanii și ȕiganii își păstrau ordinea și, cu aproximație, procentele⁵⁴. Probabil au fost mai multe motivele pentru care s-a optat pentru Dumbrăveni ca loc de întrunire a Adunării Naționale ȕigănești. Pe lângă faptul că era oraș, ȕiganii erau o prezență relativ însemnată nu doar în Dumbrăveni, ci și în împrejurimi. Potrivit recensământului din 1930, ȕiganii reprezentau 5,8% din populația plasei Dumbrăveni. Interesant este că, spre deosebire de situația din Rupea, de pildă, în orașul Dumbrăveni, cu o populație de 4.067 de locuitori, din cei 302 ȕigani recenzați în 1930, 298 (adică 98,7%) declarau limba ȕigănească drept limbă maternă⁵⁵.

Ultima categorie este cea a localităților Avrig, Tălmăcel, Velț și Copșa Mare, unde ponderea ȕiganilor oficial recenzați a crescut fără a avea vreun impact notabil asupra proporției celorlalte grupuri etnice din localitate. Avrig și Tălmăcel aveau

⁵⁰ Ernst Wagner, *op. cit.*, p. 232–233.

⁵¹ *Recensământul din 1910*, ed. Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, p. 540–541. Împărțirea pe confesiuni a celor 1.509 locuitori era următoarea: 35 erau ortodocși, 955 greco-catolici, 14 romano-catolici, 112 reformați, 365 evanghelici, un unitarian și 27 israeliți.

⁵² *Recensământul ... din 29 decembrie 1930*, vol. II, ed. Sabin Manuilă, p. 442–443: în afara acestora, mai erau și 11 evrei (0,6%). 1.098 vorbeau româna, 59 maghiara, 457 germana, șapte idiș și 26 ȕigănește.

⁵³ *Recensământul din 1910*, ed. Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, p. 520–521: din totalul de 4.408 de persoane, 940 erau români, 2.613 maghiari, 496 germani, trei slovaci, 356 de altă etnie (majoritatea ȕigani). Ca apartenență religioasă 348 erau ortodocși, 958 greco-catolici, 1.306 romano-catolici (inclusiv 234 armeni), 985 reformați, 516 evanghelici, 125 unitarieni, 170 israeliți.

⁵⁴ *Recensământul ... din 29 decembrie 1930*, vol. II, ed. Sabin Manuilă, p. 442–443: populația totală de 4.067 de persoane era alcătuită din 1.647 de români, 1.445 de maghiari, 514 germani, 18 ruși, cinci bulgari, șapte cehi/slovaci, un polonez, 91 de evrei, 32 de armeni și 302 ȕigani.

⁵⁵ *Minorități etniculturale*, ed. Lucian Nastasă, Andrea Varga, doc. 207, p. 336 și 387.

majorități românești, dar Velț și Copșa Mare prezintă un anumit echilibru între români și sași.

Avrigul cunoaște o evoluție interesantă. Potrivit recensământului din 1893, din 3.195 de locuitori, 178 erau țigani, adică 5,6%⁵⁶. La recensământul din 1910, ei nu mai sunt menționați⁵⁷, dar redevin vizibili în 26 aprilie 1919, când organizează propria lor adunare⁵⁸. În 1930, apar la recensământ 49 de țigani (dintre care cinci declarau țigăneasca drept limbă maternă). Cei 49 de țigani însemnau 1,2% din populație, românii reprezentând 85,6%, germanii 11,5%, maghiarii 0,8% etc.⁵⁹ Că în realitate țiganii erau mai mulți o dovedește Ion Chelcea, care constata că numărul lor real nu era de 49, ci de 278 de persoane. Raportat la populația recenzată în 1930, asta ar fi însemnat 7%⁶⁰.

În următoarea localitate, Tălmăcel, locuitorii erau aproape toți români (99,6%), țiganii neapărând la recensământul din 1910⁶¹. Și aici însă țiganii devin vizibili cu ocazia adunării ținute în 26 aprilie 1919, iar în 1930, din cei 1.503 locuitori, 75 se declarau țigani (5%), chiar dacă niciunul nu declara țigăneasca drept limbă maternă⁶². Elementul comun pentru Avrig și Tălmăcel este creșterea mai redusă a țiganilor în condițiile în care majoritatea absolută revenea românilor.

Velț și Copșa Mare sunt localități în care, deși ponderea țiganilor oficial recenzați a crescut, situația era diferită de Avrig și Tălmăcel. Exista o anumită egalitate numerică între români și sași, care credem că în alte localități era de natură să favorizeze recenzarea țiganilor ca români. În Velț, în 1893, din cei 1.112 locuitori, 108 erau țigani, adică 9,7%⁶³. În 1910, localitatea avea 1.175 de locuitori,

⁵⁶ *Ibidem*, doc. 207, p. 405: în 1893, populația totală era de 3.195 de locuitori, dintre care 178 erau țigani, adică 5,6%; în 1930, populația se ridica la 3.997 de locuitori, dintre care 49 erau țigani, adică 1,2%.

⁵⁷ *Recensământul din 1910*, ed. Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, p. 520–521: satul Avrig din comuna Avrig avea 3.509 de locuitori, din care 3.042 erau români (86,7%), 45 maghiari (1,3%), 414 germani (11,8%). Restul (un slovac, șase ruteni, o persoană de altă etnie) reprezentau 0,2%. Țiganii nu sunt surprinși de recensământ.

⁵⁸ ANIC, fond Consiliul Dirigent. Administrația județeană și comunală, dosar 79/1919, f. 51r-v.

⁵⁹ *Recensământul ... din 29 decembrie 1930*, vol. II, ed. Sabin Manuilă, p. 410–411: dintr-un total de 3.997 de persoane, 3.425 erau români, 33 unguri, 461 germani, doi ruși, opt cehi/slovaci, zece polonezi, opt evrei, 49 țigani, dintre care cinci declarau țigăneasca drept limbă maternă.

⁶⁰ Ion Chelcea, *op. cit.*, p. 81. Dintre aceștia, 157 erau rudari, 97 așa-ziși țigani de sat și doar 18 erau nomazi.

⁶¹ *Recensământul din 1910*, ed. Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, p. 520–521: erau 1.602 români, un maghiar, patru germani, un croat; 1.599 erau ortodocși, cinci greco-catolici, patru evanghelici.

⁶² *Recensământul ... din 29 decembrie 1930*, vol. II, ed. Sabin Manuilă, p. 412–413: populația de 1.503 persoane era alcătuită din 1.427 de români (94,9%), 75 de țigani (5%) și un singur rus.

⁶³ *Minorități etnoculturale*, ed. Lucian Nastasă, Andrea Varga, doc. 207, p. 399: Velț avea în 1893 o populație totală de 1.112 locuitori, dintre care țiganii erau în număr de 108 persoane (9,7%); în 1930, populația totală era de 1.255 de persoane, dintre care 203 erau țigani (16,2%), indicele de creștere a populației țigănești fiind de 188%.

dintre care 516 erau români (43,9%), 470 germani (40%), 160 țigani (13,6%) și 29 maghiari (2,5%)⁶⁴. În 26 aprilie 1919, s-a organizat și aici o „adunare țigănească”. În 1930, populația totală era de 1.255 de locuitori, dintre care 554 români (44,1%), 475 germani (37,8%), 203 țigani (16,2%), aceștia din urmă declarând toți limba țigănească drept limbă maternă⁶⁵.

Din Copșa Mare, sat preponderent săsesc, parte a comunei Biertan, a venit la Dumbrăveni o delegație de trei persoane. Teoretic, la 1910 nu existau țigani în acest sat, dar existau în restul satelor care țineau de aceeași comună. Majoritatea revenea sașilor. Din cei 1.071 de locuitori, 582 erau germani (54,3%), 452 erau români (42,2%), 13 maghiari (1,2%) și 24 de alte naționalități (2,2%)⁶⁶. În 1930, sașii, în număr de 558 (52,6%), continuau să fie pe primul loc, erau urmați de români cu un număr de 463 de persoane (43,7%), iar țiganii apăreau cu 37 de persoane (3,5%). Maghiarii aproape că dispăruseră (doar două persoane)⁶⁷.

Ar trebui întreprinse cercetări locale de demografie istorică pentru a identifica particularitățile autoidentificării ca țigani, dar acestea nu fac obiectul studiului de față. Dispariția țiganilor nu credem că se explică atât prin asimilarea lor, cât prin negocierea susținerii lor. Ei nu dispar în localitățile unde românii erau majoritari, ci, în special, în localitățile unde românii ajung majoritari cu ajutorul lor.

5. REFLECTAREA MANIFESTĂRIILOR ȚIGĂNEȘTI ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Credem că adeziunea exprimată de țigani față de Unirea Transilvaniei cu România a fost un episod căruia românii contemporani i-au acordat, totuși, puțină atenție. Nu dispunem de informații potrivit cărora, în 1919, când au avut loc adunările țigănești, sau mai târziu, în deceniile interbelice, românii și-ar mai fi amintit de adunările țiganilor. De pildă, monografia județului Târnava Mare, publicată în 1943, menționează atitudinea minorităților etnice față de Unire, dar nu

---

⁶⁴ *Recensământul din 1910*, ed. Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, p. 524–525: erau 516 români, 29 de maghiari, 470 de germani, 160 de țigani; existau 147 de ortodocși, 527 de greco-catolici, șapte romano-catolici, 22 de reformați, 462 de evanghelici, un unitarian și nouă israeliți.

⁶⁵ *Recensământul ... din 29 decembrie 1930*, vol. II, ed. Sabin Manuilă, p. 444–445: în afara acestora, mai erau recenzați 13 maghiari și 10 evrei.

⁶⁶ *Recensământul din 1910*, ed. Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei, p. 524–525.

⁶⁷ *Recensământul ... din 29 decembrie 1930*, vol. II, ed. Sabin Manuilă, p. 438–439. Din punct de vedere lingvistic, 558 vorbeau limba germană, doi maghiari, iar româna era declarată ca limbă maternă nu de 463, ci de 482 de persoane. Rezultă că 19 din cei 37 de țigani autodeclarați erau asimilați lingvistic, declarând româna ca limbă maternă.

amintește adunarea de la Rupea din ianuarie 1919, unde țiganii din județ se manifestaseră⁶⁸.

Constatăm însă că nici țiganii nu au arătat vreun interes pentru celebrarea evenimentelor din 1919. Liderii romi din perioada interbelică din Transilvania și din restul României nu s-au folosit de adunările de la 1919, nu le-au invocat în acțiunile lor, nu le-au amintit în ziarele editate de organizațiile rome sau la manifestările coordonate de ei. Adunările din 1919 s-ar fi pretat foarte bine unei exploatare simbolice, pliindu-se pe imaginea, cultivată în epocă, a românismului și a loialității țiganilor. Dar nu au fost invocate niciodată. Lideri romi precum Nicolae Duca și Niculae Velțeanu, participanți la adunările de la 1919 și implicați și în mișcarea romilor din anii '30, nu au făcut referiri la aceste evenimente nici pentru sensibilizarea autorităților românești, nici pentru stabilirea unui ascendent asupra rivalilor din mișcarea romă. Și aceasta în condițiile în care asociațiile romilor nu erau totuși străine de practica celebrării anumitor zile care erau considerate în acel moment semnificative: „ziua restaurației”, ziua dezrobirii, date la care era sărbătorit un anumit număr de ani de la înființarea asociațiilor rome etc.

Rămâne de văzut dacă actuala mișcare romă din România se va raporta altfel la aceste evenimente, recuperându-le și integrându-le într-un discurs istoric propriu.

THE GYPSY ASSEMBLIES OF 1919 IN TRANSYLVANIA (II)

Abstract

The second part of the article analyzes the context of the Gypsy assemblies in 1919 and their reception in the interwar period.

Circumstances were then propitious. The Romanians had endorsed in Alba-Iulia the Union of Transylvania to Romania, and the Paris Peace Conference (1919–1920) was to bring about the recognition of the new political and territorial realities. The support of the various ethnical groups for the Union was well received and seen as a means of substantiating Greater Romania. It is this need for legitimacy, in the author's opinion, that fostered political action among the Gypsies. At a time when their support seemed to count, the Gypsy elites became politically alert.

---

⁶⁸ Ștefan Pascu, *Schiță istorică a județului Târnava Mare*, în vol. *Monografia județului Târnava Mare*, Sighișoara, 1943, p. 130–167.

The rallying of the Gypsies occurred against the backdrop of evident affinity for the Transylvanian Romanians, with whom they shared the same (rural) habitat and the same “Romanian” denominations – Orthodox and Greek-Catholic. The relatively important number of Transylvanian Gypsies was capitalized on in the competition among the principal ethnic groups living in Transylvania: the Romanians, the Germans, and the Hungarians.

Keywords: Romanian contemporary history, minorities, Roma (Gypsies), Transylvania, Great Union.

ȘCOALĂ ȘI INDUSTRIE

FURNIZORI AI INDUSTRIEI AERONAUTICE ROMÂNE – BRAȘOV (1925–1945)

ION DUMITRAȘCU*

Rațiunile militare și economice care au stat la baza înființării în 1925 a uzinei aeronautice brașovene și-au dovedit pe durata celor două decenii valabilitatea. Industria Aeronautică Română (IAR) Brașov a ocupat un loc aparte în dezvoltarea industrială a României între anii 1925 și 1945. A determinat apariția unor noi întreprinderi industriale și profilarea altor întreprinderi pe producția de componente aeronautice. De asemenea, uzina aeronautică a avut un rol important în strategia militară de apărare a României interbelice, dar și în strategia militară a participării armatei române la cel de-al Doilea Război Mondial.

Istoricul care studiază documentele de arhivă privitoare la furnizorii IAR Brașov se află în fața unui demers multidisciplinar. Analiza economico-financiară și cea tehnică a datelor oferite de documente sunt mijloace esențiale pentru aprofundarea problematicii propuse. Este necesară și o bună cunoaștere a industriei aeronautice interbelice din Europa, Statele Unite ale Americii sau Japonia pentru a face aprecieri utile.

1. ORGANIZAREA ȘI FUNCȚIONAREA APROVIZIONĂRII IAR BRAȘOV

În plan legislativ este reflectată necesitatea aprovizionării aeronauticii românești, implicit a IAR Brașov, prin intervenția unor instituții militare și financiare ale statului. Rațiunile militare care au stat la baza înființării Ministerului Aerului și Marinei (MAM)¹ au determinat și organizarea, potrivit articolului 17 al legii de creare a noului minister, a unei Direcții Comenzi și Materiale², care era ajutată de Serviciul Licitățiilor, și a unei secții administrative. Atribuțiile acestei secții a Ministerului Aerului și Marinei erau de a achiziționa materialele necesare pe baza unui program de înzestrare, de organizare a licitațiilor și de încheiere a contractelor cu furnizorii. Legea pentru crearea Regiei Autonome a IAR³ a fost urmată de stabilirea unor regulamente succesive de aplicare la 1 iunie 1939 și

---

* Brașov.

¹ „Monitorul oficial”, partea I, 14 noiembrie 1936, nr. 266, p. 9625–9660.

² Ibidem, 15 decembrie 1938, nr. 292, p. 5993–5995.

³ Ibidem, 29 noiembrie 1938, nr. 252, p. 5120–5123.

9 noiembrie 1939⁴, care cuprindeau capitole privitoare la aprovizionarea uzinei brașovene⁵.

Se pot distinge, pe baza celor arătate în paragraful anterior, două etape în organizarea aprovizionării IAR Brașov, care se subscriu formulei de organizare a IAR: societate pe acțiuni și regie comercială. Prima etapă, cuprinsă între 1925 și 1938, corespunde pe plan internațional unei perioade de colaborare economică, lipsită de constrângerile economice ale războiului. Exista o relativă ușurință și autonomie a uzinei brașovene în aprovizionarea cu materii prime, semifabricate, piese, accesorii și mașini-unelte. Relațiile directe cu furnizorii externi erau o sarcină a serviciilor specializate ale uzinei care întâlneau, eventual, probleme financiare și birocratice din partea instituțiilor statului. Controlul militar sau financiar al statului era mai discret și el se manifesta direct în alegerea licențelor încredințate spre fabricație către IAR și de aici desigur erau selectați și furnizorii principali. De altfel, prezența în Consiliul de Administrație (în anii 1926–1937) sau chiar în conducerea uzinei (1927–1929) a reprezentanților aeronauticii franceze tranșa clar problema alegerii în bună parte a furnizorilor externi.

Evenimentele internaționale de la sfârșitul anului 1938, care prin politica agresivă a Germaniei naziste și conciliatorismul marilor puteri europene indicau pericolul războiului, au determinat intensificarea intervenției statului în industria de apărare. Pe acest fundal are loc preluarea majorității acțiunilor IAR de către statul român și transformarea uzinei brașovene în regie publică comercială⁶. Din punctul de vedere al aprovizionării aeronauticii românești cu materii prime, accesorii și mașini-unelte, „era o politică de stat care depășea IAR”, după cum afirma Paul Teodorescu, ministrul Aerului și Marinei în anii 1938–1940⁷. România, la începutul celui de-al Doilea Război Mondial, se afla într-o situație delicată strict în sensul asigurării unui stoc de materiale pentru aeronautică. Furnizorii englezi și ulterior nord-americani au oprit fluxul de mărfuri spre România și de aici s-a ajuns la predominarea furnizorilor germani și a firmelor din țările neutre: Elveția și Suedia pentru materii prime, piese și accesorii precum și mașini-unelte necesare aeronauticii românești în timpul celui de-al Doilea Război Mondial.

Industria din România nu putea asigura în perioada interbelică necesarul aprovizionării IAR Brașov. Cu excepția unor materii prime precum lemnul și carburanții (și nici acestea în totalitate), IAR Brașov trebuia să contacteze furnizori externi. De aceea de la mijlocul deceniului al patrulea s-a concretizat realizarea de întreprinderi care să asigure semifabricate, accesorii pentru uzina aeronautică brașoveană. Numite în documentele uzinei „subtretanți”, aceste întreprinderi erau:

---

⁴ Direcția Județeană Brașov a Arhivelor Naționale (în continuare: DJAN Brașov), fond IAR, dosar 38/1938, f. 115 și dosar 66/1941–1947, f. 281–293.

⁵ Ibidem, f. 11–13, 287, 289.

⁶ „Monitorul oficial”, partea I, 29 noiembrie 1938, nr. 252, p. 5120–5123.

⁷ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 29/1941, f. 23.

Forja Poldi IAR pentru produse din oțeluri speciale⁸, SEMAT pentru trenuri de aterizare⁹ și PREROM pentru aparate de bord¹⁰. Vom stăruia asupra lor în paginile următoare.

La buna funcționare a aprovizionării cu materiale a IAR Brașov colaborau mai multe servicii și direcții ale uzinei. Biroul Tehnic de Studii era cel care stabilea de la bun început necesarul de materiale, cantitativ și calitativ, în funcție de comenzi, și chiar firmele care puteau livra aceste materiale. Rolul principal în comenzile de materiale, recepția lor, stocarea lor și urmărirea consumului lor îl avea Serviciul de Aprovizionare, devenit ulterior Direcția Comenzi și Materiale. Contabilitatea se ocupa de avansurile de la Subsecretariatul de Stat al Aerului, aspectele financiare ale relațiilor cu furnizorii debitori sau creditori, evidența cantităților de materiale livrate și relațiile cu Banca Națională a României și Ministerul de Finanțe pe linia autorizațiilor de import și devizelor. Serviciul Transporturi al uzinei organiza transportul cu mijloacele proprii pentru o bună parte a mărfurilor de la furnizori interni sau de la vamă. Secția vamală a IAR, care apare în documentele de arhivă din 1939¹¹, avea rolul de a recepționa materialele și de a întocmi procese verbale de recepție. Serviciul Administrativ răspundea de organizarea magaziiilor, de întreținerea parcului auto sau hipo, de transportul materialelor în interiorul uzinei.

Coordonatoarea directă a aprovizionării IAR Brașov era direcțiunea generală a uzinei. Directorul general selecta ofertele și semna comenzile. Consiliul de Administrație, care se întrunea în ședințe săptămânal, aproba în perioada 1938–1944 comenzile mai mari de 500.000 de lei¹².

Sistemul de achiziționare a materialelor a evoluat în decursul existenței IAR Brașov. În primul deceniu parcurs de la înființarea întreprinderii aeronautice, fiecare departament (ulterior Fabrica de Motoare și Fabrica de Celule) avea câte un birou denumit *Centralizarea de lucru*, care trebuia să întocmească cererile de materiale necesare pe baza nomenclaturilor desenelor întocmite de birourile de studii¹³. De asemenea *Centralizările de lucru* urmăreau și înregistrau intrările de materiale și făceau lansarea în fabricație a pieselor pe baza desenelor de la birourile de studii¹⁴. Aceste atribuții ale *Centralizărilor de lucru* arată că de fapt ele îmbinau două servicii diferite: aprovizionarea cu materiale și pregătirea fabricației. Modelul francez al vremii preluat de IAR ar putea fi o explicație. Creșterea și diversificarea producției au impus transformări ale *Centralizării de lucru*.

⁸ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 32/1937, f. 1–5.

⁹ ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 1/1941, f. 18–20 și dosar 5/1941, f. 27–31.

¹⁰ DJAN Brașov, fond PREROM, dosarele 1–346.

¹¹ ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 25/1941, f. 15, 16.

¹² DJAN Brașov, fond IAR, dosar 66/1941–1947, f. 187.

¹³ Ibidem, dosar 40/1938, f. 798.

¹⁴ Ibidem.

În 1937 cele două birouri ale *Centralizării de lucru* au fost atașate Serviciului de Aprovizionare, sub denumirea de *Direcția Materialelor*, care avea două secții:

- Serviciul de Aprovizionare cu sediul la București;
- Biroul de Materiale care cuprindea fostele centralizări de lucru, biroul cererilor de materiale de la Fabrica de Celule și un birou de legătură pentru aprovizionarea de pe piața Brașovului¹⁵.

În 1938 s-a desființat *Direcția Materialelor* și Serviciul de Aprovizionare a fost readus la Brașov, noul serviciu numindu-se *Biroul de Materiale* și având două secții:

- Secția Cererilor de Materiale pentru cele două fabrici;
- Secția Aprovizionării pentru întreaga uzină¹⁶.

Ulterior *Biroul de Materiale* s-a transformat în *Serviciul de Materiale*, care avea doar Secția Cererilor de Materiale de la Fabrica de Motoare. Fabrica de Celule (director – Mircea Grossu-Viziru) a preluat Secția Cererilor de Materiale, cu personalul care lucra anterior¹⁷ în această fabrică.

Începutul pentru un ciclu productiv și de aici pentru aprovizionarea cu materiale îl reprezintă scrisoarea-comandă sau contractul. Pe baza acestora erau stabilite necesitățile pentru fabricație și ritmul în care trebuia realizată aprovizionarea. Stabilirea cantităților de materiale necesare pentru livrarea comenzii trebuia să ia în calcul:

- fabricația în serie indicând numărul de piese necesare;
- piesele de schimb cerute în contract sau scrisoarea-comandă;
- reparațiile pentru materialul aeronautic repartizat la unitățile de aviație;
- încercările făcute pentru omologarea motorului sau avionului, precum și probele de lot la care erau supuse produsele finale;
- înlocuiri rezultate din deteriorări în perioada de garanție (număr de ore de zbor);
- rebuturile rezultate din fabricație;
- pierderile de material rezultate din natura materialului sau a operației de prelucrare¹⁸.

Dacă pentru piesele de schimb contractele prevedeau expres o cotă de 10%–20%, rebuturile se calculau statistic pentru fiecare piesă în parte. Pentru pierderile de material se făcea o antecalculație, dar conta și experiența dobândită pe parcursul realizării unui produs¹⁹.

Materialele de fabricație trebuiau să corespundă unor normative sau caiete de sarcini, aprobate de Subsecretariatul de Stat al Aerului. Comisia militară de

---

¹⁵ Ibidem, f. 799.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem, f. 803 și dosar 66/1941–1947, f. 184.

¹⁹ Ibidem.

recepție din IAR Brașov verifica materialul aeronautic: piese și accesorii de motor sau avion, semifabricatele din oțel sau neferoase. De aici necesitatea omologărilor pentru o mare parte din materialul aeronautic, desigur odată cu achiziționarea unor noi licențe. Dar omologările presupuneau încercări cu mari costuri prin: prelucrări de material, manoperă, combustibil și deseori distrugerii așa cum s-a întâmplat în cazul motoarelor Gnome-Rhône K14. De regulă se evitau din aceste motive abateri de la fabricația de serie și se păstrau aceiași furnizori pentru anumite tipuri de materiale²⁰.

2. FURNIZORI INTERNI

Fazele procesului de industrializare a României în perioada interbelică, așa cum le-a stabilit economistul Virgil Madgearu²¹, se suprapun și peste evoluția Industriei Aeronautice Române Brașov. Punerea în valoare a capacității de producție (1927–1932), în condițiile stabilizării și apoi ale crizei mondiale, reprezintă și o primă fază a evoluției uzinei aeronautice din Brașov. Faza următoare a procesului de industrializare, denumită de același mare economist a „naționalismului economic (1933–1938)”, s-a caracterizat prin „supraprotecția industrială, controlul investițiilor industriale și accentuarea procesului de industrializare, provocată de necesitatea apărării naționale”²².

Complexitatea tehnică a motoarelor, celulelor și accesoriilor produse de uzina brașoveană depășea net capacitatea industriei din România interbelică de a furniza materiale. Materiile prime precum oțelurile speciale și aluminiul, semifabricatele din oțel și aliaje de aluminiu, componentele motoarelor și celulelor, mașinile-unelte și utilajele necesare fabricației erau importate în mare majoritate. Acest aspect extrem de important, coroborat cu rolul IAR Brașov în strategia de apărare a României, a generat controverse. Existau opinii extreme care numeau uzina aeronautică din Brașov „... o industrie parazitară în timp de pace și inexistentă în timp de război” (cpt. cdor. Alexandru Cassius, șef birou 5 al SSA)²³. De asemenea, ofițeri superiori din Ministerul Aerului și Marinei apreciau în unele rapoarte că era mai ieftin să se recurgă la importul de motoare decât la producerea acestora în România. Se propunea pentru a remedia această situație înființarea în România a unor întreprinderi care să producă piese de motor din oțel special sau din aliaje de aluminiu. Astfel, în opinia citată, ar fi fost asigurată autonomia industriei aeronautice în caz de război²⁴.

²⁰ Ibidem, dosar 66/1941–1947, f. 185.

²¹ Virgil Madgearu, *Evoluția economiei românești după războiul mondial*, București, 1995, p. 99.

²² Ibidem, p. 100.

²³ ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 27/1941, f. 19.

²⁴ Arhivele Militare Române, fond Ministerul Aerului și Marinei, dosar 16/1934, f. 68–72.

Dincolo de perspectiva unilaterală a acestor opinii, care nu aveau în vedere necesitatea accentuării procesului de industrializare, exista un sâmbure de adevăr. De aceea pe fondul intervenției statului în industria de apărare, componentă a „naționalismului economic”, în deceniul al patrulea s-au înființat întreprinderi producătoare de piese și accesorii pentru industria aeronautică. Aceste întreprinderi reduceau importul produselor respective și asigurau o autonomie mai largă a uzinei aeronautice din Brașov.

Încă de la primul contract încheiat în 1925²⁵ (contract 5957/10 noiembrie 1925) se menționa construcția unui „avion Spad din lemn având performanțele Spad-ului metalic”. Precizăm că această formulare se referea la avionul francez Spad 61, avion pe care IAR Brașov nu l-a construit. Care este însă explicația pentru mențiunea expresă „din lemn”? Ministerul de Război, reprezentat de generalul Mărdărescu, anticipa că existența în România a materialului lemnos ar fi redus importurile²⁶. De fapt caietele de sarcini franceze pentru celulele Morane-Saulnier și Potez XXV prevedeau placaje care au fost importate. Serviciul Tehnic de Studii al IAR a elaborat pentru Direcția Superioară a Valorificării Bunurilor Statului și Energiei din Ministerul Industriei și Comerțului un studiu IAR în 1931 pe baza unui alt caiet de sarcini pentru industria forestieră românească. Așa se explică apariția furnizorilor români de lemn pentru celulă și elice²⁷. Însă ideea de a înlocui aliajele de aluminiu cu oțel special (aliat cu crom, nichel) „care ar putea fi produs în România”²⁸ s-a dovedit inoperabilă în ambele privințe. IAR Brașov și-a construit în 1937 o turnătorie de metale ușoare, turnând din aliaje de aluminiu (duraluminu, electron) piese de motor, dar piesele din oțel special, deși s-au încercat negocieri cu uzinele din Copșa Mică, Cugir și Reșița, au continuat să fie aduse din străinătate sau realizate la Forja Poldi.

În privința metalelor neferoase (aluminiu, cositor și zinc), întreg necesarul era asigurat prin import. Cuprul provenea din import în proporție de 83%²⁹ pentru România.

Produsele petroliere erau achiziționate până în 1937 de la furnizorii din România pe bază de oferte și comparație de prețuri. La 3 iulie 1937, IAR Brașov și Societatea Petrolieră *Unirea* semnau o convenție prin care *Unirea* construia un depozit de carburanți pe terenul IAR, iar uzina brașoveană se obliga să cumpere toate produsele petroliere și instalațiile aferente numai de la *Unirea*. Neînțelegerile cu *Unirea* au fost provocate de un „beneficiu” suplimentar de 10% adăugat la prețul mediu și de faptul că nu se asigurau mijloacele de transport, ci doar se predau butoaiile la CFR (existau speze de întârziere la CFR). Convenția a expirat

²⁵ ANIC, fond Casa Regală, dosar 2/1925, f. 7–11.

²⁶ Gheorghe Negrescu, *Un sfert de veac de aviație românească*, București, 1977, p. 216.

²⁷ ANIC, fond Ministerul Industriei și Comerțului. Consiliul Superior al Administrării Întreprinderilor, dosar 101/1929–1931, f. 82.

²⁸ Ibidem, f. 83.

²⁹ *Contribuțiuni la problema materiilor prime din România*, vol. III, București, p. 40–41.

la 1 decembrie 1941. A fost reînnoită pentru că *Distribuția*, firmă concurentă, nu oferea păcură și avea prețuri mai ridicate³⁰. Pe întreaga durată a existenței IAR a funcționat colaborarea cu Rafinăria *Photogen* – Brașov, în special pentru uleiuri minerale.

Furnizarea energiei electrice pentru forța motrice a IAR Brașov se realiza de către Uzina Electrică Brașov Societate Anonimă (Piața Libertății, nr. 26). Convențiile încheiate în 1934 cu Uzina Electrică prevedeau un consum minim de 600.000 kWh pe an la prețul de 1,30 lei/kW. Dar furnizorul putea întrerupe livrarea de curent electric în cazuri de maximă încărcare și impunea o taxă pentru iluminat. Comisia interimară a municipiului Brașov, organ al Primăriei Brașov, a decis la 27 iunie 1934 „în mod excepțional” o reducere cu 20% din taxele ce reveneau Primăriei din prețul energiei electrice dacă IAR consuma cel puțin 1.000.000 kWh³¹. Relațiile cu furnizorii brașoveni nu erau lipsite de fricțiuni. Din cauza contingentării importurilor și a regimului juridic de obținere a autorizațiilor de import și de vizelor, garniturile, curelele trapezoidale, bilele din cauciuc nu se puteau procura decât de la Fabrica de Cauciuc (din Brașov, str. Mihai Viteazul, nr. 144). Potrivit directorului general Aurel Persu, acestea costau de zece ori mai scump decât aceleași materiale de cauciuc din Germania, care în final au fost importate (adresa A-11366/22 august 1939)³².

Cei mai importanți furnizori interni ai IAR au apărut însă în a doua jumătate a deceniului al patrulea, fiind înființate întreprinderi cu scopul de a aproviziona în primul rând IAR Brașov și în secundar aeronautica românească. Un rol decisiv în înființarea acestor fabrici l-a avut Ministerul Aerului și Marinei, pe fondul intervenției statului în industria de apărare.

Conferințele Miciei Înțelegeri de la Belgrad din 18–19 decembrie 1932 și de la Geneva din 14–16 februarie 1933 puneau problema colaborării economice între statele componente³³. În iunie 1933 a fost publicat Statutul Consiliului Economic al Miciei Înțelegeri, care prevedea o colaborare în măsură să conducă la o „normare în sectoarele ... industriei”³⁴. Cehoslovacia propunea cu acest prilej crearea unor sucursale ale întreprinderilor industriale în cele trei state componente ale Miciei Înțelegeri³⁵. Credem că în acest context se situează și înființarea *Forjei Poldi IAR* și a *PREROM* cu participarea capitalului cehoslovac.

³⁰ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 78/1941–1942, f. 563–566.

³¹ Ibidem, dosar 15/1934, f. 183–186.

³² Ibidem, dosar 23/1937, f. 199 și ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 15/1941, f. 78.

³³ Eliza Campus, *Mica Înțelegere*, ediția a II-a, București, 1997, p. 122–125.

³⁴ Ibidem, p. 126.

³⁵ Ibidem, p. 127.

2.1. PREROM

PREROM a fost constituită prin contractul 6136/1936 între Ministerul Aerului și Marinei și firma *Prema* din Praga pentru producția și repararea aparatelor de bord³⁶. Ministerul omolog din Cehoslovacia atesta faptul că firma *Prema* livra curent din 1925 aparate de bord pentru aviația militară cehoslovacă (13 martie 1935)³⁷. Potrivit contractului, Ministerul Aerului și Marinei se angaja să asigure utilajul necesar, amplasamentul și construcția (2.011 m² pe str. Mihai Viteazul, nr. 20)³⁸. De asemenea, prin contract partea română se obliga să asigure un stoc de materiale pe cca 18 luni necesare pentru o producție de 300 „jocuri” (seturi) de aparate pe an. Plata pentru licența aparatelor de bord era de 15% din beneficiul întreprinderii³⁹. Personalul tehnic era adus din Cehoslovacia, așa cum era de exemplu inginerul Rudolf Roudnický, vicepreședinte al Consiliului de Administrație. Forța de muncă era greu de găsit și ca atare ea a fost formată în timp prin preluare de ucenici de la IAR. Director al fabricii PREROM a fost pe întreaga durată studiată Julius Altmann. În Consiliul de Administrație, IAR deținea conducerea prin comandorul A. Popovici, directorul general Aurel Persu și generalul A. Beroniady⁴⁰.

În 1939 Ministerul Aerului și Marinei impunea un control al prețurilor. Prin adresa 21693/21 februarie 1939 Ministerul cerea o reducere cu 10% a prețurilor. La 3 iunie 1939 o comisie militară a început un control al întreprinderii IAR. Prin adresa 6570/19 iulie 1939 Ministerul Aerului și Marinei a stabilit prețurile⁴¹.

Principalele produse ale PREROM Brașov constau în 30 de tipuri în 1941, față de numai 14 tipuri de aparate de bord în 1939⁴². Conform graficelor de producție, pe 1942–1943⁴³ erau produse între 580 și 620 de aparate de bord pe lună, ceea ce asigura necesarul aviației pe timp de război.

Principalele materii prime folosite de PREROM erau aluminiul, oțelul, cuprul și cositorul. Societatea avea practic aceiași furnizori pe care îi regăsim și la IAR⁴⁴.

2.2. FORJA POLDI

Forja Poldi a fost înființată prin convenția din 24 septembrie 1936 încheiată cu Poldihütte (Hut Poldi, cu sediul în Kladno, Cehoslovacia) de către IAR Brașov. Poldihütte se obliga să construiască fabrica și forja cu anexe, să aducă mașini,

³⁶ DJAN Brașov, fond PREROM, dosar 22/1936–1939, f. 27–29.

³⁷ Ibidem, dosar 2/1935, f. 2.

³⁸ Ibidem, dosar 6/1936, f. 1.

³⁹ Ibidem, dosar 22/1936–1939, f. 12, 28.

⁴⁰ Ibidem, f. 1, 7.

⁴¹ Ibidem, f. 14–19.

⁴² Ibidem, f. 12.

⁴³ Ibidem, dosar 346/1942, f. 1.

⁴⁴ Ibidem, dosar 29/1939, f. 1–194.

cupatoare, instalații pentru matrițe, instalații pentru tratament, personal și țagile de oțel; IAR Brașov se obliga, la rândul său, să comande timp de 7 ani (până la 30.06.1944) piese forjate din oțel și oțel special pentru minimum 150 de motoare pe an⁴⁵.

Potrivit statutelor (art. 4a) se prevedea înființarea unei uzine pentru „forjat piese din oțel, metale galbene (bronz, alamă – n.n.) și eventual metale ușoare etc.”⁴⁶. Forja și turnătorie de metale ușoare (aluminiiu și aliajele aluminiiului) aveau un cadru legal ca urmare a intervenției Ministerului Apărării Naționale (referatul nr. 7819/1936). Jurnalul Consiliului de Miniștri nr. 1531 din 22 iulie 1936 hotărâ ca participația IAR Brașov să fie de 40%, iar cea a oțelărilor cehoslovace Poldi de 60% la un capital social de 40 de milioane de lei. Era prevăzut dreptul IAR Brașov de a răscumpăra acțiunile forjei și turnătoriei de metale ușoare după 10 ani de la constituirea societății⁴⁷. Interesant este faptul că statutele încălcau decizia guvernului Gh. Tătărescu prin articolul 4b, condiționând înființarea forjei de metale ușoare cu existența posibilităților economice și cu rentabilitatea⁴⁸. Participația IAR la capitalul Forjei Poldi a crescut într-un singur an (1937–1938) de aproape șapte ori, de la 3.000.000 de lei la 20.000.000 de lei⁴⁹.

Consiliul de Administrație al Forjei Poldi IAR, potrivit statutelor, trebuia să fie compus din șapte membri, din care patru membri trebuiau să fie români. Membrii Consiliului de Administrație care reprezentau IAR puteau fi schimbați cu aprobarea Ministerului Aerului și Marinei⁵⁰.

Prețurile erau calculate la paritatea coroanelor cehoslovace. În primii doi ani, prețurile trebuiau să adauge un beneficiu de maxim 20%, în al treilea an prețurile urmau să fie reduse cu 5–10% față de cele în vigoare la data convenției. De la 1 iulie 1938, Forja Poldi nu a mai respectat convenția, sporind prețurile cu 37,26%, motivând această acțiune prin devalorizarea coroanei cehe și a francului elvețian. Iată însă calculul sporurilor de preț făcute de Forja Poldi⁵¹:

– 1 iulie 1937 – 30 iunie 1938	spor de 10%;
– 1 iulie 1938 – 31 decembrie 1938	spor de 22%;
– 1 ianuarie 1939 – 1 iulie 1939	spor de 19,3%;
– 1 iulie 1939 – 18 martie 1940	spor de 32%;
– 18 martie 1940 – 1941	spor de 46%.

În 1940 controlul realizat de general-colonelul intendent Petru David din partea MAM se încheia cu redactarea unui referat (13 iulie 1940), care ajungea la

⁴⁵ Idem, fond IAR, dosar 32/1937, f. 19–23 și ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 44/1941, f. 10–20.

⁴⁶ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 32/1937, f. 19.

⁴⁷ Ibidem, f. 3.

⁴⁸ Ibidem, f. 19.

⁴⁹ Ibidem, dosar 50/1939, f. 232.

⁵⁰ Ibidem, dosar 78/1941–1942, f. 1–7.

⁵¹ ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 44/1941, f. 13.

concluzia că Forja Poldi a încasat o sumă de 14.668.178 de lei peste prețul stabilit de convenția din 24 septembrie 1936. Referatul 13951/12 august 1940 al Direcției Construcției Aeronautice din minister confirmă ridicarea nejustificată a prețurilor de către Forja Poldi pentru că între 1937 și 1940 prețul materiilor prime a crescut cu 30%⁵².

Printr-un memoriu din 4 martie 1941 Poldihütte București arăta că, din contră, prețurile Poldi erau mai mici decât devalorizarea coroanei cehe și a francului elvețian și astfel IAR datora 4 milioane de lei firmei Poldi. În 10 martie 1941 se constituia o comisie din care făceau parte reprezentanți ai celor trei părți implicate. Se stabilea pentru produsele Poldi un spor la preț de 37,2%, din care 30 de procente reprezentau creșterea prețurilor pe piața internațională la materiile prime, iar restul de 7,2 procente beneficiul Poldi. Comisia a decis că IAR a realizat o economie de 9.045.897 de lei prin prețurile Poldi, iar Forja Poldi a beneficiat la Casa de Credit și Ajutor a personalului de 9.280.472 de lei și a vărsat 1.000.000 de lei pentru Fondul Aviației. S-a realizat astfel o stingere a conflictului, fapt consemnat și de rezoluția ministrului Gh. Ienescu: „De acord pentru lichidarea trecutului.”⁵³ Era lichidat trecutul, dar relațiile financiare IAR – Forja Poldi au continuat să se tensioneze în anii următori. În 1943 IAR Brașov reproșa în câteva rânduri Forjei Poldi că prețurile pentru forjat bare erau mai mari cu procente cuprinse între 37% și 250% (2 iulie 1943) sau între 10% și 94% (5 noiembrie 1943). Într-un raport adresat de către Nicolae Petrovici (șef birou MP2) directorului general, se arăta că pentru 44 repere Forja Poldi încasase în plus 11.017.588 de lei (22 iunie 1945)⁵⁴.

Un alt aspect litigios în relațiile dintre Poldi și IAR îl reprezenta interpretarea convenției din 1936 în sensul că IAR trebuia să comande toate tipurile de oțel necesare în fabricație de la firma cehoslovacă. Printr-un referat din 8 septembrie 1941 directorul general al IAR, Mircea Grossu-Viziru, arăta următoarele:

- Convenția nu prevedea obligația IAR de a comanda barele de oțel de construcție și de scule de la Poldi, ci numai piesele forjate produse în Brașov.
- IAR nu putea accepta lărgirea obligațiilor sale față de Poldi⁵⁵.

Politica industrială a IAR de a alege furnizorii cu cele mai bune produse este evidentă și în cazul oțelului *Diadur* produs de Poldi. Încercările făcute în uzină au arătat că renumitul oțel *Widia*, produs de firma germană *Krupp*, era mai bun decât *Diadur*, care nu a mai fost comandat la compania cehoslovacă Poldihütte⁵⁶. Pentru noul program de fabricație a motoarelor Daimler-Benz 605 și a celulelor

---

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem, f. 14–20.

⁵⁴ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 106/1942–1947, f. 271–273, 433–434.

⁵⁵ Ibidem, dosar 78/1941, f. 737–739.

⁵⁶ Ibidem, dosar 40/1938, f. 85.

Messerschmitt B.f.109G Forja Poldi a trebuit în 1944 să importe oțeluri aliate cu crom-vanadiu de la firmele din Germania, suportând cheltuielile de transport și vamă⁵⁷.

Un aspect care ridică unele probleme a fost semnalat în 1943 într-un schimb de scrisori între IAR Brașov și Poldihütte București. Uzina brașoveană reproșa firmei cehoslovace calitatea oțelului. În discuție era procentul de pierdere prin ardere care pentru totalul materialelor era la Poldi de 50%, în timp ce la Uzinele Reșița era de 28,5%⁵⁸. Ultima cifră a fost prezentată de IAR pe baza unei oferte a Uzinelor Reșița (trimisă în fotocopie la Poldi) și poate fi explicată prin aportul german de tehnologie (Rogifer – Societate româno-germană pentru industria fierului care cuprindea în parte și Uzinele Reșița)⁵⁹. Se poate pune întrebarea de ce IAR nu a preluat comenzi substanțiale de la Uzinele Reșița? În parte pentru că deținea acțiuni în cadrul Forjei Poldi și pentru că procentul de pierdere prin ardere a oțelurilor putea fi ameliorat de către exportatorul cehoslovac și de către Forja Poldi⁶⁰.

Dincolo de aceste dispute, înființarea Forjei Poldi a însemnat un progres industrial pentru IAR. S-au obținut rezultate importante în 1939 prin fabricarea majorității pieselor motoarelor din licența Gnome-Rhône: supape stelitate, pistoane, came sau părți de motor, cum era compresorul. Inițial au fost importate compresoarele ca atare, apoi doar coroanele dințate. În final compresorul motorului K14 a fost realizat, cu excepția rulmenților, în IAR Brașov (vezi graficul de mai jos):

Tabel cuprinzând materialul și manopera pentru compresor cu raport 10–1 al motorului K14 (1939)

Denumire	Valoare (lei) material / buc.	Valoare (lei) manoperă / buc.
Piston	1341,00	135,00–162,00
Capac carter	258,00	96,00
Carcasă rulment	71,00	16,50
Bucșă capac	6,00	5,25
Știft fixare	6,25	1,00
Carter angrenaje	2758,00	981,00
Teavă aerisire	3,00	4,00
Gujon	1,00	1,50
Piuliță	2,00	2,50
Bucșă angrenaj	9,00	12,50
Rulment	863,00	import
Inel distanțare	15,00	2,50
Butuc antrenor	1103,00	225,00

⁵⁷ Ibidem, dosar 94/1942–1944, f. 200.

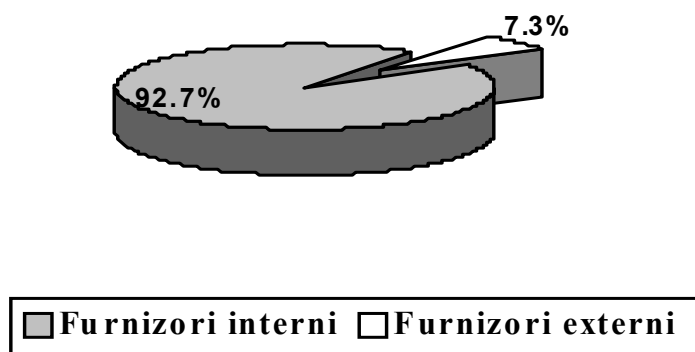
⁵⁸ Ibidem, dosar 93/1942, f. 228–229 și 278–282.

⁵⁹ N.N. Constantinescu et al., *Istoria economică a României*, vol. II, București, 1997, p. 47.

⁶⁰ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 93/1942, f. 228.

Coroană dințată	935,00	229,00–355,00
Manșon antrenare	88,00	66,17
Bucșă manșon	752,00	313,00
Disc cu came	2674,00	474,00–681,00
Suport disc came	963,00	56,00

Furnizori pentru producția compresorului cu raport 10–1 al motorului K14

Sursa: ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 32/1941, f. 88–89.

2.3. SEMAT

SEMAT a fost înființată în 1937 ca societate anonimă, având un capital de 900.000 de lei. Acționari majoritari erau grupul francez *Messier*, care producea trenuri de aterizare, și oameni de afaceri români (Gărdescu, Simionescu)⁶¹.

Inițial fabrica a produs trenuri de aterizare pentru fabrica aeronautică SET. IAR Brașov folosea un tren de aterizare produs de firma *Dowty* din Marea Britanie pentru avionul IAR 39. Pentru avionul de vânătoare IAR 80 și apoi avionul de bombardament Savoia 79, firma *Messier* a conceput un tren de aterizare escamotabil⁶². SEMAT a achiziționat astfel licențele *Messier*, iar IAR Brașov a preluat 40% din acțiuni, adică 4.000 acțiuni în valoare de 2.000.000 de lei dintr-un capital social de 5.000.000 de lei (aprilie 1940)⁶³. De aceea în documente titulatura era de SEMAT – IAR, iar în Consiliul de Administrație erau reprezentanți ai IAR.

IAR Brașov a acordat SEMAT – IAR avansuri pentru comenzi de 40%, identice cu cele acordate de instituțiile militare ale statului uzinei aeronautice

⁶¹ ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 1/1941, f. 18.

⁶² Ibidem.

⁶³ Ibidem, dosar 15/1941, f. 27–31.

brașovene. Prețurile erau fixate de Subsecretariatul de Stat al Aerului, luând ca bază prețurile franceze. Potrivit directorului general al IAR, Mircea Grossu-Viziru, uzina condusă de el acordase în 1941 suma de 80.000.000 de lei⁶⁴.

În 1942, IAR Brașov a comandat 412 trenuri de aterizare eşalonate în patru comenzi. Prețul stabilit era de 75.162 de lei/echipament⁶⁵, adică aproximativ jumătate din prețul pentru aceleași accesorii produse în Germania.

Un control financiar efectuat de un expert, amintit în paginile anterioare, scotea la iveală următoarele nereguli la SEMAT:

- pe 31 decembrie 1940 SEMAT a primit suma de 53.273.859 de lei de la IAR, dar în registrele contabile înregistrase doar 11.060.000 de lei;
- SEMAT a primit de la IAR 179.937.187 de lei, dar a livrat în valoare de 45.497.538 de lei⁶⁶.

Pare ciudat tratamentul diferit acordat SEMAT și Forjei Poldi. Forja Poldi nu primea sume cu anticipație cu toate că IAR avea aceleași cote de participație la cele două societăți. Explicația ar putea fi relația de rudenie între generalul Gh. Negrescu și unul din principalii acționari ai SEMAT⁶⁷.

Putem încheia cu concluzia unui membru al Comisiei Speciale de Anchetă a IAR din 1941: „SEMAT – IAR nu este o fericită colaboratoare, ci apare ca o norocoasă consoartă a IAR, adulată de toți din motive imprecise.”⁶⁸

2.4. FURNIZORI BRAȘOVENI ȘI ALȚI FURNIZORI INTERNI

Tabelele cu furnizori aflate în Fondul IAR de la Direcția Județeană Brașov a Arhivelor Naționale în dosarele privind bilanțurile anuale sau furnizorii anuali pun în evidență și furnizorii brașoveni.

Pentru a avea acuratețe în demersul nostru a trebuit să definim corect conceptul de furnizori interni și brașoveni. Din rândul furnizorilor interni am exclus reprezentanțele firmelor străine. În acest sens furnizorii brașoveni pot fi definiți ca acei furnizori din oraș ai IAR Brașov care aprovizionau uzina aeronautică cu materiale rezultate în urma unei activități productive proprii. Desigur, această constatare se extinde automat și asupra celorlalți furnizori din România interbelică.

Graficul alăturat înfățișează un raport sinuos între cele două categorii de furnizori, care poate fi prezentat și sub forma procentajelor:

	1927	1928	1929	1932	1933	1937	1938
--	------	------	------	------	------	------	------

⁶⁴ Ibidem, dosar 1/1941, f. 18.

⁶⁵ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 53/1940, f. 162.

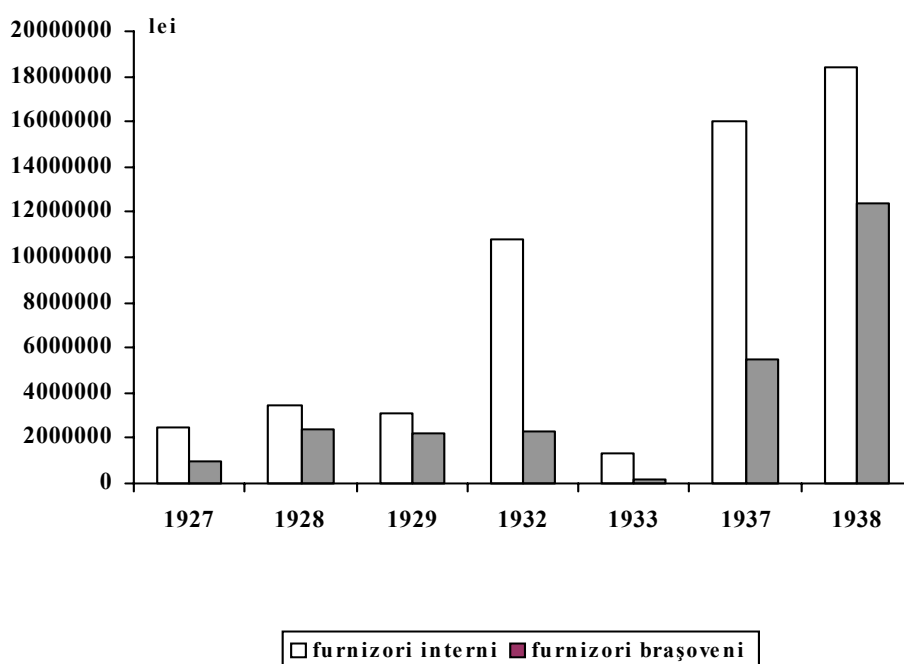
⁶⁶ ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 5/1941, f. 27–31.

⁶⁷ Ibidem, dosar 1/1941, f. 18.

⁶⁸ Ibidem, dosar 5/1941, f. 31.

Furnizori brașoveni (%)	40,3	69,9	69,8	21,08	15,8	34,5	67,1
Rest furnizori interni (%)	59,7	30,1	30,2	78,1	84,2	64,5	32,9

Raportul între furnizorii brașoveni și alți furnizori interni

Sursa: DJAN Brașov, fond IAR, dosar 1/1926–1927, f. 37–40, dosar 3/1928, f. 45–49, dosar 5/1929, f. 47–50, dosar 11/1932, f. 67–70, 77–79, dosar 14/1933, f. 84, 134, 135, 141, dosar 40/1938, f. 90–105, dosar 50/1940, f. 234–238, 254–258.

La o primă examinare a cifrelor se poate stabili faptul că industria brașoveană reprezenta o componentă destul de importantă a furnizorilor, variind în procente între 15,8% și 69,9%. Cum se explică procentele ridicate ale contribuției economiei brașovene la aprovizionarea IAR? Un răspuns la această chestiune ar putea fi faptul că în primii trei ani uzina de avioane și motoare din Brașov se afla în plin efort de a construi și dota spațiile productive. Așa se explică prezența în listele cu furnizori a unor producători locali precum: *Curtea de sticlărie* sau *Kugler și fiii* – fabrică de

ciment cu valori semnificative de mărfuri livrate. Pentru fabrica de ciment amintită, iată cifrele⁶⁹:

1927	1928	1929
35.781 lei	28.598 lei	27.360 lei

După acești ani, prezența *Kugler și fiii* în listele furnizorilor se estompează și apoi dispare.

Furnizorul brașovean care din punct de vedere valoric se află pe primul loc în perioada 1927–1929 era Rafinăria *Photogen* (899.200 de lei în 1928 și 1.128.753 de lei în 1929)⁷⁰. Cifrele arată prin comparație că rafinăria brașoveană era, până la încheierea convenției cu Societatea Petrolieră *Unirea*, furnizor important de carburanți și uleiuri pentru IAR.

Cu o contribuție modestă din punct de vedere al mărfurilor livrate către IAR era întreprinderea *Schiell*, considerată până la apariția IAR compania cu cea mai ridicată tehnicitate din Brașov. Nu este lipsit de interes să amintim că în 1925 întreprinderea *Schiell* a realizat un prototip de avion. Iată însă câteva cifre privitoare la livrările *Schiell* către IAR: 1927 – 43.585 de lei, 1928 – 26.705 lei, 1932 – 1.216 lei, 1937 – 3.723 de lei⁷¹. Capacitatea tehnologică de care dispunea această fabrică nu putea fi ignorată de IAR. De aceea uzina aeronautică dădea comenzi la fabrica *Schiell* pentru repararea unor mașini-unelte sau pentru producerea de piese pentru motoare de avion⁷². Nu putem explica însă de ce livrările fabricii *Czell Fr.*, producător de bere și băuturi spirtoase, erau atât de mari din punct de vedere valoric în comparație cu celelalte firme citate (1927 – 267.953 de lei, 1928 – 365.790 de lei)⁷³.

Izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial a adus cu sine o creștere a comenzilor MAM către IAR. De aceea uzina aeronautică a încercat să rezolve comenzile pentru piese sau scule la avioanele *Hurricane* sau *Heinkel* cu firmele *Aviație Automobil V. Peticilă* (București), SEMAT sau GETOP (Râșnov)⁷⁴. Un loc important în această perioadă îl ocupau Uzinele *Astra* Brașov, care au primit comenzi substanțiale pentru piese și dispozitive ale motorului Daimler-Benz 605 în 1942–1943. În felul acesta Uzinele *Astra* Brașov au devenit în 1942 furnizorul brașovean al IAR aflat pe locul doi după Forja Poldi, din punct de vedere valoric⁷⁵.

⁶⁹ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 1/1926–1927, f. 37, 38, dosar 3/1928, f. 45, 46, dosar 5/1929, f. 47, 48.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Ibidem, dosar 14/1933, f. 139, dosar 35/1937, f. 99.

⁷² Ibidem, dosar 107/1942–1947, f. 238.

⁷³ Ibidem, dosar 14/1933, f. 139, dosar 35/1937, f. 99.

⁷⁴ Ibidem, dosar 98/1942–1943, f. 48, 129–130, 133–134, 255–256.

⁷⁵ Ibidem, dosar 86/1942, f. 66–72 și dosar 106/1942–1947, f. 190–192, 339–340.

Un producător important metalurgic pe plan intern, așa cum era Reșița, avea livrări în 1927 de 7 lei (?), iar în 1928 de 700 de lei⁷⁶. Îmbunătățirile aduse tehnologiei de obținere a oțelului, dar și necesitățile în creștere de material metalurgic în timpul războiului au determinat IAR Brașov să lanseze comenzi substanțiale Uzinelor Reșița. Iată în continuare posibilitățile Uzinelor Reșița față de comanda uzinei brașovene:

– oțeluri de construcții	90% din cantitățile și tipurile cerute;
– oțeluri laminate	80% din cantitățile și tipurile cerute;
– tuburi oțel crom molibden	0% din cantitățile și tipurile cerute;
– tuburi oțel crom vanadiu	0% din cantitățile și tipurile cerute;
– tablă oțel pentru calibre	40% din cantitățile și tipurile cerute.

Răspunsul Uzinelor Reșița era că profilurile de oțeluri cerute erau de „dimensiuni rar căutate”⁷⁷. S-a încercat și varianta cedării unor strunguri de la IAR în schimbul oțelului de la Reșița. O altă soluție la care s-a recurs a fost comanda de materiale pentru oțeluri aliate din SUA (1940), materiale care urmau să fie cedate Uzinelor Reșița în schimbul oțelului comandat. În 1945, când IAR Brașov începea construcția primului tractor, se comandau produse din oțel de la Reșița în virtutea unei vechi colaborări⁷⁸.

Așadar, în primul deceniu de existență a IAR, capacitatea industriei lemnului și a celei metalurgice de a răspunde necesităților de materiale și materii prime ale uzinei aeronautice era relativ scăzută. Treptat însă, producția IAR Brașov a reușit să impună înființarea de noi întreprinderi în România sau să asigure comenzi pentru cea mai mare parte a producției unor întreprinderi interne. Considerăm că un merit important al uzinei aeronautice brașovene este și acela de a determina crearea unei industrii pe orizontală care să-i furnizeze o bună parte din necesarul pentru producția sa.

3. FURNIZORI EXTERNI

Relațiile cu furnizorii externi reprezentau cea mai mare parte a activității IAR de asigurare a necesarului de materiale pentru producție. În aceste relații nu era implicată numai conducerea uzinei, ci și autoritățile statului. Este suficient în acest sens să menționăm achizițiile de licențe pentru celule, motoare sau accesorii ale lor (elice, aparate de bord și altele), care, din considerente de politică externă sau de apărare a României, erau perfectate la cel mai înalt nivel al autorităților statului.

Regimul juridic al comerțului exterior între anii 1923 și 1940 s-a modificat influențând relațiile IAR Brașov cu furnizorii săi externi. Primul act normativ din 1923⁷⁹ a creat un Oficiu de control al devizelor pe lângă Banca Națională a

⁷⁶ Ibidem, dosar 1/1926–1927, f. 37, dosar 3/1928, f. 45.

⁷⁷ Ibidem, dosar 85/1941–1942, f. 417.

⁷⁸ Ibidem, dosar 107/1942–1947, f. 90, 239.

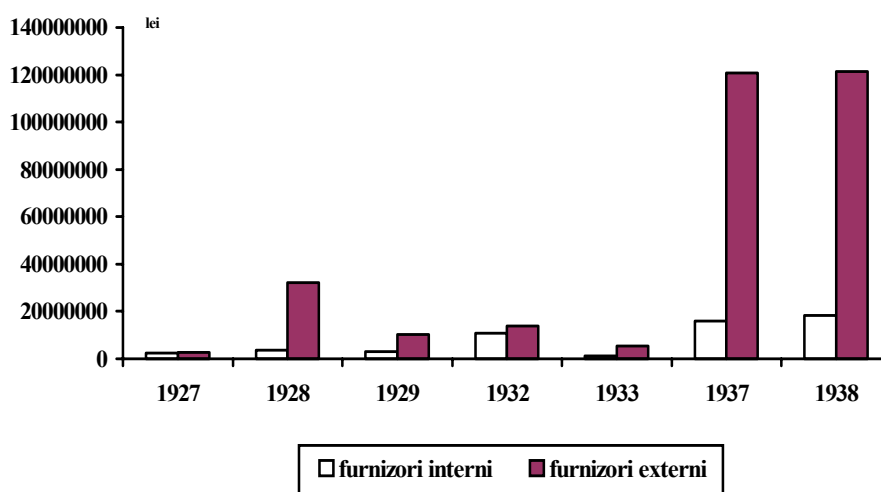
⁷⁹ „Monitorul oficial”, partea I, 23 februarie 1923, nr. 253, p. 1422.

României. Din anii 1926–1927 legea nu mai era aplicată cu strictețe și exista o relativă libertate privind importul de mărfuri. Ca urmare a efectelor marii crize economice, România adoptă, începând din 1931, măsuri de restricționare a comerțului cu devize și de contingentare a importurilor. Aprecierile economiștilor vremii asupra acestor reglementări erau că deveneau prea complicate, oscilând între restrângere și relaxare. Convenția economică din martie 1939 (Convenția Wohltat) cu Germania și acordul economic româno-german din 4 decembrie 1940 (convenția Clodius) conturează o planificare a colaborării economice cu Germania și o „integrare definitivă în spațiul economic german”⁸⁰.

3.2. RAPORTUL DINTRE FURNIZORII INTERNI ȘI FURNIZORII EXTERNI

Documentarea realizată în arhive a putut fi folosită pentru a realiza graficul alăturat. La o primă vedere, raportul dintre furnizorii interni și externi s-a modificat între 1927 și 1938 permanent în defavoarea furnizorilor interni. Iată o evaluare în procente a evoluției raporturilor:

Furnizori interni și furnizori externi

Sursa: DJAN Brașov, fond IAR, dosar 1/1926–1927, f. 37–40, dosar 3/1928, f. 45–49, dosar 5/1929, f. 47–50, dosar 11/1932, f. 67–70, 77–79, dosar 14/1933, f. 84, 134, 135, 141, dosar 40/1938, f. 90–105, dosar 50/1940, f. 234–238, 254–258.

⁸⁰ *Enciclopedia României*, vol. IV, București, 1941, p. 453.

Furnizori (%)	1927	1928	1929	1932	1933	1937	1938
Interni	47	9,77	23,4	43,9	19,85	11,7	14
Externi	53	90,23	76,6	56,1	80,15	88,3	86

Explicația pentru diferența dintre primul procent de 47% din 1927 și procentele din anii următori poate fi numărul mai restrâns de motoare și componente importate din Franța. Este cazul comenzilor pentru avioanele Morane-Saulnier (28 buc.) și Potez (65 buc.)⁸¹, pentru care Ministerul de Război a achiziționat material aeronautic. Asimilarea licențelor pentru motoarele Lorraine-Dietrich (450 CP) și celule Potez XXV a modificat raportul dintre furnizorii interni și cei externi. Investiții masive s-au făcut în 1928 pentru mașini-unelte. De la producătorul de strunguri și freze *Louis Besse* s-a comandat marfă în valoare de 1.473.930 de lei, adică aproape 8% din valoarea importurilor IAR de la furnizori francezi în 1928. Pentru aliaje din aluminiu și piese de motor s-au făcut achiziții masive. Numai de la *Soc. Duraluminium* din Franța s-au adus mărfuri în valoare de 1.977.607 lei. Dacă la aceste date mai adăugăm comanda masivă de armament de la *Vickers Limited* de 9.527.445 de lei, adică cca 99,9% din importul de mărfuri engleze al IAR, avem o explicație bună pentru valoarea mărfurilor furnizorilor IAR din 1928 față de 1929, 1932 și 1933⁸².

În 1932 datele tabelului indică un procent mare al furnizorilor interni. Explicațiile constau în reducerea importurilor și situația financiară proastă de la sfârșitul anului 1931, despre care am mai scris în paginile anterioare. Pe acest fond IAR Brașov nu a mai putut să facă importuri masive.

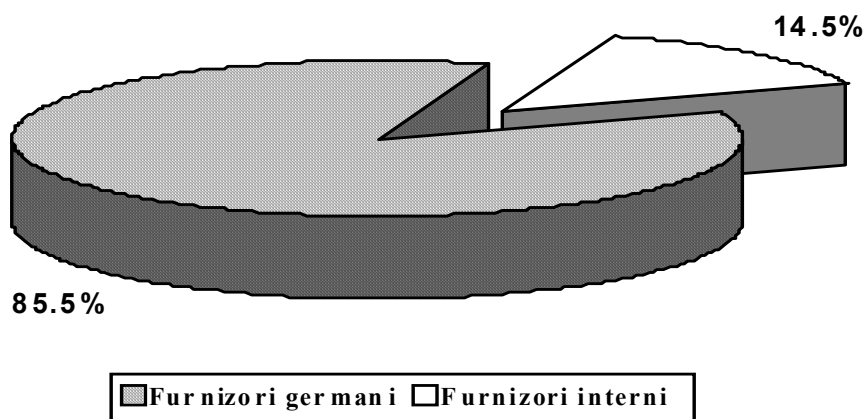
Producția de avioane și motoare din 1937–1938 a prezentat stabilitate. Au existat în anii respectivi greutăți legate de omologarea motoarelor sub licența *Gnome-Rhône*, culminând cu „cazul Carp”, dar uzina aeronautică a izbutit să se redreseze.

Raportul dintre furnizorii interni și furnizorii externi se modifica în cazul licențelor, ca urmare a faptului că până la asimilarea în fabricație a motoarelor sau celulelor de către IAR, erau importate piese și accesorii. Dar fonduri importante erau alocate investițiilor în mașini-unelte și instalații. Acest lucru era valabil pentru motoare, unde complexitatea tehnică a crescut la fiecare tip de motor construit de IAR, dar și pentru celule. În 1943 achiziționarea licenței de celule Messerschmitt B.f.109G a determinat importul din Germania de mașini-unelte, scule, semifabricate. Conform graficului de mai jos, pentru realizarea avionului german, valoarea importurilor era de 5,8 ori mai mare decât valoarea mărfurilor de la furnizorii interni.

⁸¹ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 1/1926, f. 31.

⁸² Ibidem, dosar 3/1928, f. 47, 48.

Furnizori interni și externi pentru contractul Messerschmitt B.f.109G

Sursa: DJAN Brașov, fond IAR, dosar 66/1941–1947, f. 256.

3.3. ORIENTĂRI GEOGRAFICE ÎN APROVIZIONAREA IAR

În principiu Industria Aeronautică Română nu a făcut excepție de la orientarea generală a comerțului exterior în perioada interbelică și pe durata celui de-al Doilea Război Mondial. O situație pe baza unor indici valorici privind importurile României între 1930 și 1940 poate fi pusă în evidență de următorul tabel⁸³:

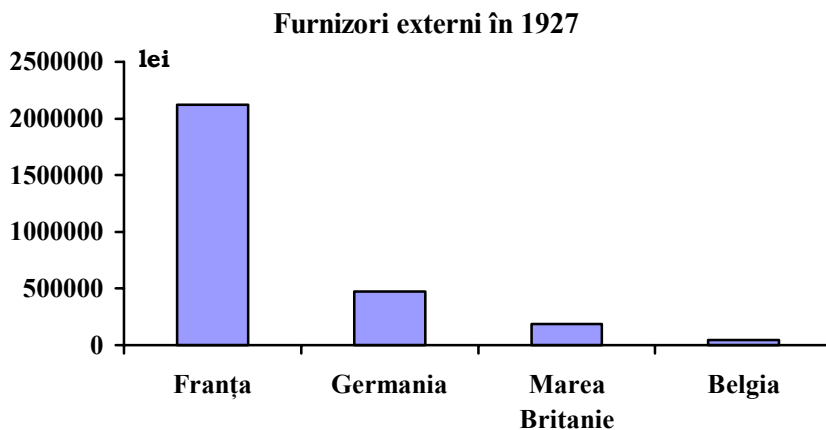
Țara	1930–1934	1935–1937	1938–1940
Anglia	9,09	10,79	5,47
Austria	10,25	5,62	-
Cehoslovacia	11,51	12,74	14,76
Franța	8,10	7,60	6,71
Germania	24,42	26,00	41,97
Italia	8,67	5,20	7,82

⁸³ Constanța Bogdan, *Orientarea geografică a comerțului exterior*, p. 248, în *Comerțul exterior al României interbelice – cercetări istorico-economice*, Caiet de studii nr. 124, București, 1987.

Pe baza datelor obținute prin cercetarea dosarelor din fondul IAR s-au realizat graficele din paginile următoare, care prezintă situația din punctul de vedere al valorii importurilor IAR de la furnizorii externi.

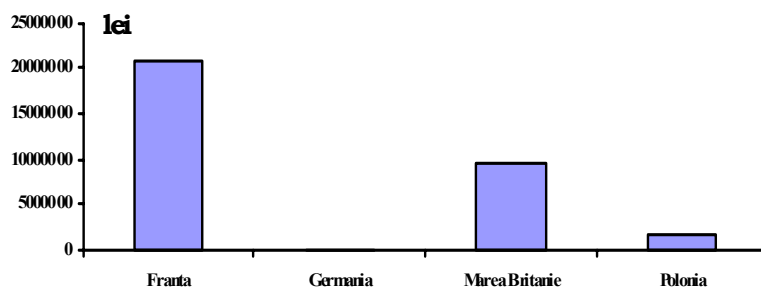
Țara	1927 (%)	1928 (%)	1929 (%)	1937 (%)	1938 (%)	1940 (%)
Franța	74,9	65	91	5	1,7	1
Germania	16,8	0,2	4,6	17,7	30	54
Marea Britanie	6,6	29,6	-	16,6	5,3	1,1
Cehoslovacia	-	-	0,1	41,4	44,5	40
Austria	-	-	0,5	3,3	6,8	-
Suedia	-	-	-	2,3	3,9	-
Polonia	-	5,2	2,9	3	1	0,1
Italia	-	-	-	-	1,9	0,5
Elveția	-	-	-	0,06	1,5	0,5
SUA	-	-	-	8,8	0,1	2,7
Belgia	1,6	-	-	-	-	-
Olanda	-	-	-	-	-	0,1

Tabelul nu cuprinde state care aveau furnizori de materiale pentru IAR cu valori mici. Este cazul Ungariei, Iugoslaviei, Olandei (1938), Belgiei (1938 și 1940).

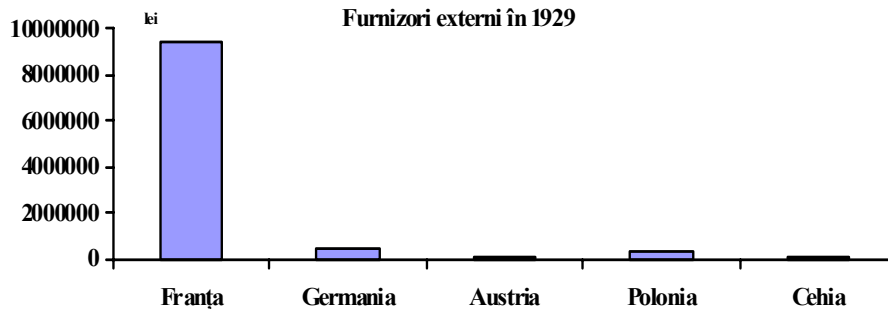
Sursa: DJAN Brașov, fond IAR, dosar 1/1926–1927, f. 37–40.

Furnizori externi în 1928

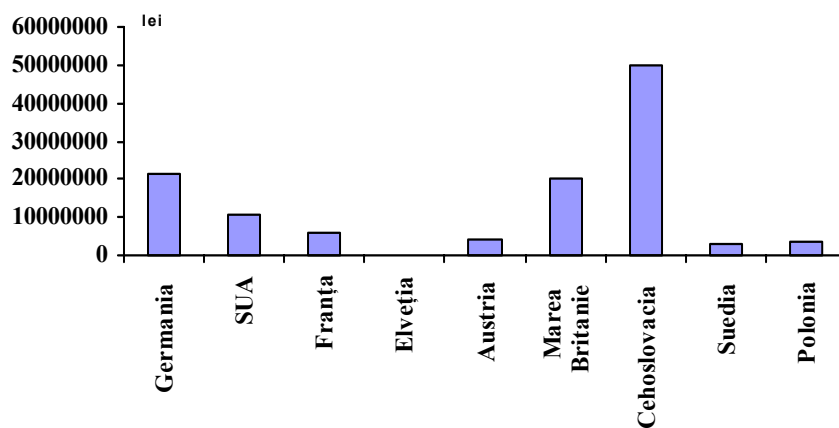
Sursa: DJAN Brașov, fond IAR, dosar 3/1928, f. 45–49.

Furnizori externi în 1929

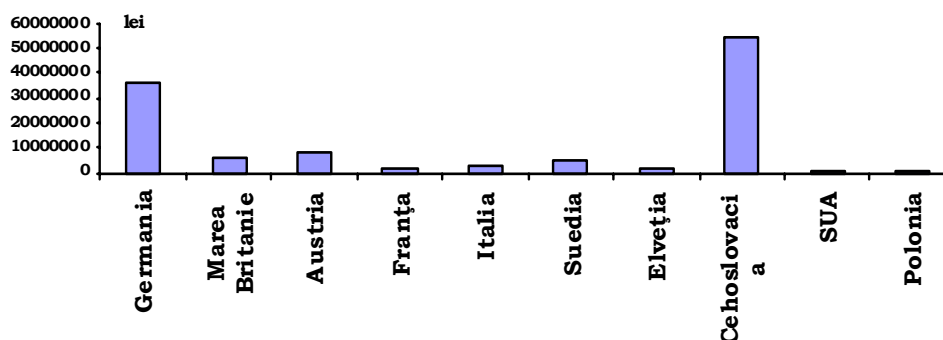
Sursa: DJAN Brașov, fond IAR, dosar 5/1929, f. 47–50.

Furnizori externi în 1937

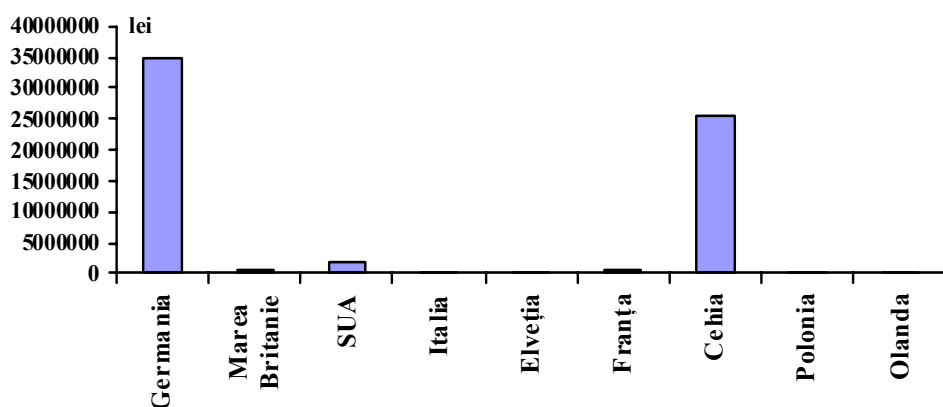
Sursa: DJAN Brașov, fond IAR, dosar 40/1938, f. 90–105.

Furnizori externi în 1938

Sursa: DJAN Brașov, fond IAR, dosar 50/1940, f. 232–238, 254–258.

Furnizori externi în 1940

Sursa: DJAN Brașov, fond IAR, dosar 63/1941, f. 85–90.

Principala tendință din primele două coloane privind Franța și Germania arată o inversare de roluri. Furnizorii francezi au asigurat primele licențe de celule și motoare, dotarea cu mașini-unelte și au furnizat materiale din oțel și metale neferoase. În 1929 firmele franceze asigurau 91% din necesarul IAR de materiale din import. Era cel mai mare procent al unei singure țări furnizoare de materiale pentru uzina brașoveană.

Cum se explică, în condițiile cumpărării licențelor de motoare Gnome-Rhône, scăderea participării firmelor franceze în 1937–1938 la aprovizionarea IAR Brașov? Explicația constă în special în efortul conducerii uzinei și al personalului

tehnic de realizare a principalelor componente ale motoarelor și celulelor în atelierele proprii. Este o dovadă în acest sens producerea compresorului pentru motorul K14, inițial importat ca atare; compania a importat apoi numai coroanele dințate, iar ulterior doar rulmenții de la SKF (Suedia). Trebuie de asemenea subliniată contribuția importantă a furnizorilor interni precum Forja Poldi, PREROM, SEMAT sau a dotărilor uzinei, precum turnătoria de metale ușoare, pentru reducerea importurilor.

Dacă IAR producea din ce în ce mai multe componente, cum se explică creșterea importurilor de la firmele germane? Este o creștere și de volum pentru că în 1929 valoarea totală a importurilor IAR din Franța era de 9.356.406 lei. În 1938, deși mărfurile firmelor germane reprezentau 30% din totalul importurilor IAR, valoric ele reprezentau 36.367.804 lei, adică de 3,8 ori mai mult. Această creștere valorică de 3,8 ori era prea puțin afectată de modificarea indicelui general al prețurilor în anii 1929–1938 (aproximativ 15%). Explicația constă pe de o parte în faptul că în 1938 uzina aeronautică din Brașov a importat din Germania foarte multe mașini-unelte necesare pentru a mări producția și pentru a crește calitatea ei. Pentru compresorul dat anterior ca exemplu era nevoie de mașini-unelte de precizie pentru roți dințate. Pe de altă parte furnizorii englezi și francezi de semifabricate au fost înlocuiți cu furnizori germani⁸⁴.

În anul 1940 ponderea furnizorilor germani a crescut ca urmare a izbucnirii războiului și în baza prevederilor tratatului economic româno-german din 23 martie 1939. Efectele războiului se manifestă însă și în scăderea valorii importurilor de la 121.226.015 lei în 1938 la 64.311.919 lei în 1940, scădere amplificată de creșterea indicelui prețurilor industriale (aproximativ 80%)⁸⁵. Din aceste cauze și valoarea importurilor germane, care erau predominante în 1940 (54%), era mai mică în 1940 decât în 1938, când reprezentau doar 30%⁸⁶.

Anul 1940, din perspectiva aprovizionării IAR, marchează o mai strânsă colaborare cu Germania. La 2 octombrie 1940 tabelele privind comenzile de material aeronautic din Franța, Belgia și Olanda au fost înaintate colonelului A. Gerstenberg, atașatul Aerului German în România. Tot la început lunii octombrie conferința de la Ministerul Economiei Naționale cu delegatul german al Luftwaffe, maiorul Rosenkrantz, a stabilit comenzile de primă urgență din Germania pentru industria aeronautică din România. Colonelul D. Barbieri a fost trimis la Berlin pentru a conduce o comisie de colaborare româno-germană⁸⁷. Eforturile de înzestrare a industriei aeronautice au fost sprijinite de regulă de către autoritățile germane în general și chiar de Hermann Göring personal, căruia i s-a adresat în scris sau verbal mareșalul I. Antonescu. De asemenea au fost obținute licențe

⁸⁴ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 50/1940, f. 235, 254, 255.

⁸⁵ Costin Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, vol. II, București, 1967, p. 389, 486, 487.

⁸⁶ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 63/1941, f. 85–90.

⁸⁷ ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 16/1940, f. 62, 63.

importante din Germania: elice metalice, tripale VDM, motor Daimler-Benz 605, avion Messerschmitt 109G. Din Germania erau aduse metale neferoase în cantitățile necesare IAR. Astfel în 1942 erau importate: 100 t cupru, 0,9 t antimoniu, 5 t zinc, 7,5 t plumb, 30 t cupru-nichel, 23 t ulei de ricin, 15 t nichel. În octombrie 1941 directorul general M. Grossu-Viziru arăta că s-au obținut 200 t aluminiu din Germania. La 21 februarie 1942 s-au obținut, conform acordului româno-german, 300 t aluminiu, care acopereau necesarul pentru producția a 400 de celule IAR 80 și motoare IAR 1000A. Aceste cantități erau suplimentate de semifabricatele și piesele de motor din aliaje de aluminiu furnizate de firme germane⁸⁸. Mașinile-unelte se aduceau în marea lor majoritate din Germania. În septembrie 1942 se semnală faptul că erau necesare comenzi de mașini-unelte în Elveția pentru că industria germană trebuia să facă față efortului de război și nu mai putea livra IAR-ului⁸⁹.

Poziția ocupată de Marea Britanie între statele furnizoare de materiale pentru IAR era importantă. În anul 1928 aproape întreg importul de materiale aeronautice din această țară era de la *Vickers Limited*. În 1937, ca urmare a obținerii licențelor de motoare *Gipsy Major* de la *De Havilland Aircraft Ltd*, importurile engleze au crescut. Era vorba de accesorii de la *Handley Page* (6.000.000 de lei), semifabricate și piese de motor din aliaje aluminiu de la *High Duty Alloys* (3.987.358 de lei) sau componente de celule și motoare de la *Aircraft Components* (4.480.000 de lei)⁹⁰. Scăderea importurilor de materiale aeronautice din Marea Britanie comparativ cu Germania în anul 1938 este o urmare, așa cum am menționat anterior, a unui program de investiții al IAR în mașini-unelte performante din Germania. Trebuie subliniat că din punct de vedere valoric importul mărfurilor britanice destinate uzinei brașovene era relativ constant. Începutul războiului a determinat o diminuare drastică a importurilor de material aeronautic din Marea Britanie. Autoritățile britanice, în condițiile apropierii României de Germania nazistă, au oprit exporturile de aluminiu spre România. Este cazul a 148 tone de aluminiu pentru Ministerul Aerului și Marinei reținute de Turcia în octombrie 1940, guvernul turc invocând represiunile Angliei în cazul cedării aluminiului României. Pentru a nu fi în pierdere, în noiembrie 1940, guvernul român a vândut Turciei cele 148 tone aluminiu la un preț de trei ori mai mare decât prețul inițial⁹¹.

Valoarea mărfurilor importate de la firmele din Cehoslovacia care colaborau cu IAR a sporit de la 0,1% în 1929 la 40–44% în perioada 1937–1940. Listele cu furnizori indică importurile de țagile de oțel și semifabricate de oțel de la *Poldi* (Kladno) cu sume de 19.239.260 de lei în 1938 sau de 25.581.510 lei în 1940⁹².

⁸⁸ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 78/1940–1941, f. 186–188, 511, 512, 705.

⁸⁹ Ibidem, dosar 79/1941–1944, f. 153–156.

⁹⁰ Ibidem, dosar 40/1938, f. 98.

⁹¹ ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 6/1940, f. 27–32, 58–60.

⁹² DJAN Brașov, fond IAR, dosar 50/1940, f. 256 și dosar 63/1941, f. 85–90.

Prezența firmelor italiene se datorează în principal obținerii licenței de celulă *Savoia 79* achiziționată de la *Società Italiana Aeroplani Idrovolanti Savoia-Marchetti* (Milano). Era o licență de avion bimotor de bombardament, singurul de acest fel construit de IAR Brașov. Avionul realizat în final era o combinație: avea celula italiană, motorul românesc sau german (IAR 1000A sau JU 211), elicea franceză, mitraliera belgiană, aparatura radio germană, lansatorul de bombe polonez.

Firmele austriece îndeosebi producătoare de semifabricate din oțel au fost furnizori fideli care au însoțit IAR Brașov încă din primii ani. *Gebrüder Böhler* și *St. Egydyer* din Viena aveau livrări către IAR de 3.003.943 de lei, respectiv 4.318.683 de lei în 1938⁹³.

Suedia și Elveția, în timpul războiului, ca urmare a neutralității, devin atractive pentru importurile de materii prime, semifabricate, piese și mașini-unelte. *SKF* (Göteborg) era principala furnizoare de rulmenți pentru IAR.

Colaborarea cu firmele nord-americane nu a fost constantă și a fost rezultatul unor conjuncturi. Nu e mai puțin adevărat că schimburi de experiență cu marile firme americane *Lockhead* și *Douglas Aircraft* au existat, ca de altfel și intenția de a realiza avionul *Electra* al firmei *Lockhead*.

3.4. PLATA FURNIZORILOR ȘI ACORDURI COMERCIALE

Plățile pentru materialele livrate de furnizorii externi s-au făcut, până în 1931, pe baza *Legii privind mărghinirea celor în drept a face operațiuni cu devize* din 1923. Furnizorii externi ai IAR primeau sumele în valută prin intermediul băncilor. Documentele financiare ale întreprinderii aeronautice din Brașov nu înregistrează o anumită regulă impusă de importatori privind acconturile. Rubricile de credit și debit trecute în dreptul fiecărui sfârșit de trimestru (exemplu: 31 martie, 31 decembrie) indicau de regulă plăți făcute furnizorilor externi imediat după livrarea mărfurilor. Pentru furnizorii externi cu care exista o cooperare mai îndelungată, rubrica de la 31 decembrie înregistra adesea la coloana credit sume de lei, restanțe de plată⁹⁴.

Legislația privind controlul devizelor și contingentarea importurilor a pus probleme IAR Brașov în privința obținerii valutei și a întârzierilor provocate de sistemul birocratic.

Existau mai multe modalități de a efectua plăți pentru furnizorii externi ai IAR. O primă modalitate era plata unui avans de 20–50% din valoarea mărfii, restul de plăți fiind efectuat la vămire sau la livrarea efectivă. O altă modalitate era prin acreditiv documentar sau cont acreditiv. Exista și varianta unei plăți

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ Ibidem, dosar 1/1926–1927, f. 37–40, dosar 3/1928, f. 45–49, dosar 5/1929, f. 47–50.

anticipate de 30–40% din valoarea importului, restul sumei fiind achitat prin acreditive documentare.

În perioada 1932–1939, conform dosarelor studiate, predominau plățile făcute după modelul avans și achitare a restului de plată la livrarea mărfii importate. Toate aceste operații se făceau prin Banca Națională a României. Pentru aceste operații financiare avem o statistică pentru 1941 și 1942–1943 în relațiile cu furnizorii germani:

Anii	Avans (RM)	Acreditiv documentar (RM)	Cont avans (RM)	Cont acreditiv (RM)
1941	114.409,51	95.881	-	-
1942–1943	1.215.376,17	1.380.801,02	78.031,92	203.177,69

Acreditivale în cazul furnizorilor germani erau depuse la Deutsche Bank, unde în perioada 17.07.1942 – 25.02.1943 s-au depus dispoziții de plată ale IAR în valoare de 5.000.000 RM. Era o valoare a importurilor mai mare decât în anul precedent, când fuseseră efectuate plăți la furnizori din Germania și Protectoratul Boemiei și Moraviei de 4.773.028,14 RM.

Au existat cazuri în care deși IAR a achitat sume considerabile pentru mașini-unelte în Elveția între noiembrie 1943 și august 1945, marfa nu a fost livrată nici în mai 1946. Situația plăților la aceste firme era fie 50% avans și 50% acreditiv (exemplu: Brown-Boveri), fie 1/3 avans și 2/3 acreditiv (exemplu: Werkzeuge & Maschinen Export)⁹⁵.

Relațiile comerciale cu statele care furnizau materii prime, semifabricate, mașini-unelte pentru uzina aeronautică erau deseori supuse acordurilor de clearing. Este cazul acordurilor încheiate cu Uniunea Economică Belgo-Luxemburgheză la 24 august 1937 privind materii prime din Congo belgian și acordul de plăți cu Marea Britanie din 2 septembrie 1938, care cuprindea atât mărfuri britanice, cât și „transoceanice”⁹⁶. Un acord important de clearing a fost acordul Wenger încheiat cu Franța în 1936, care prevedea și comenzi masive de material aeronautic. O comisie condusă de generalul Ramiro Enescu, din care făceau parte comandorul V. Marcu și căpitan-comandorul N. Popp, a făcut investigații și probe privind materialele aeronautice. Comenzile Subsecretariatului de Stat al Aerului în cadrul acordului vizau realizarea planului de înzestrare a aviației. Dar IAR Brașov putea face referate de necesitate la Direcția Generală a Aerului, care coordona, din 1937, înzestrarea aeronauticii militare⁹⁷. Astfel uzina brașoveană a beneficiat de

⁹⁵ Ibidem, dosar 66/1941–1947, f. 237, 246–255, dosar 44/1938–1944, f. 149–173 și dosar 79/1941–1944, f. 20, 21.

⁹⁶ *Contribuțiuni la problema materiilor prime*, vol. III, p. 80, 81.

⁹⁷ ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 41/1941, f. 10, 11.

carburatoare Zenith, accesorii de motoare de la Gnome-Rhône sau Office Général de l'Air⁹⁸.

Cel mai important acord de clearing pentru IAR Braşov a fost încheiat cu Germania în 1940. Însemnătatea acordului rezidă mai ales în sumele mari de mărci derulate şi în efectele sale asupra uzinei braşovene. Dacă în perioada 1 noiembrie 1940 – 16 ianuarie 1941 au existat în cadrul clearing-ului excedente de cereri germane, în februarie–martie 1941 existau excedente de cereri româneşti⁹⁹. A XI-a sesiune comună germano-română din 12 noiembrie 1940 – 17 ianuarie 1941, constituită pe baza articolului 32 din tratatul româno-german din 23 martie 1939, stabilea obligaţiile reciproce. Fără a intra în detalii privind obligaţiile părţii române, trebuie să evidenţiem hotărârea ambelor părţi ca plăţile făcute, în baza acordului de clearing din 1940, să respecte paritatea de 50 de lei = 1 RM prin deschideri de acreditive. Se făceau reduceri de 8% pentru plăţi de peste 15.000.000 RM¹⁰⁰. În ianuarie 1942, pentru a se uşura plăţile, Germania acordă României un credit bancar de 600.000.000 RM¹⁰¹. Firmele furnizoare germane urmau să prezinte contractele Ministerului Economiei Reich-ului, care le dădea o viză de înregistrare.

Războiul a modificat raportul dintre IAR Braşov şi furnizorii săi externi. În primul rând mulţi furnizori cereau plăţi anticipate pentru produsele lor. Spre exemplu, *High Duty Alloys* din Marea Britanie (până în toamna anului 1940) şi *SKF* din Suedia, cereau achitarea întregii sume prevăzute în comenzi înainte de livrarea lor. Alţi furnizori au condiţionat, în cazul penuriei de materii prime, punerea la dispoziţie de cantităţi semnificative de materii prime. Aşa au procedat *VLW* pentru aluminiu, *Bosch* pentru platină şi iridiu, *Poldi* pentru aliaje necesare oţelurilor înalt aliate, *Glyco Metallwerke* pentru argint¹⁰². La acestea se pot adăuga creşterile permanente de preţuri care îngreunau plăţile furnizorilor. Acreditivile trebuiau completate cu alte sume în valută, ceea ce ducea la întârzieri.

Existau însă şi plăţi prin clearing mai puţin obişnuite pentru IAR. Produsele petroliere la schimb cu 200 t aluminiu de la *L'Aluminium Français* (de 15 ori mai multă benzină) erau un lucru relativ obişnuit practicat şi în clearing-ul româno-german. Dar plata a 250 tone de aluminiu cu o cantitate egală de carne afumată (o treime din cantitate) şi mazăre uscată (două treimi din cantitate) pentru o firmă elveţiană pare mai puţin obişnuită¹⁰³.

⁹⁸ DJAN Braşov, fond IAR, dosar 44/1938–1944, f. 3–93, 94 şi dosar 72/1941–1942, f. 700, 701.

⁹⁹ ANIC, fond Preşedinţia Consiliului de Miniştri, dosar 129/1941, f. 19.

¹⁰⁰ Ibidem, dosar 74/1942, f. 29–31.

¹⁰¹ Ibidem, dosar 176/1942, f. 16, 17.

¹⁰² Ibidem, dosar 6/1941, f. 49–51.

¹⁰³ DJAN Braşov, fond IAR, dosar 78/1941–1942, f. 893, 915.

4. DIFICULTĂȚI ÎN RELAȚIILE IAR BRAȘOV – FURNIZORI

4.1. REPREZENTANȚE ALE FIRMELOR ȘI COMISIOANELE LOR

Cererile de ofertă și comenzile se trimiteau de regulă reprezentanțelor din țară ale firmelor furnizorilor externi. Sunt invocate cazuri în care *Serviciul de Materiale* al IAR a încercat să negocieze direct cu furnizorii externi, dar ofertele firmelor s-au întors prin reprezentanțele lor¹⁰⁴. În 1943 Ion Câmpeanu, șef la *Serviciul de Materiale*, a efectuat o vizită la sediul firmei Bosch din Stuttgart, dar i-a fost refuzată comanda fără intermedierea reprezentanței, firma *Leonida* din România¹⁰⁵. Miza acestor demersuri ale IAR Brașov era eliminarea comisionului foarte mare încasat de unele reprezentanțe ale furnizorilor externi. Trebuie subliniat că IAR nu avea cunoștință de cuantumul comisiunelor. Doar Banca Națională a României putea deduce valoarea comisionului pentru că prin adresa 09128/7 iunie 1938 a decis ca factura să includă și comisionul-beneficiu care urma să fie dedus cu ocazia transferului acestui comision. Se asigura astfel secretul comisionului¹⁰⁶. Contactul direct cu furnizorii germani nu a fost posibil nici în condițiile în care s-a creat la Berlin un *Birou de Legătură* prin circulara Subsecretariatului de Stat al Aerului nr. 1104/28.09.1942. Biroul condus de dr. Erast Tarangul avea misiunea să preia orice comandă a IAR pentru industria germană, urmărind confirmarea, urgentarea sau stornarea lor¹⁰⁷.

„Cazul Leonida”, așa cum apare formulat în documentele de arhivă, s-a declanșat în toamna anului 1940 și s-a prelungit până în 1944. Cristea Maniu, angajat al Băncii Naționale a României la *Serviciul Relațiilor cu Străinătatea* și controlor la *Serviciul Controlul Importurilor* a sesizat în 1939 conducerea instituției că firma *Leonida* din București încasa comisioane prea mari pentru livrarea produselor firmei *Robert Bosch*. Guvernatorul Băncii Naționale a ordonat o anchetă discretă în 1939 prin funcționarul superior Vladimir Alexandru¹⁰⁸, care a constatat că adesea comisioanele încasate de firma *Leonida* depășeau valoarea mărfurilor livrate de firma *R. Bosch*. S-a realizat și un tabel¹⁰⁹ din care redăm câteva exemple:

3 mai 1939	Încasat <i>R. Bosch</i>	25.235 RM	Comision <i>Leonida</i>	24.765 RM
31 iulie 1939	”	1592,75 RM	”	2287,25 RM
9 septembrie 1939	”	278,51 RM	”	340,33 RM
21 septembrie 1939	”	401,95 RM	”	504,95 RM

¹⁰⁴ Ibidem, dosar 40/1938, f. 801.

¹⁰⁵ Ibidem, dosar 23/1937, f. 164.

¹⁰⁶ ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 22/1941, f. 8, 9.

¹⁰⁷ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 66/1941–1947, f. 392.

¹⁰⁸ ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 39/1941, f. 44.

¹⁰⁹ Ibidem, f. 96.

În cazurile prezentate, valorile comisionului erau între 98,1% și 143,6% față de suma încasată de *Robert Bosch* pentru materialele livrate. Reprezentanții Băncii Naționale arătau că în mod normal comisioanele firmelor erau stabilite între 0,5% și 10% din valoarea tranzacției, dar că erau încasate comisioane spectaculoase și de firme ca Siemens Schukert, care reprezenta cunoscuta firmă Siemens. Astfel, la 20 mai 1939 era încasat un comision „record”, care reprezenta 224,26% din valoarea livrării (277,55 RM încasate de Siemens și comisionul 622,45 RM)¹¹⁰. O comisie specială, constituită din ordinul mareșalului Ion Antonescu, a anchetat la 17 decembrie 1941 firma *Leonida*¹¹¹. Din documentele anchetei aflăm că bazele firmei *Leonida* au fost puse de *Robert Bosch*, care a delegat în 1924 pe inginerul Hans Krack și pe doi tehnicieni germani. Prețul plătit de IAR cuprindea și comisionul stabilit de către firma germană¹¹². *R. Bosch* a stabilit comisioane diferențiate pe articole, mai ales că inginerii IAR Brașov au solicitat articole speciale care din cauza încercărilor pieselor au produs pierderi financiare pentru *Leonida*¹¹³. Comisionul se compunea din cheltuieli de secție, cheltuieli generale și beneficiu. Cheltuielile de secție cuprindeau salariile, cheltuielile de deplasare, dar și înlocuiri de *piese defecte* (s.n.). Cu alte cuvinte IAR Brașov trebuia să suporte financiar erorile de fabricație ale firmei *R. Bosch*¹¹⁴. De asemenea, deplasarea inginerului Reible de la firma germană la Brașov, pentru deparazitarea instalației de aprindere la motoarele K9 și K14, precum și la echipamentul electric al bombardierului Savoia 79 au fost suportate financiar de către IAR Brașov¹¹⁵. Firma germană aducea ca argument și faptul că au fost oferite IAR în mod gratuit bujii, magnetouri Bosch în mai multe rânduri în cursul anului 1939¹¹⁶. În pofida acestor activități economice profitabile, firma *Leonida* afirma că avea un beneficiu net mic. Între 1929 și 1932 nu a distribuit dividende, iar între 1932 și 1941 dividendele reprezentau o cotă mai mică de 10%. Un alt argument al firmei bucureștene era că armata germană din România a plătit comisioane pentru livrări de la *R. Bosch*¹¹⁷; așadar, *Leonida* aplica un tratament egal clienților.

După anchetă, în iulie 1942, reprezentanții *Leonida* au oferit IAR Brașov un comision de 15%, în condițiile achiziționării motorului Daimler-Benz 605, care avea echipament electric Bosch¹¹⁸. Prin nota Subsecretariatului de Stat al Aerului nr. 769/24 iunie 1944 se cerea reprezentantului său din Germania să contacteze

¹¹⁰ Ibidem, f. 45, 53.

¹¹¹ Ibidem, dosar 24/1941, f. 1, 2.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Ibidem, f. 3.

¹¹⁵ Ibidem, f. 4–6.

¹¹⁶ Ibidem, f. 13, 15, 17, 21.

¹¹⁷ Ibidem, f. 3.

¹¹⁸ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 23/1937, f. 160.

Ministerul Aerului German și firma *R. Bosch AG* pentru a afla oferta inițială de preț și comisionul cerut IAR-ului¹¹⁹. Și Comisariatul General al Prețurilor cerea Băncii Naționale a României să cerceteze care era rabatul făcut de firma germană reprezentanței ei din București. Motivele acestor măsuri erau majorările de preț succesive anunțate de *Leonida* în ianuarie 1943 cu 13,5%, iar în ianuarie 1944 cu 35,5% față de oferta inițială a produselor Bosch¹²⁰.

Pentru a avea o imagine mai clară, subliniem că firmele *Duplex* București reprezentând societatea *Furniers* (Riga) și *Lamet* București reprezentând producătorul elvețian *H. Meidinger* (Basel) aveau un comision de 2,5% conform documentelor de la Banca Națională a României¹²¹.

4.2. DIFICULTĂȚI ÎN APROVIZIONAREA CU MATERIALE A IAR BRAȘOV

DIFICULTĂȚI BIROCRATICE

Acestea pot fi subîmpărțite în dificultăți create de legislație și dificultăți create de factori interni ai IAR.

Analizând factorii interni, adică imperfecțiunile funcționării birourilor și serviciilor specializate cu aprovizionarea, trebuie parcurs drumul de la cererile de materiale din Fabrica de Motoare sau Fabrica de Avioane și până la autorizația de import și aprobarea devizelor. Directorul general Mircea Grossu-Viziru, care în perioada 1938–1940 a fost Director al Fabricii de Celule, prezenta într-un memoriu din 28 noiembrie 1941¹²² o situație gravă a aprovizionării, argumentând cu acte doveditoare. Iată câteva date extrase din acest memoriu:

Comanda F-ca Celule și Motoare	Zile întârziere predare comandă la furnizor	Zile întârziere cerere plată devize
Nr. 275/AF 28.10.1938	104	260
Nr. 451/AF 28.10.1938	119	260
Nr. 3731/AF 13.03.1939	198	340
Nr. 1697/MF 1.03.1939	50	159
Magnetouri BTH 21.02.1939	364	373
Nr. 466/4.09.1939	200	Nerezolvată 28.11.1941

În apărarea Serviciului de Materiale ar putea fi invocat interesul inginerului M. Grossu-Viziru de a denigra activitatea anterioară a foștilor directori generali, dar comenzile și cererile atașate la memoriu nu pot fi infirmate. Rămâne posibilă varianta neglijenței în serviciu sau incompetenței, care poate fi luată în calcul dacă avem în vedere cazul fraudelor funcționarului Săulescu. Pe de altă parte este

¹¹⁹ Ibidem, f. 153.

¹²⁰ Ibidem, f. 164.

¹²¹ Ibidem, dosar 59/1940, f. 5–9, 14.

¹²² ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 1/1941, f. 9–12.

adevărat că întârzierile marcate în prima coloană puteau fi provocate în parte și de întârzierile cu care erau trimise ofertele de către furnizori¹²³. Pentru întârzierile din a treia coloană există posibile explicații de ordin financiar: IAR Brașov nu dispunea întotdeauna de sumele în lei necesare obținerii devizelor. În lipsa contraargumentelor aduse la acuzele concrete formulate împotriva Serviciului de Materiale de către inginerul M. Grossu-Viziru, acestea rămân valabile.

Raportul prezentat de I. Câmpeanu, șeful Serviciului de Materiale, la 28 aprilie 1942 descrie drumul parcurs de comenzi. Lipsește din acest raport durata secvenței de la cererile de materiale emise de fabrici până la cererile de oferte făcute firmelor furnizoare. Întârzierea ofertelor cerute determina uneori trimiterea de comenzi pe bază de oferte mai vechi, neviabile sau pe baza unor informări telefonice de la furnizorii în cauză și de la ceilalți ofertanți¹²⁴. Întocmirea bonului de comandă, vizele șefului de serviciu, consemnarea sa într-un registru, aprobarea Consiliului de Administrație (pentru comenzi de peste 500.000 de lei), alcătuirea fișei de angajare de către Secția de Ordonanțări a Direcției Financiare, viza Consiliului Controlor durau între 4 și 10 zile¹²⁵. Apoi alte formalități necesitau câteva zile: copierea și expedierea bonurilor de comandă (1–2 zile), eventual drumul parcurs prin poștă. În paralel *Serviciul de Materiale* distribuia apoi copiile altor servicii. Secția Ordonanțări întocmea fișa de ordonanțare, care, după ce era trimisă pentru viză *Consiliului Controlor*, revenea la uzină, după care se efectua plata¹²⁶. Dintr-o situație prezentată de Banca Națională a României înregistrată cu nr. 02059/14 ianuarie 1941 către Ministerul Aerului și Marinei rezultă un singur caz de întârziere cu 21 zile a IAR pentru depunerea contravalorii în lei, după eliberarea autorizației de import a Ministerului de Finanțe¹²⁷. Legea nr. 697/1942¹²⁸ prin efectele sale complica demersurile aprovizionării uzinei, obligată în cazul materialelor pentru investiții să facă bonuri de comandă pe baza unor caiete de sarcini sau mostre de la mai mulți ofertanți.

Întârzierile provocate de situațiile prezentate mai sus pentru „un program de fabricație care nu se acoperă cu formalități îndeplinite fără rezultat practic”¹²⁹ puteau fi depășite prin cumpărături directe pentru sume de până la 5 milioane lei, fie de către o comisie aprobată de Consiliul de Administrație, fie prin delegați ai uzinei. Pentru ultimul caz putem cita pe ing. Cionca trimis în Franța, ing. S. Crișan în Suedia și Germania sau ing. Pascal Popescu, care a achiziționat materii prime (20 t cositor, 10 t cauciuc, 50 t cupru) din Portugalia¹³⁰.

¹²³ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 66/1941–1947, f. 186.

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ Ibidem, f. 187.

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 25/1941, f. 40.

¹²⁸ „Monitorul oficial”, partea I, 22 septembrie 1942, nr. 221, p. 7871–7874.

¹²⁹ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 66/1941–1947, f. 188.

¹³⁰ Ibidem, dosar 78/1941–1942, f. 68, 528.

Durata formalităților impuse prin legislația prezentată în paginile anterioare era însă o constantă în întârzierile livrărilor de materiale. Că lucrurile stau așa o demonstrează și „tăcerea” documentelor de arhivă pentru perioada 1926–1933 în privința întârzierilor în livrări.

Începutul celui de-al Doilea Război Mondial aduce problema formalităților pentru importul de materiale în atenția instituțiilor importante ale statului: ministerele de resort, Banca Națională a României, Consiliul de Miniștri sau cabinetul conducătorului statului. Aprecierile privind durata formalităților pentru obținerea autorizațiilor de import, a devizelor necesare variaua între 110 zile (după generalul P. Teodorescu)¹³¹ și șase luni (după fostul director general al IAR, Aurel Persu)¹³². Gheorghe Alaci, directorul financiar al IAR, descrie astfel etapele:

1. primirea facturii pro forma – durata: 15 zile de la perfectarea comenzii;
2. formalități pentru obținerea autorizației de import – durata: 15–30 de zile;
3. Ministerul de Finanțe aprobă transferul în baza autorizației – durata: 60–90 de zile;
4. Ministerul de Finanțe preia cererile de devize – durata: 5–15 zile;
5. Ministerul de Finanțe comunică aprobarea cererilor Băncii Naționale a României, care rezolvă cererea – durata: 15–30 de zile;
6. IAR depune sumele în lei pentru ca dispozițiile de plată să fie trimise;
7. transportul materialelor – durata: 30 de zile¹³³.

Banca Națională a României recunoștea în 1941 că întârzierile care depășeau cele câteva luni amintite au avut ca motive în anii 1939–1940 lipsa de disponibilități în devize (koruna, dolari americani) sau clearing-ul anglo-român și româno-elvețian¹³⁴. Mitiță Constantinescu, care a cumulat funcția de ministru al Finanțelor și guvernator al Băncii Naționale în perioada respectivă, declara că „nu este exclus” să se fi întârziat acordarea devizelor pentru IAR¹³⁵. Efectul produs de regulă prin întârzieri în efectuarea plăților era următorul: furnizorul majora prețurile, iar autorizațiile de import eliberate pe valoarea inițială a comenzii nu mai erau valabile. Așadar, erau necesare noi formalități pentru majorarea contravalorii de pe autorizația de import care prelungeau durata livrărilor de materiale.

DIFICULTĂȚI FINANCIARE

Dificultățile legate de plățile materialelor importate au însoțit practic IAR Brașov de la începuturile sale. Există un fond de dotație de 200.000.000 de lei în deceniul al patrulea; în 1941 acest fond crescuse la 385.000.000 de lei. Expertul

¹³¹ ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 29/1941, f. 4.

¹³² Ibidem, dosar 15/1941, f. 9–11.

¹³³ Ibidem, dosar 25/1941, f. 13, 14.

¹³⁴ Ibidem, f. 40.

¹³⁵ Ibidem, dosar 42/1941.

financiar numit pentru a întocmi un raport pentru Comisia Specială de Anchetă a IAR observa în ianuarie 1941 că acest fond era insuficient pentru o întreprindere de asemenea mărime¹³⁶.

O altă cauză a acestor dificultăți era legată de relațiile contractuale ale IAR Brașov cu instituțiile militare. Încă de la primul contract încheiat de Ministerul de Război cu IAR, în 1925, trebuiau comandate 100 de avioane și 100 de motoare în valoare de 2.379.027.933 de lei. Până la urmă Ministerul a comandat material aeronautic în valoare de 1.489.970.153 de lei și a achitat cu întârzieri 1.296.861.139 de lei. La 30 iunie 1933, Ministerul Apărării Naționale avea o datorie către IAR Brașov de 247.700.435 de lei din primul contract¹³⁷. După un calcul făcut de același expert citat mai sus, angajamentele lunare de plată ale IAR, îndeosebi pentru furnizori, se cifrau la aproximativ 150.000.000 de lei în 1940–1941, dar plățile primite de IAR de la Ministerul Aerului și Marinei, în virtutea contractelor încheiate, erau de 98.438.760 de lei¹³⁸.

Datoriile Subsecretariatului de Stat al Aerului față de IAR care decurgeau din livrările de avioane și motoare erau eșalonate între 1940 și 1941 astfel:

- 31 mai 1940 – 164.151.131 de lei;
- 31 august 1940 – 237.242.194 de lei;
- 31 decembrie 1940 – 166.330.376 de lei;
- 31 martie 1941 – 332.281.884 de lei¹³⁹.

Pentru a prezenta o situație cumulată, în 1946 IAR Brașov mai avea de încasat 3.228.234.009 lei de la Ministerul Apărării Naționale, după o situație întocmită de către uzina brașoveană¹⁴⁰.

„Legea pentru crearea Regiei Autonome IAR” din 29 octombrie 1938 prevedea la articolul 27, alineatul a, „un avans de 40% la semnarea contractului fără garanții”¹⁴¹. Atât conducerea IAR, conducerea Ministerului Aerului și Marinei, cât și experții considerau acest procent insuficient. Expertul financiar citat anterior aprecia că accontul de 40% acordat de instituțiile militare reprezenta o formă de a acoperi restanțele de plată către IAR Brașov¹⁴². Ministru al Aerului și Marinei între 1938 și 1940, generalul Paul Teodorescu, încercând să evite lipsa de fonduri pentru aprovizionare, făcea „comenzi peste comenzi” pentru că ele nu produceau goluri de fabricație și se puteau folosi orice credite acordate. Același ministru aprecia că o „încălecare” a comenzilor cu aproximativ 6 luni oferea minimul necesar pentru aprovizionare cu materii prime și mașini-unelte¹⁴³.

¹³⁶ Ibidem, dosar 5/1941, f. 18, 19.

¹³⁷ Idem, fond Ministerul Industriei și Comerțului. Consiliul Superior al Administrării Întreprinderilor și Avuțiilor Publice, dosar 243/1932–1933, f. 56, 84.

¹³⁸ Idem, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 5/1941, f. 20.

¹³⁹ Ibidem.

¹⁴⁰ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 58/1940–1944, f. 129, 130.

¹⁴¹ „Monitorul oficial”, partea I, 29 octombrie 1938, nr. 252, f. 5123.

¹⁴² ANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 5/1941, f. 20, 21.

¹⁴³ Ibidem, dosar 29/1941, f. 22.

Angajarea creditelor bancare pentru plata furnizorilor devenise soluția pentru a nu avea goluri de fabricație. Datele de care dispunem privind creditele IAR Brașov la diferitele instituții bancare nu ne permit întotdeauna să facem o distincție clară între sumele destinate plăților furnizorilor sau alte plăți. Încă din 1926–1927 uzina aeronautică avea stabilite linii de credit la:

- Societatea Națională Creditul Industrial – debit 6.901.647 de lei;
- Banca Marmoroch Blank & Co. – debit 6.607.900 de lei;
- Banca Chrissoveloni – debit 400.000 de lei;
- debit în valută de 1.160.775 de lei¹⁴⁴.

În 1930 creditele la bănci „pentru sume necesare fabricației”¹⁴⁵, în principal pentru plata furnizorilor, gajau ordonanțele de plăți la bănci ale IAR care nu puteau fi încasate de la Ministerul de Finanțe. Creditele erau la:

- Banca Comercială Română – 144.000.000 cont curent lei și lire sterline și 60.000 în acceptate (dobânda 13–18%);
- Banca de Credit Român – 3.888.950 cont curent lei și lire sterline (dobânda 13,5–14%)¹⁴⁶.

În anul 1931, considerat de Ministerul Industriei și Comerțului anul cu o situație financiară a IAR „din cele mai precare”¹⁴⁷, întreprinderea aeronautică avea datorii la:

- Banca Comercială Română – 87.476.000 de lei în cont curent și 40.865.825 de lei în acceptate;
- Banca de Credit Român – 10.242.000 de lei în cont curent și 23.719,13 lire sterline;
- Societatea Națională de Credit Industrial – 20.000.000 de lei¹⁴⁸.

Dobânzile datorate băncilor în anul 1932 se ridicau la 50.000.000 de lei¹⁴⁹.

Creditele obținute de IAR în anul 1932 erau la:

- Banca Comercială Română – 128.440.636 de lei (în franci francezi și lire sterline);
- Banca de Credit Român – 30.109.636 de lei în cont curent și lire sterline;
- Societatea Națională de Credit Industrial – 22.376.847 de lei¹⁵⁰.

Pentru întreprinderea brașoveană acești ani au fost cei mai grei din punct de vedere financiar. În anul 1933 IAR Brașov avea împrumuturi totalizând 562.806.728 de lei: la Banca Comercială Română (473.314.024 de lei), la Banca de Credit Român (66.193.749 de lei) și Creditul Industrial (23.298.955 de lei). Dar a

¹⁴⁴ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 1/1926–1927, f. 6.

¹⁴⁵ ANIC, fond Ministerul Industriei și Comerțului. Consiliul Superior al Administrării Întreprinderilor și Avuțiilor Publice, dosar 101/1929–1931, f. 131.

¹⁴⁶ Ibidem.

¹⁴⁷ Ibidem, f. 136.

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ Ibidem, dosar 243/1932–1933, f. 22.

¹⁵⁰ Ibidem, f. 30.

fost restituită la bănci cea mai mare parte a datoriei: 489.557.585 de lei. Au continuat însă să greveze asupra uzinei dobânzile la credite, care se ridicau la 124.981.947 de lei în anul 1933¹⁵¹.

Rapoartele cenzorilor și ședințele Comitetului de Direcție arătau că în 1934 situația financiară s-a îmbunătățit. Datoriile la bănci ale IAR au scăzut de la 245.000.000 de lei (în ianuarie 1934) la 113.000.000 de lei (în 17 iulie 1934). Și datoriile Subsecretariatului de Stat al Aerului față de IAR au scăzut de la 337.000.000 de lei (în ianuarie 1934) la 189.000.000 de lei (în iulie 1934), fapt ce a permis IAR-ului să achite o parte a creditelor bancare¹⁵². În martie 1934 s-a încheiat o convenție cu Banca de Credit Român și Banca Comercială Română pentru lichidarea datoriei IAR pe baza unui credit de 50.000.000 de lei de la Societatea Națională de Credit Industrial. Relativa facilitate cu care IAR obținea credite de la această instituție financiară se datora și președintelui Consiliului de Administrație al IAR Brașov, Tancred Constantinescu, care în aceeași perioadă era și administrator delegat al Creditului Industrial¹⁵³. Ni se pare important de reținut și formularea sa cu privire la acest sprijin financiar: „... pentru scopurile pe care le deservește o instituție ca IAR, ea va găsi întotdeauna sprijin financiar dacă face dovada unei administrări serioase.”¹⁵⁴

În 1937 Societatea Națională de Credit Industrial acorda un nou credit de 50.000.000 de lei pentru IAR, dar și garanții pentru împrumuturi de la alte bănci în baza contractelor încheiate de IAR cu Ministerul Aerului și Marinei. În acest fel uzina obținea un nou credit de la Banca de Credit Român¹⁵⁵.

În lipsa lichidităților, IAR Brașov a recurs la vânzări de bunuri de tezaur emise de Ministerul de Finanțe. *Convenția Moscovici* era o astfel de tranzacție în valoare de 89.000.000 de lei încheiată la 21 noiembrie 1935¹⁵⁶. În anul 1938, IAR Brașov avea credite nerambursate externe, spre exemplu la furnizorul principal de piese turnate din aliaje de aluminiu *High Duty Alloys* (4.279 de lire, adică 2.139.545 de lei), dar și credite nerambursate interne la Societatea Națională de Credit Industrial (66.985.073 de lei). Existau și sume disponibile în Banca Românească filialele București și Brașov, de peste 50.000.000 de lei¹⁵⁷. IAR avea disponibilități de numerar și la Banca Națională a României prin contul de virament nr. 1084, dar și la filiala Brașov a Băncii Naționale (cont 111). Ultimul cont era folosit în anul 1940 numai pentru salarii și furnizori locali. Pentru

---

¹⁵¹ Ibidem, f. 56, 57.

¹⁵² DJAN Brașov, fond IAR, dosar 39/1938, f. 576.

¹⁵³ Ibidem, f. 647, 659.

¹⁵⁴ Ibidem, f. 521.

¹⁵⁵ Ibidem, dosar 22/1937, f. 107, 131.

¹⁵⁶ Ibidem, dosar 20/1936.

¹⁵⁷ Ibidem, dosar 50/1939, f. 225, 248, 260.

furnizorii externi existau acreditive prin Banca Națională, care se plăteau contra documentelor care se arătau la expedierea mărfurilor (acreditiv documentar)¹⁵⁸. Carnete de cecuri pentru disponibilitățile din Banca Românească, Banca Ardeleană și Societatea Națională de Credit Industrial erau folosite de asemenea pentru plata furnizorilor interni ai IAR¹⁵⁹.

Întreprinderea aeronautică brașoveană a obținut credite și de la Casa Autonomă de Finanțare și Amortizare în valoare de 2.000.000 RM (100.000.000 de lei) în anul 1941 pentru furnizori germani de material aeronautic¹⁶⁰. După îndelungi controverse pe tema unui fond de rulment, susținut și de generalul Paul Teodorescu, Subsecretarul de Stat al Aerului a aprobat în martie 1942 constituirea acestui fond în contul unor bonuri de tezaur primite de la Ministerul de Finanțe, în valoare de 200.000.000 de lei¹⁶¹. Tot în martie 1942 s-a mai realizat un deziderat, cerut insistent de IAR Brașov, anume creșterea cuantumului avansului pentru comenzile furnizorilor din Germania la 50%, cu posibilitatea de a face angajamente și fără credite prealabil deschise¹⁶².

Pentru plata furnizorilor din Germania, Ministerul de Finanțe acorda IAR Brașov credite la începutul intrării României în război. Creditul avea o dobândă de 2%, existând o eșalonare lunară a restituirilor de 20.000.000 de lei (1 august 1942 – 1 septembrie 1943), 30.000.000 de lei (1 octombrie 1943) și 35.000.000 de lei (noiembrie 1943 – august 1944).

Iată o situație cumulativă a acestor împrumuturi¹⁶³:

	Împrumut acordat		Data	Zile	Dobânda
	Lei	RM			
	200.000.000	4.000.000	15.09.1941	375	4.166.666
	250.000.000	5.000.000	24.02.1942	218	3.027.777
	250.000.000	5.000.000	8.07.1942	84	1.166.666
Total	700.000.000	14.000.000			8.361.109

Concluzionând asupra dificultăților financiare pe care IAR Brașov trebuia să le depășească la fiecare comandă a statului, trebuie spus că efectele acestora erau dintre cele mai dure. Creditele bancare, prin dobânzile lor, diminuau beneficiile IAR și apăsau permanent asupra disponibilităților de plată pentru fabricația curentă. În anii 1931–1932, în condițiile crizei economice, IAR Brașov a trecut prin cea mai grea perioadă din istoria sa din cauza scadențelor creditelor și lipsei de lichidități în trezorerie.

¹⁵⁸ Ibidem, dosar 19/1936, f. 39, 40.

¹⁵⁹ Ibidem, f. 200.

¹⁶⁰ Ibidem, dosar 78/1941–1942.

¹⁶¹ Ibidem, dosar 77/1941, f. 865.

¹⁶² Ibidem, dosar 40/1938–1942, f. 409, 410 și „Monitorul oficial”, partea I, 17 martie 1942, nr. 65, p. 2152, 2153.

¹⁶³ DJAN Brașov, fond IAR, dosar 103/1942, f. 319, 336.

4.3. STOCURI DE MATERIALE

Această problemă apare deja în documentele de arhivă ale perioadei premergătoare celui de-al Doilea Război Mondial. În 1941, lipsa stocurilor de materiale aeronautice a devenit obiectul analizei Comisiei Speciale de Anchetă a IAR Braşov ordonată de mareşalul Ion Antonescu. Anterior, raportul confidenţial din 3 octombrie 1940 al generalului Gh. Jienescu, aflat la conducerea Ministerului Aerului şi Marinei, numea drept primă cauză a întârzierilor livrărilor comenzilor statului faptul că IAR Braşov „nu a prevăzut stoc de materii prime şi scule”, deşi, se arăta în continuare, a avut beneficii, personalul primind gratificaţii¹⁶⁴. S-a creat astfel o falsă problemă pe care o vom demonta în următoarele paragrafe.

În primul rând s-ar putea pune următoarele întrebări:

1. Cum putea IAR să facă stocuri dacă nu cunoştea conţinutul comenzilor statului?

2. Cum putea IAR să facă stocuri dacă nu dispunea de fonduri pentru aprovizionare?

Prima întrebare este justificată în condiţiile în care IAR nu cunoştea dinainte cantitatea şi tipul de avioane şi motoare ce urmau să fie comandate, mai ales ca urmare a anulărilor şi modificărilor de comandă. Este cazul anulării comenzii de motoare K9 după aproape doi ani de probe şi al modificării comenzii la avionul de bombardament Savoia 79 din bimotor în trimotor şi apoi iar în bimotor, schimbându-se pe parcurs şi tipul de motor. Pentru cea de-a doua întrebare datele prezentate în subcapitolul anterior demonstrează că avansul de 40% era insuficient pentru plăţile furnizorilor şi că de fapt Ministerul Aerului şi Marinei întârzia mult cu plăţile, obligând IAR să folosească credite bancare.

Pe de altă parte IAR nu avea o obligaţie legală decurgând din legea de funcţionare din 29 octombrie 1938 sau alte acte normative de a face stocuri de materii prime. Din contră, alcătuirea stocurilor de material pentru industria aeronautică, în scopuri strategice, era „o politică de stat”, după cum arăta generalul Paul Teodorescu¹⁶⁵. Aceeaşi sursă menţionează că în condiţiile penuriei de fonduri băneşti, stocuri uriaşe acumulate ar fi blocat aceste fonduri¹⁶⁶. Practica aprovizionării din timpul războiului, când preţurile materiilor prime şi semifabricatelor au crescut foarte mult, arată însă necesitatea alcătuirii unor stocuri din aceste materiale.

În fine, un al treilea argument în demonstraţia noastră este faptul că IAR a solicitat prin referatul S, nr. 138/6 septembrie 1939, adresat Ministerului Aerului şi Marinei, stocaj de materiale pentru industria aeronautică prin comenzi duble la furnizorii interni, iar în străinătate comanda aluminiu, oţeluri speciale, piese şi accesorii de avioane în cantităţi echivalente cu stocuri de durată plus comanda IAR

¹⁶⁴ ANIC, fond Preşedinţia Consiliului de Miniştri, dosar 6/1940, f. 33.

¹⁶⁵ Ibidem, dosar 29/1941, f. 23.

¹⁶⁶ Ibidem.

pe un an. La 15 noiembrie 1939 IAR transmitea din nou cererea către instituțiile militare pentru a face stocuri deoarece uzina nu avea asemenea fonduri. Aceste cereri, indicându-se furnizorii și cantitățile, au fost reluate în 16 decembrie 1939, 18 martie 1940, 3 mai 1940¹⁶⁷.

Există date care ne permit să evaluăm situația stocurilor IAR Brașov. Pentru început situația achiziționării de materiale pentru fabricație în perioada 1936–1941 arată astfel¹⁶⁸:

An	Intrări materiale (lei)	Ieșiri materiale (lei)
1936	192.707.737	160.140.968
1937	510.904.153	308.156.578
1938	357.071.645	314.841.716
1939	339.297.755	321.556.684
1940	737.055.591	473.237.874
1941	699.679.136	562.461.874

Tabelul demonstrează orientarea conducerii IAR în spiritul prevederii industriale, dar și în limita fondurilor bănești disponibile spre a comanda mai multe materiale decât necesarul pentru realizarea contractelor. Acest plus de materiale comandate era, potrivit tabelului, între 35% și 15%, maximele fiind în anul 1937 și 1940, iar minimul în 1939. Potrivit unor analize ale Ministerului Industriei și Comerțului, stocul asigura fabricația pentru 5–6 luni¹⁶⁹.

Un alt tip de tabel pune în evidență mai direct prevederea IAR pentru stocuri¹⁷⁰:

An	Materiale consumate pentru contracte (lei)	Stocuri (lei)
1938	255.911.520	357.071.645
1939	860.566.620	339.297.755
1940/1941 iulie	2.712.997.906	699.679.136

Erau stocuri care variaau între 139% în 1938, asigurând mai mult decât dublul producției, și 25% în 1940 – iulie 1941. Scăderea cantitativă a stocurilor poate fi explicată atât prin sporirea producției pe fondul efortului accentuat de înarmare cu avioanele IAR 80 și Savoia 79, cât și prin creșterea volumului de reparații. În bugete IAR prevedea de regulă 20% pentru reparații, dar în timpul războiului aceste sume au ajuns să depășească dublul acestui procent. În consecință, la

¹⁶⁷ Ibidem, f. 24 și dosar 5/1941, f. 11–13.

¹⁶⁸ Ibidem, dosar 5/1941, f. 15.

¹⁶⁹ Idem, fond Ministerul Industriei și Comerțului. Consiliul Superior al Administrării Întreprinderilor și Avuțiilor Publice, dosar 101/1929–1931, f. 138.

¹⁷⁰ Ibidem.

1 aprilie 1941 IAR avea facturi la furnizori neachitate în valoare de 563.104.138 de lei¹⁷¹.

Pentru a face o comparație între stocurile Ministerului Aerului și Marinei și stocurile IAR putem prezenta următoarea situație:

- stocurile MAM la 31 august 1939 – 16.303.714 lei;
- stocurile IAR Brașov în 1939 – 339.297.795 de lei¹⁷².

Concluzia se impune de la sine: în preajma izbucnirii celui de-al Doilea Război Mondial, ministerul de resort nu avea pregătite stocuri suficiente de materiale pentru producția de război a industriei aeronautice.

Comandorul inginer M. Frumosu arăta într-un raport din 8 octombrie 1941¹⁷³ că IAR Brașov împrumuta materiale din stocul armatei încă din 1937. Concret se făcea o fișă cu materialul de care avea nevoie uzina, se aproba și apoi materialele erau ridicate. Stocurile Ministerului Aerului și Marinei se aflau de fapt depozitate în magaziile IAR Brașov. În 1939 s-a încercat constituirea unui depozit separat numit secția a IX-a, la care s-a renunțat în 1940¹⁷⁴. O parte din materiale a fost restituită, în timp ce o altă parte era în litigiu între IAR și ministerul de resort. Spre exemplu 205 tone aluminiu erau în litigiu din cauza împrumutului IAR eșalonat în timp: 1937 – 07 t, 1938 – 19,5 t, 1939 – 58,374 t, 1940 – 126,419 t¹⁷⁵.

Directorul contabilității IAR Brașov susținea că uzina cedase fabricatele de aluminiu din Franța, potrivit contractelor 1226 și 1227 din 1936, Subsecretariatul de Stat al Aerului acoperind cele 205 t aluminiu în litigiu.

CONCLUZII

S-a putut demonstra, pe baza datelor din documentele de arhivă, efortul constant al conducerii Industriei Aeronautice Române Brașov de a optimiza organizarea și funcționarea serviciilor care asigurau aprovizionarea producției. Apreciem că în preajma declanșării celui de-al Doilea Război Mondial, Serviciul de Materiale, Oficiul vamal IAR și Serviciul de Contabilitate desfășurau o activitate eficientă. Sincopile în funcționarea acestor servicii ale uzinei erau provocate de incompetența funcționarilor uzinei și de regimul juridic al comerțului exterior din România.

Selectarea furnizorilor uzinei aeronautice și relațiile financiare cu ei reprezentau o parte importantă a asigurării materialelor necesare producției de avioane. Întreprinderile industriale din România interbelică nu puteau să asigure necesarul de oțeluri speciale, aliaje de aluminiu, accesorii sau mașini-unelte. În a

---

¹⁷¹ Ibidem, f. 17, 18.

¹⁷² Ibidem, f. 16.

¹⁷³ Ibidem, dosar 19/1941, f. 1–3.

¹⁷⁴ Ibidem, dosar 25/1941, f. 5, 6.

¹⁷⁵ Ibidem.

doua jumătate a deceniului al patrulea au fost create întreprinderi cu participare de capital străin care să suplinească o parte din aceste necesități. *Forja Poldi IAR*, *PREROM* sau *SEMAT* sunt asemenea exemple.

Furnizorii externi asigurau cea mai mare parte a necesarului de materiale și licențele de motoare sau celule. Alegerea furnizorilor externi era în primul rând o opțiune a statului român pe baza alianțelor militare sau a intereselor diplomatice. Pe de altă parte, selecția furnizorilor externi era și o opțiune tehnică. Industria Aeronautică Română a urmărit importul materialelor și utilajelor performante tehnic, chiar dacă în unele cazuri existau preferințe pentru anumite firme străine.

Greutățile financiare generate de împrumuturile bancare ale Industriei Aeronautice Române pentru plata furnizorilor pun în evidență eforturile pentru asigurarea fluxului productiv al uzinei. În acest plan se află și relațiile financiare cu Ministerul Aerului și Marinei, cu Subsecretariatul de Stat al Aerului, care nu întotdeauna au favorizat buna funcționare a aprovizionării uzinei. Pe durata celui de-al Doilea Război Mondial, asperitățile dintre conducerea uzinei brașovene și conducătorii instituțiilor militare s-au netezit în sensul unui sprijin în relațiile cu furnizorii germani și cu instituțiile financiare ale statului român.

Performanțele tehnice ale Industriei Aeronautice Române Brașov, care o situează printre cele mai importante întreprinderi industriale din România interbelică, sunt fără îndoială și efectul activității de aprovizionare a uzinei.

SUPPLIERS OF INDUSTRIA AERONAUTICĂ ROMÂNĂ – BRAȘOV (1925–1945)

Abstract

Industria Aeronautică Română (IAR) Brașov (Romanian Aircraft Building Industry) (1925–1945) was the most important manufacturer in Romania in the field in the interwar period. Its collaboration with reputed aircraft building companies in France, UK, Germany and Italy, the acquisition of patents for engines and cells, and the contact with foreign suppliers of specialized equipment and machine-tools contributed to its technological development and output increase.

IAR Brașov enabled horizontal industrial development. The output of manufacturing companies created in the fourth decade, such as *Forja Poldi*, *PREROM* and *SEMAT*, was designed to meet the needs of IAR Brașov, and for two decades, *Uzinele Reșița*, *Astra Brașov*, and *Schiell Brașov* counted as its most important suppliers.

The relations between the Ministry of Air and Marine, the State Undersecretariat of the Air and IAR Brașov were extremely important in the supplying process. Financing was provided in this respect by military institutions, in order to determine an increase in output.

IAR Braşov made considerable efforts to optimize the activity of the supplying department. During the war (1941–1945), the department was very active in procuring the necessary raw materials, parts, equipment and machine-tools from Germany or from neutral countries.

Keywords: Romanian contemporary history, interwar period, World War II, aircraft industry, manufacturing companies, IAR Braşov, Forja Poldi IAR, PREROM, SEMAT, Ministry of Air and Marine.

ORGANIZAREA PRIMEI ȘCOLI DE OFIȚERI ÎN MOLDOVA

ANGHEL POPA*

Transformările pe care le-au cunoscut Principatele Române, sub impulsul ideilor novatoare de la începutul veacului al XIX-lea, au fost concretizate și pe plan militar prin procesul de resurecție a armatei pământene. Reorganizarea oștirii a implicat o multitudine de aspecte, deosebit de complexe, ce vizau transformarea acesteia într-o instituție națională. În cadrul eforturilor generale, inițiate și conduse de elementele progresiste ale vremii, vizând modernizarea oștirii, a fost manifestată preocuparea, firească și justificată, relativă la pregătirea viitoarelor cadre militare, prin organizarea primelor forme de învățământ specific. Nu ne vom opri asupra acestor forme incipiente de învățământ militar, denumite, conform terminologiei vremii, „comânzi de învățătură” și „școală lancastră”, pe care le-am analizat și prezentat cu un alt prilej¹. De această dată, vom prezenta modul în care a fost organizată prima școală de ofițeri în Principatul Moldovei.

Ne oprim asupra acestui aspect deoarece, în ceea ce privește Moldova, în istoriografia militară românească actuală s-a impus concluzia greșită conform căreia prima școală de ofițeri a fost organizată fie în anul 1856, fie în 1857, având o structură și o evoluție pe care autorii în cauză au expediat-o în câteva fraze inextricabile². Era o concluzie eronată, ca multe altele care au fost formulate de istoricii militari ai regimului comunist, dat fiind faptul că își reduceau cercetarea, în cea mai mare parte, la compilarea informațiilor din vechea istoriografie militară – având și aceasta carențe³ – fără a le cita, lăsând impresia falsă că au văzut sursa directă, și fără a le completa și corobora, printr-o cercetare atentă, cu izvoarele vremii. În ceea ce ne privește, am infirmat astfel de concluzii, dar nu am intrat în detalii, din motive obiective, determinate de contextul dat⁴. O facem acum, reluând

---

* Câmpulung Moldovenesc.

¹ Anghel Popa, *Renașterea armatei pământene în Moldova. 1829–1859*, Câmpulung Moldovenesc, 1995, p. 80–83.

² *Istoria militară a poporului român*, vol. IV, București, 1987, p. 364–365; D. Atanasiu, V. Atanasiu, Gh. Eftimescu, N. Niculae, *Contribuții la istoria învățământului militar din România. Perioada 1830–1900*, vol. I, București, 1972, p. 27.

³ Dintre lucrările militare interbelice menționăm un singur exemplu, în care autorul confundă școala de ofițeri pusă de noi în discuție cu Școala Ofițerilor, Cadeților și Subofițerilor aflați în activitate, fondată în 1857 (v. *infra*): N. Negreanu, *Un vechiu așezământ militar*, în „România militară”, anul LXVI, februarie 1929, nr. 2, p. 5–6. Confuzia a fost preluată și de unii autori militari contemporani.

⁴ Anghel Popa, *op. cit.*, p. 110.

subiectul, chiar dacă după o perioadă lungă de timp, din dorința de a respecta adevărul istoric.

Organizarea primei școli de ofițeri în Moldova nu a fost o inițiativă izolată, ea s-a înscris în șirul măsurilor luate pe plan militar în timpul domniei lui Gr.Al. Ghica (1849–1856)⁵, chiar dacă Principatul, ca și cel al Munteniei, a suportat consecințele războiului Crimeii, cunoscând două ocupații militare succesive: rusă și austriacă⁶. Sub ocupație austriacă, domnitorul Gr.Al. Ghica a continuat eforturile pentru întărirea armatei, în care își punea noi și mari speranțe, acordând, firește, o atenție deosebită formării viitoarelor cadre ale oștirii, ofițerii, așa cum se sublinia și în presa vremii: „Guvernul trebuie să cunoască mai bine încă nevoia de oameni, ce se simte în toate specialitățile, iar, mai ales, în arta militară ...”⁷.

La sugestia domnitorului, fiul acestuia, prințul Iancu Ghica, s-a ocupat de organizarea unei școli militare de ofițeri pentru toate armele. În acest sens, prințul l-a însărcinat cu elaborarea unui proiect, în iarna anului 1854, pe I. Lecca, absolvent al Școlii Politehnice din Paris. Deosebit de laborios, acesta a prezentat domnitorului proiectul până în vara anului 1855, având în vedere că în octombrie același an îl publica în presa vremii, însoțindu-l de comentariile sale⁸.

Proiectul era constituit din cinci capitole, fiecare conținând, după cum vom arăta, mai multe articole.

Capitolul 1 cuprindea articolele I–XI, având următorul conținut:

Se stabilea că viitoarea școală de ofițeri va avea, drept locație, câteva camere din incinta Mănăstirii Golia, din Iași.

Condițiile de admitere a elevilor și regulamentul școlii urmau să fie stabilite ulterior. Școala, având o durată de cinci ani, începea cu o singură clasă, iar în următorii ani avea să ajungă la un efectiv complet.

Conducerea școlii era încredințată unui comandant, ajutat de un director de studii și de trei ofițeri, ultimii ocupându-se de instrucția de infanterie și cavalerie, dar având și obligația de a răspunde de disciplina elevilor. Consiliul școlar administrativ era constituit din comandant, directorul de studii și trei profesori. Acest organism avea misiunea de a elabora condițiile de admitere a elevilor, programul de cursuri și regulamentul școlii.

Materiile ce urmau a fi predate în școală – le redăm în ordinea din proiect – erau următoarele: manevre și exerciții militare, geografia, statistica, topografia, matematica, elemente de artilerie, atacul și apărarea cetățenilor, arta militară, administrația militară, fizica, chimia, limba franceză, germană, rusă, elemente de drept administrativ și civil.

⁵ *Ibidem*, p. 101–109. Despre viața și activitatea domnitorului Gr.Al. Ghica, v. Leonid Boicu, *Adevărul despre un destin politic. Domnitorul Gr.Al. Ghica (1849–1856)*, Iași, 1973.

⁶ Anghel Popa, *op. cit.*, p. 108–109.

⁷ „Steaua Dunării”, anul I, 4 octombrie 1855, nr. 2, p. 8.

⁸ *Ibidem*, 8 octombrie 1855, nr. 4, p. 16; *ibidem*, 13 octombrie 1855, nr. 6, p. 24.

La finele fiecărui an de studiu, elevii susțineau un examen pentru a promova în anul următor. La sfârșitul celor cinci ani de studii susțineau un examen final, cei promovați obținând gradul de sublocotenent, fiind repartizați pe arme de specialitate; absolvenții cu rezultate foarte bune la învățătură puteau să-și aleagă arma de specialitate în care urmau să-și desfășoare activitatea. În lipsă de locuri, absolvenții erau angajați în administrația militară sau civilă, păstrându-și toate drepturile. Elevii care nu promovau examenul de absolvire erau trecuți în cadrul oștirii cu gradul de cadeți, urmând să li se echivaleze, la avansare, un an de școală cu doi ani de serviciu militar.

Capitolul 2 cuprindea articolele XII–XIII, cu referire la subvenționarea financiară a școlii. În acest sens, Consiliul școlar administrativ, la începutul fiecărui an școlar, stabilea suma necesară pentru buna desfășurare a programului școlii, care urma să fie obținută din veniturile mănăstirilor închinat așezămintelor de la Muntele Athos. Consiliul înainta ulterior Departamentului ostășesc suma stabilită pentru aprobare.

Capitolul 3, constituit din articolele XIV–XVIII, conținea prevederi relative la profesori și la anii de studii.

Profesorii școlii erau desemnați prin concurs. Dacă nu erau candidați corespunzători numărului de locuri, conducerea școlii aproba, fără concurs, numirea acelor profesori „care vor înfățișa mai bune titluri de cunoștințele lor”.

Pe parcursul școlarizării, elevilor li se solicitau cunoștințe tot mai ample, ca urmare durată de studii se micșora, treptat, reducându-se, în același timp, clasele, dar fără a se diminua efectivele. Totodată se specifica, prin articolul al XVIII-lea, că școala era subordonată Departamentului ostășesc⁹.

Capitolul 4, conținând articolul al XIX-lea, făcea referiri administrative. Astfel comandantul, directorul de studii, ofițerul responsabil de instrucție și disciplină și trei subofițeri, care îl ajutau, erau obligați să locuiască și să servească masa în cadrul școlii. Școala urma să aibă cincisprezece profesori de specialitate. Îi menționăm în ordinea dată în proiect: un profesor de fizică și chimie, un profesor de matematică, un profesor de geografie și cosmografie, un profesor de statistică, un profesor de fortificații, un profesor de artilerie, un profesor de legislație și administrație, un profesor de artă militară, un profesor de desen, un profesor de elemente de drept administrativ și civil, un profesor de literatură și istorie, un profesor de limba franceză, un profesor de limba germană, un profesor de limba rusă, un profesor de echitație militară.

Pentru buna desfășurare a procesului de învățământ, mai erau prevăzute următoarele cadre: doi maiștri de arme, un medic, un casier-bibliotecar, un grefier (ultimii doi având asigurată în școală masa și locuința), un portar, doi ușieri, un rândaș, o croitoreasă, patru spălătorese, două infirmiere și trei bucătari.

---

⁹ Ibidem, 8 octombrie 1855, nr. 4, p. 16.

Capitolul 5 cuprindea articolele XX–XXIII, referitoare la obligațiile financiare ale elevilor. Toți elevii urmau să-și procure, pe cont propriu, îmbrăcămintea, cărțile și alte obiecte pentru studii. Jumătate din elevii fiecărui an de studiu, cu rezultate bune la învățătură, primeau bursă, alții, cu aceleași rezultate, dar cu o situație materială mai bună, primeau jumătate din bursă. Elevii cu o situație materială foarte bună, indiferent de rezultatele obținute, nu primeau niciun fel de ajutor material din partea școlii¹⁰.

Prezentat domnitorului, proiectul a fost transformat în Decret și încredințat hatmanului Iordache Costache Boldur, pentru a-l pune în practică¹¹. Prin acest act, școala exista *de iure*, urmând să-și deschidă porțile, *de facto*, odată cu susținerea primului examen de admitere. Evenimentul a fost amânat din motive obiective, care țineau de numirea comandantului noii instituții. Alegerea nu era ușoară, având în vedere obligațiile ce îi reveneau viitorului comandant, în acest început de drum; calitatea sa de ofițer trebuia să fie dublată de cele de bun administrator și de persoană cu idei novatoare.

Consiliat, domnitorul Moldovei a făcut apel la locotenentul Gh. Adrian pentru a prelua conducerea școlii din Iași. Alegerea nu era întâmplătoare. Participând la revoluția din 1848–1849 din Transilvania, unde a luptat în oastea lui Avram Iancu, Gh. Adrian a trecut, ulterior, în Muntenia, unde a devenit ofițer, servind în armata Principatului vreme de nouă ani. A demisionat din oștire, plecând la Paris, unde a studiat, timp de șapte ani, arta militară. Rodul acestor studii a fost concretizat în elaborarea unei lucrări de tactică și strategie, prima de acest gen din istoria militară românească. Dând curs propunerii, ofițerul a fost integrat în oștirea Moldovei și avansat la gradul de căpitan, cu o soldă anuală de 7.000 de lei, după cum menționa Ordinul de zi pe armată¹², din 11 martie 1856.

Din păcate, măsurile inițiate de domnitor și colaboratorii săi militari au fost întrerupte de evoluția evenimentelor politice europene. Războiul Crimeii s-a încheiat prin semnarea Tratatului de pace de la Paris, din 30 martie/11 aprilie 1856, ale cărui clauze priveau și viitorul Principatelor Române¹³. Prima consecință a Tratatului pentru Principate s-a constituit în înlăturarea de la tron a domnitorilor. La 7/19 iulie 1856, Poarta l-a destituit pe Gr.Al. Ghica, numindu-l, temporar, la conducerea Principatului pe caimacamul Theodor Balș¹⁴. Din aceste motive, deschiderea școlii a fost amânată, dar nu abandonată, cu atât mai mult cu cât, în noile condiții, armatei i se acorda o atenție sporită. O confirmă Ordinul de zi pe

¹⁰ Ibidem, 13 octombrie 1855, nr. 6, p. 24.

¹¹ Ibidem, 8 octombrie 1855, nr. 4, p. 16.

¹² Supliment la „Buletin. Foaie oficială”, Iași, anul XIV, 1 aprilie 1856, nr. 27 și 28, p. 53–54.

¹³ Tratatul de pace conține 34 de articole și anexe; cele referitoare la Principatele Române erau articolele XXII–XXVII. D.A. Sturdza și C. Colescu-Vartic, *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, vol. II, București, 1889, p. 1075–1088.

¹⁴ Supliment extraordinar din 7 iulie la „Gazeta de Moldavia”, Iași, anul XXVIII, 5 iulie 1856, nr. 53, p. 1.

armată al caimacamului, din 12 iulie 1856, în care făcea apel la toate armele pentru a răspunde, cu seriozitate, situației politice, sprijinind conducerea Principatului, subliniind, totodată, că perioada de mari transformări pe plan european, pe care o trăia și Moldova, va aduce schimbări și în domeniul militar, armata „urmând a să înmulți și a să da o mai bună organizare”¹⁵.

În acest context, problema școlii de ofițeri a redevenit de actualitate, fiind un obiectiv principal pentru conducerea Principatului. De altfel, autoritățile nu trebuiau decât să pună în practică Decretul fostului domnitor. Ca urmare, caimacamul Theodor Balș, prin Ordinul de zi pe armată nr. 38, din 3 noiembrie 1856, hotărâ deschiderea școlii de ofițeri, pe care o denumea Școala Regimentară, începând cu data de 15 noiembrie același an, desemnându-l drept comandant pe colonelul Alecu Mavrodî¹⁶, care va deține această funcție până în martie 1857, când a fost înlocuit de colonelul Gh. Filipescu¹⁷. Rămasă sub conducerea Departamentului ostășesc, Școala Regimentară urma să primească, lunar, din vistieria Principatului, suma de 1.150 de lei¹⁸, până la 1 ianuarie 1857, iar după această dată, suma de 20.000 de lei din economiile Statului Major și 20.800 de lei din cele ale Hătmăniei¹⁹.

Inaugurarea oficială a Școlii Regimentare, al cărei local se afla în fața Cazarmii de Infanterie din Iași, a avut loc la 20 decembrie 1856. Cursurile Școlii au început cu 100 de elevi, tineri între 16 și 22 de ani, care au susținut examenul de admitere²⁰.

În vara anului 1857, elevii primei școli de ofițeri din Moldova au susținut examenele de absolvire a primului an de studiu, care au fost publice, în prezența ofițerilor din Statul Major al oștirii, în frunte cu noul hatman N. Mavrocordat. Printre profesorii examinatori s-au aflat maiorul D. Asachi, locotenentul Săvescu și căpitanul Gh. Adrian. Examenul a constat în exerciții de matematică, planuri topografice, cunoștințe de tactică și istorie militară. După probele teoretice s-a trecut în sala de arme, unde elevii și-au dovedit calitățile practice în mînuirea

¹⁵ „Buletin. Foaie oficială”, anul XXIV, 22 iulie 1856, nr. 59, p. 233.

¹⁶ „Gazeta de Moldavia”, anul XXVIII, 19 noiembrie 1856, nr. 92, p. 367.

¹⁷ Prin Ordinul de zi pe armată nr. 12, din 19 martie 1857, colonelul Alecu Mavrodî a fost înlocuit de la comanda Școlii, deoarece deținea și funcția de șef al Statului Major, cu colonelul Gh. Filipescu (ibidem, anul XXIX, 1 aprilie 1857, nr. 26, p. 101). Căpitanul Gh. Filipescu a fost arestat, la 18 august 1854, din ordinul comandantului trupelor rusești, aflate în retragere din Moldova, pentru că s-a opus ca unitatea de cavalerie și artilerie, din care făcea parte, să meargă în Rusia – *Luarea armelor oștirii în ograda Curtei. Fragment din o istorie inedită a ocupației din urmă*, în „Foiletonul zimbrului”, Iași, 16 octombrie 1855, nr. 39, p. 305–309; ibidem, 22 octombrie 1855, nr. 40, p. 313–318. După doi ani de detenție în Rusia, eliberat, s-a reîntors la Iași, la 18 mai 1856 – „Zimbrul”, Iași, anul IV, 18 mai 1856, nr. 107, p. 1. Prin Ordinul de zi pe armată, din 19 mai 1856, domnitorul Gr.Al. Ghica l-a avansat la gradul de maior, oferindu-i, drept recompensă, o gratificație de 800 de galbeni – „Gazeta de Moldavia”, anul XXVIII, 25 iunie 1856, nr. 50, p. 197.

¹⁸ „Gazeta de Moldavia”, anul XXVIII, 19 noiembrie 1856, nr. 92, p. 367.

¹⁹ Ibidem, 29 noiembrie 1856, nr. 95, p. 379.

²⁰ Ibidem, 24 decembrie 1856, nr. 102, p. 405.

armelor albe: spada și espadonul. Mulțumit de pregătirea elevilor, hatmanul N. Mavrocordat le-a oferit, drept recompensă, cărți „asupra artei militare, publicate în limba română”²¹. La scurtă vreme după consumarea acestui eveniment, la 16 noiembrie același an, căpitanul Gh. Adrian, avansat la gradul de maior, a fost numit comandant al Școlii, înlocuindu-l pe colonelul Gh. Filipescu, destituit din motive disciplinare²².

Școala Regimentară a cunoscut o ultimă reorganizare în toamna anului următor, conform proiectului propus de noul hatman, Gh. Ghica, caimacamului N. Vogoride, aprobat prin Ordinul de zi pe armată nr. 110, din 2 octombrie 1858. În noua sa structură, Școala avea un efectiv de 80 de elevi, din care 60 plăteau o taxă anuală de 60 de galbeni, iar 20 erau întreținuți de stat. Durata studiilor a fost fixată la trei ani pentru infanterie și cavalerie și la patru ani pentru artilerie, Stat Major și ingineri (ultimele două secții urmând să fie organizate în perioada următoare). Clasele erau constituite treptat, începând cu primul an, având un efectiv de 25 de elevi și adăugându-se, anual, o clasă nouă, până în cel de al patrulea an. Absolvenții aveau gradul de cadeți și nu puteau trece direct în serviciul militar activ²³.

Pentru buna sa funcționare, Școala avea nevoie de un buget propriu, estimat, de conducerea armatei, la 134.000 de lei în primul an, ajungând în anul al patrulea la 284.100 de lei anual. Banii urmau să fie obținuți de la Departamentul cultelor și instrucțiunii publice, din bugetul oștirii și din contribuția de 60 de galbeni, provenită din taxa anuală a fiecăruia din cei 60 de elevi ai Școlii²⁴.

Prin această reorganizare, Școala Regimentară din Iași va cunoaște o nouă etapă din evoluția sa, încheiată în anul 1862, când, sub domnia lui A.I.I. Cuza, se va unifica cu școala similară creată în anul 1847 în Muntenia.

THE ORGANIZATION OF THE FIRST OFFICER SCHOOL IN MOLDAVIA

Abstract

Transformations in the Romanian Principalities during the second half of the nineteenth century included the reinstatement of the national army. The present

²¹ Ibidem, anul XXIX, 1 august 1857, nr. 60, p. 237.

²² Ibidem, 18 noiembrie 1857, nr. 91, p. 361: Ordinul de zi pe armată nr. 81 din 16 noiembrie 1857.

²³ Ibidem, anul XXX, 6 octombrie 1858, nr. 79, p. 313.

²⁴ Ibidem. În paralel cu eforturile depuse pentru organizarea acestei școli de ofițeri, s-au făcut demersuri și pentru constituirea unei școli, numită după modelul timpului tot regimentară, pentru ofițerii, cadeții și subofițerii aflați în activitate, dar care nu aveau o pregătire corespunzătoare. Școala, fondată în anul 1857 (*Așezământ Școalei Militare în Principatul Moldovei pentru Învățătura Ofițerilor, Cadeților și a Subofițerilor*, Iași, 1857), este confundată de majoritatea istoricilor militari cu Școala Regimentară pentru Ofițeri, analizată de noi în materialul prezent.

article examines one issue related to this vast topic, namely the organization of the first military school for officers in Moldavia.

At the suggestion of Prince Gr.Al. Ghica (1849–1856), Prince Iancu Ghica, his son, undertook the task to organize a military school for officers of all branches. The project, conceived by I. Lecca, was published in the press in October 1855 and transformed into a Decree, and its application was entrusted to Hetman Iordache Costache Boldur. Thus, the school existed *de iure* and was supposed to begin to operate *de facto* after the first admission examination. However, Gr.Al. Ghica was dismissed on 7/19 July 1856 and the opening of the school was postponed. By Army Order of the Day no. 38 of 3 November 1856, Caimacam Theodor Balș, appointed temporarily as Gr.Al. Ghica's successor, reopened the institution under the name of Regimental Officer School, starting with 15 November of that year. Colonel Alecu Mavrodi was appointed head of the school and held this position until March 1857, when he was replaced by Colonel Gh. Filipescu.

The Regimental School, lying opposite the Infantry Barracks of Iași, was officially opened on 20 December 1856, with 100 students aged 16 to 22.

On 16 November 1857, Captain Gh. Adrian, promoted to major, replaced Colonel Gh. Filipescu at the head of the school. The Regimental School went through final reorganization in the autumn of the following year, according to the project submitted by the new hetman Gh. Ghica to Caimacam N. Vogoride, and approved by Army Order of the Day no. 110 of 2 October 1858. Under the new structure, the school had 80 students and a duration of study of three years for infantry and cavalry and four years for artillery, General Staff and engineers.

In 1862, in the time of Al.I. Cuza, the Regimental School of Iași merged with its counterpart in Wallachia.

Keywords: Romanian modern history, Moldavia, Romanian army, Regimental Officer School, Gr. Al. Ghica, Nicolae Vogoride.

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil. Notele din text vor fi numerotate în continuare. Textul imprimat va fi însoțit de discheta aferentă. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatele vor fi traduse în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în exclusivitate autorilor. Corespondența privind manuscrisele și schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției: B-dul Aviatorilor, nr. 1, sector 1, 011851 – București, tel. 4021-212 88 90, e-mail: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com.

REVISTE PUBLICATE LA EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
DACIA – REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE.
NOUVELLE SÉRIE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE
MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARS TRANSILVANIAE
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „G. BARIȚ” DIN CLUJ-NAPOCA
– SERIES HISTORICA
– SERIES HUMANISTICA
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A.D. XENOPOL”, IAȘI
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
– SERIA ARTĂ PLASTICĂ

LUCRĂRI APĂRUTE LA EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

- VENERA ACHIM, RALUCA TOMI (ed.), **Documente de arhivă privind robia ȝiganilor. Epoca dezrobirii**, 2010, 282 p.
- ALEXANDRU BARNEA, **Primul seol de arheologie în Romania**, 2010, 208 p.
- DAN BĂDĂRĂU, **Istoria Iaşilor**, 2010, 566 p.
- DANIELA BUŞĂ, (coord.), **Călători străini despre ȝările române. Sec. XIX 1852–1856**, vol. VI, 2010, 816 p.
- CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Dacia un mileniu de istorie**, 2010, 386 p.
- A. RĂDUŢIU, V. RUS (coord.), **Glosar de latină medievală a documentelor care ilustrează istoria Transilvaniei, Moldovei şi Munteniei**, vol. I, lit. A-C, 2010, 694 p.
- D. VATAMANIUC (sub îngrij.), **Dimitrie Onciul. Scrieri despre Bucovina şi Transilvania şi studii lexicografice**, 2010, 278 p.

ISSN 1018–0443